

ՀՈՒՄԻԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՑԱՂԱՅ ՔԱՐ ԿԱՆՔԸ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

УСИК МЕЛКОНЯН

МОНАСТЫРЬ ЦАХАЦ КАР

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HUSIK MELKONYAN

TSAGHATS KAR MONASTERY

HISTORICO-ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
YEREVAN 2024

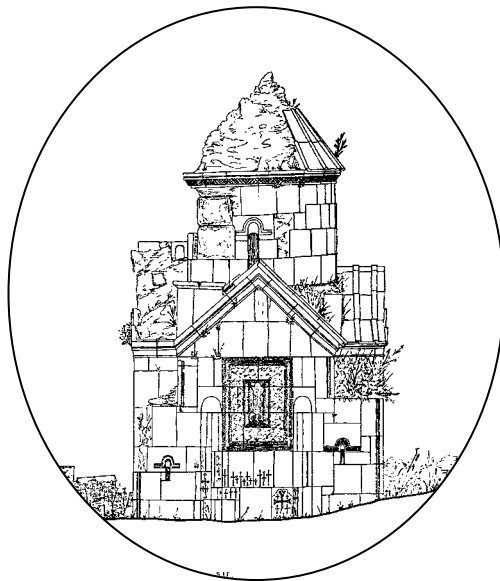
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ЕРЕВАН 2024

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՒՄԻԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆՔԸ

ՊԱՏՄԱՐՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2024

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Պավել Ավերիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Արրահամյան,
Ռուբեն Բաղալյան, Միհրան Գալստյան, Տորք Դալալյան, Ջուսուր Թրախնա, Թեո վան
Լինթ, Լորի Խաչատրյան, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան, Հարություն
Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան, Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ,
Պարրիկ Տոնասպետյան, Պիլեր Բաուի

Խմբագիր՝ պ.գ.թ. Գագիկ Սարգսյան

ՅՏԴ 902(479.25):94(479.25)
ԳՄԴ 63.4(5Յ)+63.3(5Յ)
Մ537

Մեյքոնյան Հ.

Մ537 Ցաղաց քար վանքը (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն) / Հ. Մեյքոնյան; խմբագրողներ՝ Գ.
Սարգսյանի. – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2024. – 184 էջ:

Սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացված են միջնադարյան նշանավոր հոգևոր և կրթամշակութային
կենտրոններից մեկի՝ Ցաղաց քար վանական համալիրի պատմությունն ու ճարտարապետական
հուշարձանները: Գրքում տեղ են գտել վանքի տարածքից պեղումներով հայտնաբերված վիմական
արձանագրությունները, կոթողային հուշարձաններն ու հնագիտական գտածոները:

ՅՏԴ 902(479.25):94(479.25)
ԳՄԴ 63.4(5Յ)+63.3(5Յ)

ISBN 978-9939-886-57-2

© Հ. Մեյքոնյան, 2024

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2024

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	7
Ցաղաց քար վանքի պատմությունը	8
Ցաղաց քար վանքի անվան ստուգաբանությունը	10
Վանքի ուսումնասիրության պատմությունը	11
Ճարտարապետական կառույցները	12
1987–1989 թթ. պեղումներով բացված հուշարձանները	14
Ճարտարապետական հուշարձանների քանդակները	17
Վիմական արձանագրությունները	22
Հուշակոթողները	57
Խաչքարերը	57
Տապանաքարերը	59
Ցաղաց քար վանքի նյութական մշակույթը	60
Ցաղաց քար վանքի տնտեսությունը և սեփական կալվածքները	63
Սկզբնաղբյուրներում վկայված Ցաղաց քարի վանահայրերի ցանկը	67
Վերջաբան	67
Монастырь Цахац Кар: историко-археологическое исследование	69
Tsaghats Kar Monastery: Historico-archaeological research	85
Աղյուսակներ	101
Գրականության ցանկ	176
Աղյուսակների ցանկ	179
Անձնանունների ցանկ	181
Տեղանունների ցանկ	182

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ցաղաց քար վանքը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր և կրթամշակութային խոշորագույն կենտրոններից է: Դարեր ի վեր, լինելով Սյունիքի մետրոպոլիտական աթոռի առաջնորդական միաբանություններից մեկը, այն հսկայական դեր է կատարել նրա հոգևոր կյանքում: Հուշարձանախումբը գտնվում է ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Արտաբույնք գյուղից շուրջ 6 կմ հյուսիս-արևելք, ծովի մակերևույթից բարձրությունը 2100 մ է:

Հուշարձանախումբը բաղկացած է վեց եկեղեցուց, գավթից, երկու փոքր և մեկ ընդարձակ սյունասրահից, մի շարք խցերից: Համալիրն ունի ուղղանկյուն աշտարակներով ամուր պարսպապատ, որի ներսում, մոնումենտալ կառույցներից գատ, գտնվում են նաև տնտեսական կառույցներ: Վերջիններիս հյուսիսային եզրին վանքի ձիթհանն է՝ երկու աղացքարերով: Ձիթհանից հյուսիս-արևելք, ավերված շինություններից մեկում, հայտնաբերվել են երկու շարքով դրված մեծ կարասներ, որոնք վկայում են նաև հնձանի գոյության մասին: Այս կարասներից մեկն այժմ գտնվում է Արտաբույնք գյուղի բնակիչներից մեկի տանը: Վանքն ունի ընդարձակ գերեզմանատուն, որի IX–XIII դդ. հուշակոթողները պահպանվել են:

1986–1992 թթ. հնագիտական պեղումներ իրականացվեցին վանքի արևմտյան հուշարձանախմբում: Բացվեցին խմբի արևելյան կողմի ուղղանկյուն խորանով եկեղեցին, դարպասի վրայի երկհարկ եկեղեցին, Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավիթն ու հարավային սյունասրահը և

Ս. Աստվածածնի արևմտյան ու հարավային սյունասրահները: Հատկապես ուշագրավ է դարպասի վրայի եկեղեցին, որի նմանը կա նաև Վահանավանքում և Տաթևում:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մեծ թվով խաչքարեր: Ի հայտ են եկել 81 վիմագրեր, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվել առաջին անգամ: 2010-ական թվականներին վանքի Ս. Կարապետ և Ս. Նշան եկեղեցիների վերականգնման ժամանակ հայտնաբերվել են ևս մի քանի արձանագրություններ, որոնցով լրացվել է նորահայտ վիմագրերի հավաքածուն: Վանքի վիմագրերի վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ համալիրը հիմնադրվել է IX դ. և գործել մինչև XVII դ.: Հայտնաբերվել են նաև հնագիտական նյութեր, որոնցից ուշագրավ է պղնձե ձեռաց խաչերի հավաքածուն:

Գրքում տեղ են գտել Ն. Պապուխյանի, Ա. Հարությունյանի, Գ. Տոնոյանի, Վ. Հովակիմյանի, Ս. Մարգարյանի և Գ. Վաղարշակյանի չափագրություններն ու Լ. Ավագյանի, Ա. Ալեքսանյանի, Գ. Համբարձումյանի և Ս. Աղայանի գծանկարները: Լուսանկարները հիմնականում հեղինակինն են, օգտագործվել են նաև Դ. Երմակովի ֆոնդի և Ա. Բարաշանյանի լուսանկարները: Գրչագրերի մի մասը վերցված է «Դիվան հայ վիմագրության» երրորդ՝ Վայոց ձորին նվիրված պրակից:

Գիրքն ունի ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ (թարգմանությունները՝ Հ. Մարգարյանի և Ի. Հովսեփյանի):

ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենաստանի մասին հնագույն հիշատակությունը վերաբերում է Մդ. և ամնչվում է պարսկական նվաճողների դեմ մղած ազատագրական պայքարին: 451թ. Ավարայրի ճակատամարտից հետո հայկական զորաջոկատները նահանջում են երկրի անմատչելի՝ համեմատաբար ապահով վայրերը. «...սակայն ցանեալ ցրուեցան, և հասեալ անկանէին ի տեղիս յամուրս աշխարհին, և բռնանային ի վերայ բագում գաւառաց եւ բերդից, զոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր»¹:

Սյունյաց տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է. «Սուրն վաղակաւոր կայր մերկացեալ ի վերայ ամենայն հայ զինուորի, և միայն խնդրէին բանի միով ուրանալ գՔրիստոս. և գլուխ կորացուցանել արեգական. և թէ ոչ՝ մեռանել առ ժամայն»²: Ըստ պատմիչի՝ յուրաքանչյուր հայ զորական կանգնած էր ընտրության առջև՝ լինել հավատալի կամ ընկնել սուրը ձեռքին՝ հանուն հավատի: Ավարայրից հետո դեպի Արցախ նահանջող զորաջոկատներից մեկը չորս ճակատամարտ է տալիս հետապնդող Աթաշխուդա զորավարի զորքի դեմ, որոնցից մեկը՝ «Եւ անտի սակաւ մի անցեալ Պարսկացն ի ձորադուռն որ ի ձախ կողմանէ որ հայի ի վեր յովստն սուրբ Յաղացքար կոչեցեալ, որ ի վերայ բարձրաւանդակին ի մեջ սահմանացն երկուց գեղջն...»³: Յաղաց քար վանքի դիմաց՝ ձորաբերանի մոտ են գտնվում Արտաբույնք ու Ոստինք գյուղերը՝ ներկայիս Շատինը: Վանքի անվան հիշատակությունը Մդ. դեպքերի հետ կապված անհավանական է թվում: Կարծում ենք, որ Օրբելյանն այս տեղադրությունը բերում է իր ժամանակի վանքի հետ կապված:

Երբ Աշոտ Ա Բագրատունին համատ ու երկարատև պայքարից հետո թագավոր դառնալով վերականգնում է հայոց պետականությունը, նրան ակտիվորեն աջակցում է նաև Սյունիքի Վասակ գահերեց իշխանը⁴: Աշոտի և նրա հաջորդի՝ Սմբատի օրոք ամբողջ երկիրը, այդ թվում նաև Սյունիքը լծվում է խաղաղ, ստեղծարար աշխատանքի. «...և այն ինչ ժամանակս յովով խաղաղութին բերէր ընդ բոլոր Հայաստանեայս. սակս որոյ ամենեքեան շինութեան եկեղեցեաց պարապէին. ևս առաւել որդիքն Վասակայ՝ Սինեաց տեառն, և Գրիգորի Սուփանայ՝ Սահակ և Վասակ, և մայրն իրեանց Մարիամ ի գաւառեն Գեղաքունոյ. զի այն իսկ գաւառ շուրջ զծովակովն նոցա էր հասեալ ի բաժին ժառանգութեան: Իսկ բուն գահ իշխանացն Սինեաց էր Բաղք, Վայոց ձոր և այլ շրջակայքն՝ Վասակայ և Աշոտոյ և որդուց Աշոտոյ՝ Սմբատայ, Սահակայ և Բարգենի և Վասակայ, և որդւոյն Վասակայ Փիլիպպէի»⁵:

Յաղաց քարը հիշատակվում է Մդ.՝ Աբաս Բագրատունի թագավորի տիրապետության շրջանում (929/30–953թթ.): Ըստ Ստեփանոս Տարոնացու վկայության՝ հայր Ստեփանոսի վանահայրության տարիներին Յաղաց քարը ծաղկուն և հռչակավոր վանք էր: Պատմիչը, հիշատակելով հայոց աշխարհում պետականության վերականգնումով թափ առած բուռն շինարարական վերելքի մասին, թվարկում է մի շարք նշանավոր վանքեր, ի թիվս որոնց՝ Վայոց ձոր գավառից. «...և Յախաց քար ի Վայոց Ձորի ի ձեռն հոր Ստեփանոսի»⁶: Ենթադրում ենք, որ այս Ստեփանոս վանահորն է պատկանում վանքի

¹ Եղիշեի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ՝ Ե. Տեր-Մինասեանի, Երևան, 1957, էջ 119:

² Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ՝ Ստ. Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 68–69:

³ Նշվ. աշխ., էջ 70:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 175:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 176–177:

⁶ Ստեփանոսի Տարոնացոյ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական, հր.՝ Ստ. Մալխասեանցի, Պետերբուրգ, 1885, էջ 176:

Ս. Կարապետ եկեղեցուց հարավ-արևմուտք բացված հուշակոթողը, որի հիշատակագիրը հաղորդում է. «Թ՝ ՆԼԵ: ՀԱՅԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ»⁷: Համաձայն նորահայտ հիշատակագրի հաղորդման, այս հայր Ստեփանոսը մահացել է 986 թ., որը հենուի չէ Աբաս Բագրատունու տիրապետության շրջանից, ինչը ևս փաստում է երկու Ստեփանոսներին նույնացնելու իրողության հավանականությունը, նամանավանդ, եթե հաշվի առնենք Ստեփանոս Օրբելյանի այն վկայությունը, որ Ցաղաց քարի արևելյան հուշարձանախմբի գույգ եկեղեցիները կառուցվել են «...ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն»⁸: Սրանից, թերևս, հետևում է, որ Ստեփանոս վանահայրը ևս թաղված էր առաջին սուրբ հայրերի գերեզմանատանը:

Վանքի տարածքում պահպանված մոնումենտալ կառույցների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հուշարձանախմբի հնագույն շինությունները արևմտյան համալիրում պահպանված չորս եկեղեցիներից երկուսն են՝ Ս. Աստվածածինը և Ս. Հովհաննեսը: Հայկական ճարտարապետության պատմության տեսաբան Ս. Մնացականյանն, ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելով Ցաղաց քարի վերոհիշյալ հուշարձանները և դրանք համեմատելով Սյունիքի ճարտարապետության համաժամանակյա ու համանման կառույցների հետ, կարծում է, որ թեև Ս. Աստվածածինը իր արժանավույն տեղն է գրավում հուշարձանախմբի հոգևոր կառույցների շարքում, սակայն, իր հատակագծային հորինվածքում ներմուծած մի քանի «անհաջող» տարրերի պատճառով, «...այդպես էլ մնաց որպես միակ հայտնի օրինակը և չունեցավ իր հետագա զարգացումը»⁹: Ուսումնասիրողը նկատի է ունեցել եկեղեցու ավանդատները և դրանք միացնող միջանցքները: Ուշագրավ է Ս. Հովհաննեսը, որն առանձնատում է հարավային հատվածի գույգ ավանդատներով և նրանց միջև գտնվող փոքրիկ սրահով: Ս. Մնացականյանը, խոսելով Սյունիքի թաղածածկ հորինվածքներում (Ցաղաց քար, Արա-

տես, Որոտնավանք) ավանդատներ գետեղելու մասին, գրում է. «Խիստ ուշագրավ է նրա (իմա՝ Ս. Հովհաննեսի) հատակագծային հորինվածքը. սովորական թաղածածկ դահլիճի հարավային կողմում տեղավորված են երկու արևմուտքից արևելք ձգվող ավանդատներ, ընդ որում նրանց միջև ստացվող ոչ լայն տարածության դիմաց էլ տեղավորված է եկեղեցու հարավային մուտքը: Եկեղեցու մյուս մուտքը տեղավորված է նրա արևմտյան ճակատում»¹⁰: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա ուսումնասիրությունները՝ այս կառույցը հարավային մուտք չունի:

Ցաղաց քարի արևմտյան համալիրի երկու եկեղեցիների, XI դ. դրանց հարավային կողմերից կցակառուցված պուրատարների, ինչպես նաև Ս. Աստվածածնի արևմտյան կողմի շինությունների ընդարձակ համալիրը¹¹ ցույց է տալիս, որ IX–XI դդ. վանքի բոլոր ծաղկման ժամանակաշրջաններից մեկն են: Նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ այս շրջանում են կառուցվել նաև արևելյան հուշարձանախմբի եկեղեցիները:

Վանքի մասին մատենագրական հաջորդ վկայությունը վերաբերում է XI դ. կեսերին կատարված շինարարական աշխատանքներին: Սյունյաց տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, թվարկելով նահանգի երեսուն կարևորագույն հոգևոր կենտրոնները, Վայոց ձոր գավառի յոթ մեծ վանքերի շարքում հիշատակում է. «...Ցաղաց քար՝ բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան յորում ի 490 թուականին ի թագաւորութեանն Գագկայ, հայր ոմն վանիցն Վարդիկ անուն շինէ պայծառ եկեղեցիս երկու...»¹²: Ըստ այս վկայության՝ 1041 թ. այստեղ շինարարություն է իրականացվել հայր Վարդիկ վանահոր գլխավորությամբ¹³: Հայր Վարդիկի կողմից վերոհիշյալ գույգ եկեղեցիները կառուցելու մասին են փաստում նաև հետևյալ երկու արձանագրությունները: Ս. Կարապետի մուտքի բարավորի շինարարական վկայագիրը հաղորդում է. «...ԵՍ ՎԱՐ-

⁷ Զ. Մելքոնեան, Նորայայտ արձանագրություններ Ցաղաց քար վանքից, «Հանդես ամսօրեայ», 1996, էջ 81:

⁸ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 340:

⁹ Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 79–82:

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 138:

¹¹ Ցաղաց քարի արևմտյան հուշարձանախմբում առկա են ևս մի քանի կառույցներ, որոնք հետագա դարերի են:

¹² Ստ. Օրբելյան, էջ 340:

¹³ Նույն տեղում:

ԴԻԿ ՀԱՅՐ ՍՏԱՑԱՅ ԶՍԲ ԿԱՐԱՊԵՏՍ...»¹⁴: Ս.Նշան (Ս.Հովհաննես) եկեղեցու արևմտյան պատին փորագրված արձանագրությունը ևս վկայում է. «ԵՍ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԻԿ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՍԲ ՈՒՆՏԻՍ ՑԱՂԱՑ ՔԱՐԻ ՇԻՆԵՑԻ ԶՍԲ ԿԱԹԱՂԻԿԷՍ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՆՇԱՆ ՍԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ...»¹⁵: Արձանագրությունների վերաբերյալ հատվածները փաստում են Վարդիկի վանահայրությանը հիշյալ եկեղեցիների շինարարության մասին:

Ցաղաց քար վանական հուշարձանախմբի կառույցների որմերին փորագրված են XI–XIV դդ. բազմաթիվ վիմական արձանագրություններ, որոնք հավաստում են նշված ժամանակաշրջանում վանքի ծաղկման մասին¹⁶:

Նույն եկեղեցու հարավային մուտքի շրջանակի քիվին փորագրված արձանագրությունը հաղորդում է. «ՏԵՐ ԱՍՏՎԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ԳԱԳԿԱՅ Ի ՔՈՒՄ ԳԱԼԸՍՏԵԱՆԴ ԵՒ ՊԱՀԵԱ Ի ՉԱՐԷ»¹⁷:

1331թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս-Տարսայիճի պատվերով Դրագարկում Թորոս փիլիսոփայի ստեղծած Աստվածաշնչից ընդօրինակված համանուն ձեռագրի հիշատակարանում գրիչն անդրադառնում է պատվիրատուի անձին

ու նրա պաշտոնավարության սահմաններին. «...տեառն Ստեփաննոսի՝ հզար և իմաստուն գիտնականի, վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայեայ տրեզերաքարոզ լուսատրչին, որդի իշխանաց իշխանին՝ քաջ սպառազէն մեհամարտիկ զինատրի Ջալալին, թոռն մեծ աթաբակին Հայոց և Վրաց վեհ Տարսայիճին, **տէր և վերատեսուչ գահերէց և գլուխ արհիերէց աթոռոյս Սիւնեաց Տաթևոյ և Նորավանից և Ցախացքարոյ**, պետ երկոտասան գաւառաց, ուրախ եղև իբրև ընծայ ի վերուստ առաքեալ...»¹⁸: Փաստորեն, ըստ հիշատակարանի, XIV դ. Ցաղաց քար վանքը, ինչպես նաև Սյունյաց հոգևոր թեմի առաջնորդների երկու մետրոպոլիտական նստավայրերը՝ Տաթևը և Նորավանքը, համարվում էին թեմի ավագագույն՝ **արհիերէց** աթոռները: Վերջին գրավոր հիշատակությունները Ցաղաց քար վանքի մասին վերաբերում են XV դ.¹⁹: Համաձայն այդ վկայությունների՝ վանքը համարվել է խոշոր գրչության կենտրոն: Այդ մասին են վկայում նաև վանքում պահպանված վիմական արձանագրությունները, համաձայն որոնց՝ այստեղ են թաղված ձեռագրերում հիշատակված անձինք (այդ մասին մանրամասն տես վանքի վիմագրերին նվիրված գլխում):

ՑԱՂԱՑ ԶԱՐ ՎԱՆՔԻ ԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջնադարյան Հայաստանի վանքերի անվանումներն ու անվանակոչությունը, ինչպես նաև դրանց ստուգաբանությունը բավականին բարդ խնդիրներ են: Հաճախ դրանց վերծանությունը խիստ դժուր է, քանի որ մեծ մասամբ կապված է լինում մերձակա բնակավայրերի, սրբերի կամ աստվածաշնչյան անունների հետ: Կան վանքեր, որոնց անվանումները չեն ստուգաբանվում: Այդ շարքին է դասվում նաև Ցաղաց

քարը: Սկզբնաղբյուրներում այն հանդիպում է տասնյոթ անգամ, որոնցից ինը՝ վիմագրերում, հինգը՝ ձեռագրաց հիշատակարաններում և երեքը՝ պատմագիրների մոտ: Իննում այն անվանված է **Ցաղաց քար**, երեքում՝ **Ցաղացքար**, երկուսում՝ **Ցախաց քար**, մեկում՝ **Ցաղան քար**, մյուսում՝ **Ցաղած քար** և վերջինում՝ **Ցողաց քար**: Սրանց մեջ գերադասելին, անշուշտ, Ցաղաց քար՝ ավելի հաճախ հանդիպող տարբերակն է:

¹⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 146:
¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 151:
¹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 142–153:
¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 142–153:
¹⁸ ԺԴ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 231:
¹⁹ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 473, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 195–196, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 40–45, 186:

Վանքի անվանումն, ըստ էության, հարադիր բարդություն է, որը կազմված է «ցախ» (ցախաց – ցախերի) և «քար» բառերից: Ենթադրում ենք, որ վանքի անվանակոչության համար հիմք կարող էր դառնալ վերը նշված երկու բառերի հարադրությունը: Եթե նկատի ունենանք վանքի բարձրահայաց դիրքը և այն հանգամանքը, որ Ցաղաց քարը միջնադարում համարվում էր հրեշտակների բնակության վայր, որոնք, ըստ հավատամքի, ապրում (սավառնում) էին երկնքում՝ բարձրում, վերևում, ապա վանքի անվան ծագումը կարող է բացատրվել նրա վերահայաց դիրքով:

Մերձակա Արտաբույնք և Հորբատեղ գնացող ճանապարհից վանքի սարահարթ նայող դի-

մահայաց հատվածում առկա է մի քանի հարյուր մետր բարձրություն ունեցող ուղղահայաց ժայռերի զանգված, որն իջնում է մինչև ձորը: «Ցախ» և «քար» բառերը բազմաթիվ տարբերակներով վկայված են հայոց բառարաններում (փայտ²⁰, անտառ²¹, մացառ²², ձող, նաև՝ ցախ մորուք²³ – քարոտ, ժայռոտ, պնդոտ, ուժեղ և այլն)²⁴:

Թերևս կարելի է ենթադրել, որ վանքը կարող էր անվանակոչվել իր դիրքի, ժայռերի զանգվածի վրա՝ տափարակին գտնվելու պատճառով (տե՛ս փայտ-ցախ, ցախանման քար-ժայռ, այն է՝ ստալակտիդ): Այս տարածքը կարելի է անվանել անտառապատ կամ մացառապատ ժայռոտ տարածք:

ՎԱՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հուշարձանի ուսումնասիրությունն սկսվել է դեռևս XIX դ. կեսերից, երբ երևան եկան Հայաստանի տարբեր գավառներին նվիրված տեղագրական ուսումնասիրություններ: Տեղագրական բնույթի այս աշխատություններում, ի թիվս Վայոց ձորի այլ հուշարձանների, նկարագրվում են նաև Ցաղաց քար հուշարձանախումբը և նրա կառույցների որմերին պահպանված վիմական արձանագրությունները: Այս աշխատությունները, չնայած անճշտություններին ու այլ թերություններին, խիստ կարևոր են, հաճախ ունեն սկզբնաղբյուրի

արժեք, քանզի ժամանակին հրատարակված վիմագրերի մի մասն այսօր չի պահպանվել:

Այս առումով կարևոր են Ս. Զալալյանցի²⁵, Դ. Բաքրաձեի²⁶, Քաջբերունու²⁷, Ղ. Ալիշանի²⁸, Ե. Լալայանի²⁹, Ք. Հովհաննիսյանի³⁰ տեղեկությունները:

Ցաղաց քար վանքի մասին բազմաթիվ դիտարկումներ կան հայ արվեստի խոշորագույն գիտակ Գարեգին Հովսեփյանի՝ Պոռոջան նշանավոր իշխանական տան պատմությանը նվիրված աշխատության էջերում³¹:

²⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, կազմ.՝ Գ. Անտիբեան, Խ. Սիրմելեան, Մ. Աղեբեան, հ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 951:

²¹ Նշվ. աշխ., հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 243: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 219:

²² Նշվ. աշխ., հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 290:

²³ Նշվ. աշխ., հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 446–447:

²⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 984–995: Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 558–560:

²⁵ Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1853, էջ 15–163: Ս. Զալալյանցը իր աշխատության Վայոց ձորի հուշարձաններին նվիրված հատվածները շարադրելիս օգտագործել է անցած հարյուրամյակի 40–50-ական թվականների Շարտր Դարալագյազի գավառապետ, շամխրեցի կապիտան Պետրոս Մաղաթյանի որդեգիր Հովհաննես Բարայանի և տեղական քահանաներ Ավագ Արքահայանի ու Առաքել Աստվածատրյանի 36 էջից կազմված գրառումները: Անձամբ չլինելով տեղում՝ Զալալյանցը, բնականաբար, թույլ է տվել բազում անճշտություններ՝ հաճախ շփոթելով տարբեր հուշարձաններ ու բնակատեղիներ: Ավելի ուշ նույն սխալն է թույլ տվել նաև Բաքրաձեն, որի համար հիմնական սկզբնաղբյուր է համարվել Ս. Զալալյանցի աշխատությունը:

²⁶ Д. Баградзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, том V, Тифлис, 1873, стр. 931–1107. Том VI, часть II, Тифлис, 1875, стр. 885–905.

²⁷ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողությունք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1888, Երևան, էջ 304–305:

²⁸ Ղևոնդ Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 152–157:

²⁹ Եր. Լալայան, Վայոց ձոր կամ Դարալագեազ, «Ազգագրական հանդես», գիրք XVI, Թիֆլիս, 1917, էջ 17–26: Նույնի՝ Даралагязский участок Шаруро-Даралагязского уезда Ереванской губ. Фотоальбом видов местности и исторических памятников, Тифлис, БГ, стр. 105–115:

³⁰ Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, Москва, 1916, стр. 105–115:

³¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղարկյանք կամ Պոռոջանք հայոց պատմության մեջ, հ. 1, Վաղարշապատ, 1928, էջ 38, 69, 122, 163, 173, 178, 179, 187, հ. 3, Նյու-Յորք, 1942/3, էջ 4:

Ավելի ուշ վանքի հուշարձանների ուսումնասիրությունն իրականացրել է Հ.Եղիազարյանը, որը հրատարակել է նաև մենաստանի վիմական արձանագրությունները³²: Ցաղաց քար վանքը քանիցս հիշատակվում է վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանի՝ Սյունիքի վանական կալվածատիրությանը նվիրված աշխատության մեջ: Հեղինակը միջնադարյան Հայաստանի վանքերի սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի լուսաբանման համար օգտագործել է վանքի վերաբերյալ առկա վիմագրական և մատենագրական մի շարք վկայություններ³³:

Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցին նվիրված Ս.Մնացականյանի աշխատության մեջ, բացի Ցաղաց քարի հուշարձանների մանրամասն նկարագրությունից, դրանք նաև գնահատվել են հայ միջնադարյան ճարտարապետության հենքի վրա³⁴: Վանքի վիմական արձանագրությունների գիտական հրատարակությունն իրականացրել է Ս.Բարխուդարյանը: Նրա կազմած «Դիվան հայ վիմագրության» երրորդ

պրակում, որը նվիրված է Վայոց ձորի արձանագրություններին, Ցաղաց քար վանքից գետնված են 34 վիմագրեր, որոնց զգալի մասը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում վանքի գործունեության տարբեր ոլորտների ուսումնասիրության տեսանկյունից³⁵:

Հայկական միջնադարյան կոթողային հուշարձաններին նվիրված մի շարք աշխատություններում ուսումնասիրվել են նաև Ցաղաց քարի հուշակոթողները³⁶: Վերջին տարիներին վանքին և նրա առանձին հուշարձաններին են անդրադարձել մի շարք ուսումնասիրողներ³⁷:

1987 թ. վանքում սկսվել են հնագիտական պեղումներ, որոնք կանոնավոր կերպով շարունակվել են նաև հետագա տարիներին՝ մինչև 1993 թ.: Պեղումներով ի հայտ են եկել նորանոր հուշարձաններ (սյունասարահներ, եկեղեցիներ, գավիթ և այլն), բազմաթիվ հուշակոթողներ (խաչքարեր, տապանաքարեր), հնագիտական այլ նյութեր, որոնց ուսումնասիրությունը լույս է սփռում վանքի պատմության բազմաթիվ մութ հարցերի վրա:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ (Ցաղաց քարի հուշարձանները)

Ցաղաց քար վանքը բաղկացած է երկու հուշարձանախմբից³⁸: Վանքի արևելյան խմբում երկու եկեղեցիներ են, որոնք 1041 թ. կառուցել է հայր Վարդիկը: Ստ.Օրբելյանը գրում է. «...շինե (հայր Վարդիկը – Հ.Մ.) պայծառ եկեղեցիս երկու ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն. զմին գմբեթայարկ յանուն սրբոյ Կարապետին, և զմի-

տուն սագաշէն, հրաշալի յօրինուածովք»³⁹: Հուշարձանախմբի Ս.Կարապետ եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև հատակագծով կենտրոնագմբեթ կառույց է: Շարված է բազալտի զանգվածեղ սրբատաշ քարերով և հարդարված բուսական ու երկրաչափական բազմապիսի զարդաքանդակներով: Կառույցին

³² Հ. Եղիազարյան, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955, էջ 53–66, Ցաղացքար վանք կամ Ղուշավանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1970, Գ, էջ 44:

³³ Գ. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX–XIII դարերում, Երևան, 1973: Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XV դարեր), Երևան, 1981: Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք. պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, 2007:

³⁴ Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 123–132, 182–185, 210–222:

³⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 140–154:

³⁶ Լ. Ազարյան, Հայկական խաչքարեր, Փարիզ, 1973: Ա. Շահինյան, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX–XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984: Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008:

³⁷ Գ. Սարգսյան, Ա. Խաչատրյան, Վայոց ձոր, Երևան, 1980: Ա. Մկրտչյան, Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. Էջմիածին, 1995: Ա. Մկրտչյան, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 1913: Հ. Կարապետյան, Վայոց ձորն ու նրա հուշարձանները, Երևան, 2012:

³⁸ Հուշարձանի չափագրություններն իրականացրել է ճարտարապետ Մ. Մանուկյանը:

³⁹ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 340: Ակներևաբար այս նույն հայր Վարդիկն է հիշատակված Արատեսի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան մուտքի ճակատի 1073 թ. արձանագրության մեջ: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 122:

առանձին շուք են հաղորդել հերալդիկ և կտիտորական քանդակները, որոնցից տեղում մնացել է միայն հյուսիսային որմին ագուցվածը՝ առյուծի և ցլի մենամարտի տեսարանով: Բարձր ճաշակով են հարդարված հատկապես կառույցի պատուհանները և խաղողի ու նոսն քանդակներով ռճավորված զարդամոտիվներով հարավային միակ մուտքի բարավորը: Ուշադրության է արժանի այն պարագան, որ Ս.Կարապետի շքամուտքի և պատուհանների շուրջն արված քանդակագարդ գոտիների զարդաձևերը գրեթե նույնությամբ հանդիպում են Ս.Նշանի և շրջակա մի շարք խաչքարերի վրա: Սա ոչ միայն հավաստում է Ցաղաց քարում քանդակագործական ուրույն դպրոցի առկայության մասին, այլև հաստատում պատմիչի՝ դրանց համաժամանակյա լինելու վկայությունը: Ճարտարապետական հորինվածքով և գեղարվեստական հարդարանքով եկեղեցին ուրույն տեղ է զբաղեցնում Սյունիքի նույնատիպ ու համաժամանակյա կառույցների շարքում և կրում է Այրարատի ու Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների ազդեցությունը⁴⁰:

Ս.Կարապետի պատուհանների պսակների քանդակները նույնությամբ հանդիպում են նաև Արատեսի վանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի վերին մասում գտնվող գոտու վրա, ինչը հիմք է տալիս պնդելու, որ այս երկու կառույցների քանդակագործը նույն մարդն է: Երկու եկեղեցիների կառուցողին նույնացնելու փաստը հիմնավորելուն նպաստում է այն, որ Արատեսի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան մուտքի ճակատի արձանագրության՝ Ս.Բարխուդարյանի վերձանության համաձայն, գմբեթավոր եկեղեցին ժամանակակից է 1073 թ. Ցաղաց քարի Ս.Նշանի և Ս.Կարապետի հիմնարկեքի ժամանակվան՝ 1041 թ.: Ինդրո առարկա արձանագրության մեջ ևս հիշատակվում է հայր Վարդիկը, որի անվանը Ցաղաց քարում վերջին անգամ հանդիպում ենք 1051 թ.:

Հուշարձանախմբի հաջորդ կառույցը Ս.Նշան երկհարկ դամբարան եկեղեցին է, որը գտնվում է Ս.Կարապետի հյուսիսարևելյան կողմում: Շինության առաջին հարկում գտնվող ներքուստ

ուղղանկյուն-քառանկյուն հատակագծով և պատան արսիդով եկեղեցին արևմտյան մասում գավիթ ունի, իսկ երկրորդ հարկում, գավթի վրա, կառուցված է փոքրիկ մատուռ-աղոթարան: Հետաքրքիր լուծում ունի կառույցի արևմտյան ճակատը, որի զարդն են կազմում 3,25 և 2,00 մ երկարությամբ գեղաքանդակ խաչքարերը (չափերի մեջ չեն մտնում կոթողների քիվերի երկարությունը, քանի որ դրանք հայտնաբերվել են կառույցի վերականգնման հետ կապված՝ Ս.Նշանի մաքրման աշխատանքների ժամանակ): Դրանցից ներքև, կամարաձև խորշի երկու կողմերում, եղել են մեկական գնդաձև պատվանդաններ (մեկն ընկել է), որոնք նույնպես ավարտվել են հուշակոթողներով: Ս.Նշան երկհարկ դամբարան եկեղեցին Սյունիքում այս տիպի մեզ հայտնի հնագույն օրինակն է⁴¹: Ավելի ուշ նման կառույցներ են ստեղծվել Վահանավանքում, Տաթևում և գեղարվեստական մշակման լավագույն օրինակներ դարձել Անիում (Հովվի եկեղեցի), Եղվարդում, Ամաղուի Նորավանքում և Կապուտանում:

Ցաղաց քար վանքի հուշարձանների վերոհիշյալ արևելյան խմբի շրջակայքում փոխված X-XVII դդ. տապանատունը գտնվում է հուշարձանից հարավ և զբաղեցնում է ավելի քան 2600 մ² տարածք:

Վանքի հուշարձանների երկրորդ խումբն առաջինից հեռու է շուրջ 100 մ և զբաղեցնում է բավականին ընդարձակ տարածություն: Արևմտյան հուշարձանախմբի գլխավոր կառույցներից է Ս.Աստվածածին եկեղեցին, որը գտնվում է մոնումենտալ հուշարձանների հյուսիսային մասում:

Այն արտաքուստ ուղղանկյուն-քառանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև հատակագծով, գմբեթավոր, չորս մույթերով կառույց է: Շարված է բազալտի կոպտատաշ և ճեղքված քարերով ու կրաշաղախով: Հետաքրքիր է հուշարձանի չորս ավանդատների մուտքերի դասավորությունը, որը եզակի է Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետության մեջ: Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Ծածկի մի մասը և գմբեթը փլված

⁴⁰ Ս.Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 123–132: Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 219–221:

⁴¹ Հայաստանում երկհարկ դամբարանային կառույցների ակունքները հասնում են վաղ միջնադար (Աղցք, Զովունի, Կարանիս և այլն): Տե՛ս Ս.Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982:

են: Ճարտարապետական հորինվածքով Ս.Աստվածածին եկեղեցին նման է Սյունիքի IX–X դդ. նույնատիպ կառույցներին և թերևս վերաբերում է վերը հիշատակված Ստեփանոս վանահոր ժամանակներին:

Եկեղեցուն կից, նրա հարավային կողմում, ակներևաբար XI դ., կառուցվել է սյունասրահ, որը հյուսիսային սյունաշարով հենված է Ս.Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմին: Սրահի արևելյան մասում ոչ մեծ ուղղանկյուն սենյակ է, որի արևմտյան որմին պահպանված արձանագրությունը հավաստում է, որ 1222 թ. Ս.Աստվածածին եկեղեցին վերանորոգվել է ուն Գրիգորի կողմից⁴²: Վերոհիշյալ սյունասրահի հարավային մասում է գտնվում միջանցք-դարպասը, որը կառուցված է սրահի և վանքի Ս.Հովհաննես եկեղեցու միջև: Այն բազալտի սրբատաշ քարերով է, վերին մասում պսակված է սլաքաձև կամարով: Որմերին պահպանվել են XIII–XIV դդ. վիմագիր արձանագրություններ⁴³:

Հուշարձանախմբի հաջորդ եկեղեցին Ս.Հովհաննես անունով միանավ թաղակապ սրահն է, որը շարված է կոպտատաշ բազալտի քարերով և կրաշաղախով: Հարավային մասում ունի երկու

ավանդատներ, որոնց միջև թաղակապ ծածկով խորանն է: Արևելյան ավանդատան մուտքը բացվում է ավագ խորանի, իսկ արևմտյանինը՝ եկեղեցու միջև: Եկեղեցու արևելյան որմին փորագրված է թվական՝ ՆԼԸ (989)⁴⁴: Եթե այս թվականն ընդունենք որպես շինարարության ավարտի վկայություն, ապա պարզ կդառնա, որ հուշարձանի կառուցումն ավարտվել է 989 թ.: Եկեղեցու միակ՝ արևմտյան մուտքի բարավորին փորագրված է 1211 թ. նվիրատվական արձանագրություն⁴⁵: Ցաղաց քար վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի վերոհիշյալ կառույցների շուրջը պահպանվել են այլ մոնումենտալ շինությունների ավերակներ, որոնք նախքան պեղումները գրեթե ամբողջությամբ ծածկված էին հողի հաստ շերտով: Գլխավոր հուշարձանախմբի շուրջը տարածվում է մի քանի հեկտար մակերեսով միջնադարյան ընդարձակ բնակատեղի, որի հարավային եզրին պահպանվել են ուղղանկյուն-քառանկյուն աշտարակներով պարսպապատերի որոշ հատվածներ՝ շարված բազալտի ճեղքված քարերով և հողի շաղախով: Արևելյան մասում գերեզմանոցն է:

1987–1989 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՎ ԲԱՑՎԱԾ ԸՆԴՀԱՆՈՒՄԻ ԴՆԵՊՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և հուշարձանների պահպանության հայկական ընկերության միջոցներով 1987 թ. աշնանը սկսվեցին Ցաղաց քար հնավայրի հնագիտական պեղումները, որոնք կենտրոնացվեցին վանքի արևմտյան հուշարձանախմբում:

1987 թ. Ս.Հովհաննես եկեղեցուց հարավ բացվեց նրա որմին կից կառուցված սյունասրահը (երկարությունը՝ 12 մ, լայնությունը՝ 5 մ)⁴⁶: Կառույ-

ցը շարված է բազալտի սրբատաշ քարերով և կրաշաղախով: Որմերի պահպանված բաճրությունը 3,5 մ է: Արևելյան մասում, սրահի ընդհանուր մակերեսի մեջ, կա ներգծված փոքր փակ կառույց: Փակ է նաև դրան հարող հարավային սյունաշարի արևելյան անկյունը: Կամարների միջև սրահի լայնքով հետագայում դրվել է որմ, որը կենտրոնում ունի մուտք, և որը տանում է ներքուստ 3,25×2,20 մ չափեր ունեցող աղյուսա-

⁴² Գիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 143: Ակներևաբար, նույն Գրիգորն է հիշատակված հուշարձանախմբի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մուտքի բարավորի նվիրատվական արձանագրության մեջ. «... Ես Գրիգոր, որդի Սմայատա, աստնի տեր...», նշվ. աշխ., էջ 142:

⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 143–145:

⁴⁴ Գիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 141:

⁴⁵ Նշվ. աշխ., էջ 142:

⁴⁶ Նախորդ ուսումնասիրողներն այս կառույցը ամբողջովին ավերված տեսնելով՝ այն համարել են մատուռ: Տե՛ս Հ. Եղիազարյան, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 54: Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 81: Ս. Հովհաննեսի ավանդատների միջև մուտք է ենթադրել Ս. Մնացականյանը (նշված աշխ., էջ 138): Սակայն պեղումներով պարզվեց, որ եկեղեցու միակ մուտքն արևմտյան կողմից է:

շար հատակով հարկաբաժին: Սյունասարահի հյուսիսային մասը շարված է ժայռեղեն հարթեցված հիմքի վրա, որը հատակ է ծառայել կառույցի մեծ մասի համար: Ժայռից գերծ հարավային մասում 80 սմ խորությամբ բացվել է միջնադարյան թաղում: Նորաբաց սյունասարահի գեղարվեստական հարդարանքի մասին են վկայում հայտնաբերված ճարտարապետական մանրամասները՝ քանդակագարդ քարերը, հյուսիսային սյունաշարի խոյակների գլանաձև և ատամնաշար ներկայացնող քանդակները: Ուշագրավ է առյուծի գլխի և սափորների քանդակներով հարդարված մկրտության ավազանը պսակող քարը:

Ճարտարապետական հորինվածքով նորաբաց սյունասարահը կրկնում է Ս.Աստվածածին եկեղեցու հարավային կողմի սրահի ձևերը: Այս երկու կառույցները, ակներևաբար, հիմնարկվել են միաժամանակ և միևնույն վարպետների ստեղծագործության արգասիք են: Նմանատիպ սյունասարահները տարածված էին Սյունիքի X–XI դդ. հոգևոր կենտրոններում՝ Տաթև, Որոտնավանք, Վահանավանք և այլն:

Նորաբաց սյունասարահի հյուսիսարևմտյան անկյունում բացվել է Ս.Հովհաննեսի գավիթ տանող մուտքը: 1987 թ. պեղումների ընթացքում ստվար հողաշերտից ազատվել է գավթի զգալի մասը, ամբողջությամբ մաքրվել է 1988 թ.: Ավելի քան 150 մ² մակերես զբաղեցնող այս կառույցը շարված է բազալտի ճեղքված և կոպտատաշ քարերով ու կրաշաղախով: Գավթի հատակին բացվեցին կառույցի ծածկը կրող սյուների տեղաշարժված չորս բազալտե խարիսխներ: Որմերի պահպանված բարձրությունը հասնում է մինչև 1,5 մ: Առանձնապես վատ է պահպանվել արևմտյան որմը, որը գրեթե ամբողջությամբ փլված է: Կառույցն ունեցել է երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Գավթի արևելյան մասում՝ Ս.Հովհաննեսի մուտքի երկու կողմերում՝ եկեղեցու արևմտյան որմին կից, բացվել են երկու որմեր, որոնք ակներևաբար ծառայել են խաչքար գետեղելու համար (հմմտ. տե՛ս Հովհաննավանք, Թեղեկյաց, Ամաղու և այլն): Գավթի տապանաքարերի զգալի մասն ունի մարդու փորագիր պատկերաքանդակներ և տապանագրեր: Տապանագրերում հիշատակված են Գրիգոր Մածնաբերդեցի

իշխանի կին Էսուկանը, Լիպարիտ իշխանը, վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, պարոններ Դետը, Խոշիշը, Գոնցան և ուրիշներ:

Սյունասարահի և գավթի պեղումներով հայտնաբերվել է շինարարական բովանդակությամբ երեք արձանագրություն, որոնք վերաբերում են տարբեր ժամանակներում Ս.Հովհաննես եկեղեցու նորոգմանը: Հայտնաբերվել են վաթսուներից ավելի խաչքարեր, որոնց մեծ մասն ունի X–XVII դդ. հիշատակագրեր:

1988 թ. պեղումներ են իրականացվել վանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմում:

Այստեղ բացվել են 6,6×4,4 մ չափեր ունեցող եկեղեցու մնացորդներ: Այն կառուցվել է Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի տակ՝ նրանից 145 սմ հեռավորությամբ: Շարված է բազալտե սրբատաշ, կոպտատաշ քարերով, երեսապատված է կրաշաղախով: Որմերի պահպանված բարձրությունը հասնում է 1,5 մ: Եկեղեցու միակ մուտքը հարավային կողմից է: Բեմն ուղղանկյունաձև է, որը հազվադեպ երևույթ է Սյունիքի զարգացած միջնադարի ճարտարապետական հուշարձաններում: Այն առավել բնորոշ է Արցախի XII–XIII դդ. հուշարձաններին⁴⁷: Եկեղեցու հատակը զբաղեցնում են երեք հարթ տապանաքարեր, որոնցից մեկին փորագրված է 1445 թ. Խություն Մղելիքին վերաբերող հիշատակագիրը: Եկեղեցու որմից ընկած քարերից մեկին պահպանվել է շինարարական բովանդակությամբ արձանագրություն, որը հաղորդում է կառույցը 1215 թ. նորոգելու մասին: Գավթում բացված 200 մ² մակերեսով հրապարակն ամբողջովին ծածկված է հարթ տապանաքարերով:

1988 թ. դարպասի վրա բացվեցին 2,95×2,70 մ չափեր ունեցող սրբատաշ բազալտի քարերով կառուցված եկեղեցու մնացորդներ: Մուտքն արևմտյան կողմից է: Հատակը շարված է բազալտի սրբատաշ քարերով: Բեմն աղյուսաշար է: Նորաբաց եկեղեցու հյուսիսային որմի պահպանված մասն արտաքուստ ամբողջովին ծածկված է խաչերի քանդակներով: Կառույցի ներքին հարդարանքին առանձնակի տեսք են տալիս բեմի զույգ որմնասյուների հիմքերի քարերի քանդակները: Միակ արևմտյան մուտքի առկայությունը, որը որևէ ուղղությամբ անցում չունի, են-

⁴⁷ Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:

թաղրել է տալիս, որ այս դռանը մոտեցել են կամարակապ դարպասին և Ս.Հովհաննես եկեղեցուն հենված փայտե աստիճաններով:

Դարպասի վրա կառուցված նմանատիպ եկեղեցիներ Սյունիքում հայտնի են Տաթևի և Վահանավանքի հուշարձանախմբերում: Վահանավանքի վանական համալիրում, դարպասի վրա, 1086թ. Սյունյաց Գրիգոր թագավորի կինը՝ Շահանդուխտ թագուհին իր քրոջ՝ Կատայի հետ կառուցել է Ս.Աստվածածին եկեղեցին⁴⁸: Այս մասին պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. «...կանգնեալ կամարս մեծամեծս, և ի վերայ՝ եկեղեցիս և սրահս...»⁴⁹: Դարպասի վրա կառուցված հաջորդ եկեղեցին Տաթևի վանքի Ս.Աստվածածին է՝ կառուցված 1087թ., Սյունիքի Գրիգոր եպիսկոպոսի ջանքերով: Կառույցի հարավային որմին արձանագրված է. «...ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԿԱՄԱՐԲՍ ԵՒ Ի ՎԵՐԱ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ...»⁵⁰: Նորաբաց կառույցը հենված է Ս.Հովհաննես եկեղեցու հյուսիսային որմին: Այս հատվածում (երկու որմերի միացման մասում) պահպանվել է Ս.Հովհաննեսի նախնական քիվը՝ ակներևաբար կառուցված X դ.:

Դրանք կերտվել են Ս.Աստվածածնի քիվերի օրինակով, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրանք համաժամանակյա են: Ավելի ուշ՝ մատուռի կառուցումից հետո, վերանորոգվել է Ս.Հովհաննես եկեղեցին, որի ժամանակ փոխվել է քիվը (թերևս 1281թ., որի մասին վկայում է դրա վրա փորագրված նորահայտ շինարարական արձանագրությունը): Ս.Հովհաննեսի նախնական քիվի փոքրիկ հատվածն անխաթար է մնացել՝ մատուռ հիշեցնող եկեղեցու հարավային պատի մեջ պահպանվելու պատճառով:

1989թ. հնագիտական ջոկատը ձեռնամուխ եղավ բացելու Ս.Հովհաննես եկեղեցու և Ս.Աստվածածնին կից սյունասարահի միջև ընկած միջանցքի և նրա արևելյան մասում կառուցված դարպասի տարածքը: Այս հատվածում պահպանվել են շինարարական երկու շերտեր: Ստորին շերտը, որի աննշան մասն է բացվել, վերաբերում է Ս.Հովհաննեսի կառուցման ժամանակներին: Այն համընկնում է եկեղեցու և գավթի հատակներին: Վերին հատակը նախորդից բարձր է

շուրջ 1,3 մ: Այն համընկնում է Ս.Աստվածածնին կից կառուցված սյունասարահի հատակին: Վերին շերտը պեղելիս միջանցքի տարածքում հայտնաբերվեցին կից սյունասարահի շինարարական մանրամասներ, խաչքարեր, թևավոր խաչերի բեկորներ և որոշ հնագիտական նյութեր: Բացվել են նաև հարթ տապանաքարեր, որոնք հղկված սալեր են՝ առանց զարդապատկերների և հիշատակագրերի: Միջանցքով դեպի գավթի անցումը կատարվել է աստիճաններով, քանի որ դրանք ընդգծված տարբեր բարձրություններ ունեն:

Սյունասարահի հարավային կամարաշարի հիմքերն ամրացնելու նպատակով հարավից դրվել է հողի շաղախով և ճեղքված քարերով կառուցված լրացուցիչ որմածք: Դրան կից դրվել են մի քանի աստիճաններ, որոնցով միջանցքից գավթի են անցել: Աստիճանների երկու կողմերում զետեղվել են պատվանդաններ և խաչքարեր, որոնցից ներկայումս պահպանվել են միայն հարավային կողմում գտնվողները:

Միջանցք-դարպասի մաքրման ժամանակ հայտնաբերվել են երկրորդ հարկում կառուցված փոքր եկեղեցու սրբատաշ քարերը, որոնցից երկուսին պահպանվել է Հովհաննես Օրբել Սյունյաց եպիսկոպոսի (1303–1324թթ.) 1311թ. արձանագրությունը: Այն փորագրված է եղել մի քանի քարերի վրա, առայժմ հայտնաբերվել է երկուսը: Արձանագրությունը թերի է, իսկ պահպանված հատվածը վերաբերում է Սյունյաց մետրոպոլիտի կողմից պատարագներ սահմանելուն:

1992–1993թթ. պեղումներ են իրականացվել վանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մասում, որտեղ բացվել է մեծ չափերի (16,6×7մ) թաղակապ սրահը: Այն կառուցված է բազալտի սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով և կրաշաղախով: Սրահը հիմնականում կառուցված է կոպտատաշ ճեղքված քարերով: Սրբատաշ կանոնավոր քարերով են կառուցված շինության կոնստրուկտիվ առումով առավել կարևոր մասերը (սյուներ, կամարներ, անկյուններ): Շինարարական տեխնիկայի այս ձևն առավելապես տարածված է Սյունիքի զարգացած միջնադարի վաղ փուլի կառույցներում⁵¹: Նորաբաց սրահն ունի աղյուսաշար հատակ: Հայտնաբերված նյութերը

⁴⁸ Գ.Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 28, 71:

⁴⁹ Ստ. Օրբելեան, Պատմություն, էջ 341:

⁵⁰ Գիվան հայ վիճակագրության, պրակ II, Գորիսի, Միսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ Ս.Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 28: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ս.Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 188–194:

⁵¹ Վ.Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 203–221:

խիստ սակավ են, գտնվել են կոթողների արձանագիր բեկորներ: Կառույցի հարավային սյունաշարի որմնասյունին քանդակված խաչաքանդակի ստորին մասում կարդացվում է.

ԶՎԱՍԱԿ ՅԻՇԵՑԵՔ:

Նորաբաց սյունասրահի հյուսիսային կողմի կամարաշարի տակ առանձնացված խցերը և հարավային կողմում փոքրիկ սենյակների առկայու-

թյունը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այն եղել է գրատուն-մատենադարան:

1990-ական թվականներին ծրագրվում էր պեղել Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմի նորաբաց կառույցը և նրա հարավային մասի գավթանման շինությունը: Դրանով կամբողջանային Ցաղաց քարի արևմտյան հուշարձանախմբի գլխավոր կառույցների պեղումները:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

Ցաղաց քար վանքի մոնումենտալ շենքերը հարուստ են բազմազան քանդակներով, որոնք առանձին շուք են հաղորդում դրանց: Քանդակներով առանձնապես հարուստ են վանքի հուշարձանների արևելյան խմբի եկեղեցիները, որոնք կառուցվել են 1041թ. հայր Վարդիկի վանահայրության տարիներին: Այս խմբի գլխավոր կառույցը Ս.Կարապետ եկեղեցին է, որի բոլոր որմերը հարդարված են բազմազան քանդակներով. կտիտորական, հերալդիկ քանդակներ, շքամուտք, բարավոր, պատուհանների պսակներ և շրջանակներ, գմբեթ, բեմառէջք և այլն: Հարավային որմի վերին մասում ագուցված է եղել կտիտորական բարձրաքանդակ, որը ներկայումս ընկած է եկեղեցու հարավային կողմում, նրանից շուրջ 25 մ հեռու⁵²:

Պատկերաքանդակի կենտրոնում Ս.Կարապետ եկեղեցու մանրակերտն է, որի երկու կողմերում կանգնած են ձեռքերը դեպի այն մեկնած հովանավորները⁵³:

Բարձրաքանդակը խաթարված է, մարդու երկու քանդակներն էլ թերի են: Աջ կողմում կանգ-

նածի (աջակողմյան) քանդակն ավելի լավ է պահպանվել: Հստակ երևում է դեմքի և մարմնի մի մասը: Քանդակների վնասվածությունը հնարավորություն չի տալիս հստակ հետևություն անելու:

Հայ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ կտիտորական քանդակները լայն տարածում ունեին⁵⁴: Դրանք առկա են այն նշանավոր վանքերում, որտեղ, որպես կառույցի հովանավորներ, հանդես են եկել այս կամ այն իշխանական տան ներկայացուցիչները, կամ տվյալ տարածքի հոգևոր առաջնորդները: Անշուշտ, ավելի մեծ թիվ են կազմում աշխարհիկ առաջնորդների քանդակները, որոնք ավելի մեծ հնարավորություններ ունեին խոշոր ներդրումներ պահանջող կառույցների միջոցները հոգալու: Իզուր չէ, որ կտիտորական քանդակներ կան նահանգի կամ գավառի հոգևոր կենտրոններ հանդիսացող նշանավոր վանքերում:

Հայտնի են Գագիկ Արծրունու քանդակը Աղթամարում⁵⁵, Գուրգեն և Սմբատ Բագրատունիներիը՝ Սանահինում⁵⁶, Հաղբատում⁵⁷, Գագիկ

⁵² Ժամանակին, բարձրաքանդակը հիշատակելիս, Ե.Լալայանը նկարագրել է այն, բերել լուսանկարը: Տե՛ս Ե. Լալայան, «Ազգագրական հանդես», 26, էջ 70:

⁵³ Ե. Լալայանի կարծիքով՝ մարդու քանդակը մեկն է: Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 26, էջ 20:

⁵⁴ Ս.Մնացականյան, Սիսավանի բարձրաքանդակները և տաճարի կառուցման ժամանակը, Տեղեկագիր, 1960, 10: Նույնի՝ Տեղեկի տաճարի կտիտորական բարձրաքանդակը, ՊԲՀ, 1971, 4: Մ.Սարգսյան, Սրենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաքանդակները, ՊԲՀ, 1966, 4: Л. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979: Կտիտորական հորինվածքները լայն տարածում ունեին քրիստոնեական արվեստում, այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս.Амиранашвили, История грузинского искусства, том. I, Москва, 1950. А.С.Преображенский, Ктиторские портреты средневековой Руси, XI –начало XVI века, Москва, 2010.

⁵⁵ S. Der Nersessian, Aght'amar, Cambridge, Mass., 1965, էջ 11–35: Ս.Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 79: Ս.Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակները IX–XIV դդ., Երևան, 1976, էջ 58–66: Ս.Մնացականյան, Աղթամար, Երևան, 1983, էջ 51–55: Կ.Սաթևոսյան, Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 55–58:

⁵⁶ Կ.Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 18–25:

⁵⁷ Կ.Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 19–66:

Ա. Բագրատունունը՝ Անիում⁵⁸, Զաքարե և Իվանե Զաքարյաններինը՝ Հառիճում⁵⁹, Հաթերքի իշխան Վախթանգի և Արզուխաթունի որդիներ Հասանինը և Գրիգորինը՝ Դադիվանքում⁶⁰, Վախթանգինը և նրա որդի Հասան Ջալալինը՝ Գանձասարում⁶¹, Հաղարծնի վանքի առաջնորդներ Հովհաննեսինը և Սարգսինը՝ համանուն վանքում⁶²:

Ս. Կարապետ եկեղեցու կոնստրուկտիվ հորինվածքը մեծ մասամբ եղծված է, ուստի դժվար է ստույգ եզրակացնել, թե ովքեր են պատկերված: Քանդակներն, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում են եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանում (1041 թ.) Վայոց ձորում կառավարող իշխաններին, կամ էլ՝ վանքի հետ կապված հոգևորականներին: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վանքի 1041 թ. կառույցները «շինված են հավասար կերպով սրբատաշ և մեծամեծ քարերով, խնամքով և ճաշակով», ինչպես նաև Ս. Կարապետի որմերին «իշխանական գինանշանի տիպի բարձրաքանդակների» առկայությունից ելնելով՝ Ս. Բարխուդարյանն իրավացիորեն ենթադրում է, որ «շինությունը հովանավորված է եղել որևէ աշխարհիկ իշխանի կողմից»⁶³: Քանդակները, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են Վայոց ձորի տերերին, որոնց նստոց Եղեգիս գյուղաքաղաքից Ցաղաց քար վանքը հեռու է ընդամենը մի քանի կիլոմետր: Հայտնի է, որ IX դ. 20-ական թվականներից սկսած Վայոց ձորը մտնում էր Սյունյաց գահերեց իշխանների տիրույթների մեջ, որի քաղաքական կենտրոնն էր Եղեգիս գյուղաքաղաքը: Վայոց ձորի տերերի գահերեցությունն ընդհատվում է 960-ական թվերին, երբ մահանում է Վասակ գահերեց մեծ իշխանը: Վերջինիս վախճանվելուց հետո պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը որպես երկրամասի տերեր հիշատակում է նրա երկու որդիներին՝ Սմբատին ու Գագիկին⁶⁴: Վե-

րոհիշյալ իշխանների և նրանց սերունդների մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Ակներև է, որ Վասակ գահերեցի որդիներից որևէ մեկի շառավիղներն են պատկերված Ցաղաց քարի կոնստրուկտիվ բարձրաքանդակում: Քանդակներից մեկը կարող էր պատկանել վանքի առաջնորդ հայր Վարդիկին, որը, ինչպես նշվել է վերևում, Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցման ժամանակ եղել է վանքի առաջնորդը: Խնդրո առարկա քանդակախմբի կենտրոնում պահպանվել է եկեղեցու մանրակերտի վերին մասը: Հստակ երևում է եկեղեցու հարավային հատվածը՝ մուտքով, կամարաշար քանդակներով թմբուկը և վեղարը: Եկեղեցու արևմտյան կողմում հասակով մեկ կանգնած է հոգևորական՝ ձախ ձեռքն ուղղած դեպի կառույցի քանդակը: Նույն անձը, որն անշուշտ հայր Վարդիկն է, քանդակված է նաև եկեղեցու արևմտյան կողմում հայտնաբերված մի այլ քանդակազարդ սյունանման քարի վրա: Պատկերում նա նույն կերպ է քանդակված՝ մորուքավոր, սքեմով, հողաթափով, գլխին վեղարով, մի ձեռքին գավազան, մյուսին՝ ձեռաց խաչ բռնած: Առաջնորդական հանդերձանքով և կեցվածքով այս հոգևորականն անշուշտ ներկայացնում է վանքի առաջնորդ հայր Վարդիկ վարդապետին: Մեզ հետաքրքրող կոնստրուկտիվ քանդակում նույնպես Վարդիկ վանահայրն է: Նրա դեմքը երկարով է, լավ արտահայտված քթով և ալեխառն մորուքով: Գլխին սրածայր վեղար է, հագին՝ մինչև ոտքերը հասնող սքեմ, ուսերին՝ զիգզագ զարդերի հյուսվածքով հարդարված շուրջառ-նափոնտ, որը ճարմանդով ամրացված է հագուստին: Հոգևորականն աջ ձեռքով բռնել է առաջնորդական գավազանը, որը վերնամասում թեքված կլորավուն գլխով երկար ձող (ցուպ) է: Այս տիպի գլուխները հետագայում դարձան օձագլուխ եպիսկոպոսական գավազաններ, իսկ ավելի վաղ, տվյալ դեպ-

⁵⁸ H. Mapp, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград-Москва, 1934, рис. 90–91. Ստ. Մնացականյան, Նիկողայոս Մառը և հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1969, էջ 105–106: Թ. Թորամանյան, Ջվարթոց, Գագկաշեն, Երևան, 1984, էջ 84–85:

⁵⁹ Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, էջ 109–116:

⁶⁰ Ս. Մնացականյան, նույն տեղում: Կ. Մաթևոսեան, Ա. Անտիսեան, Ա. Զարեան, Ք. Լամուրէ, Դադիվանք. Վերածնունդ հրաշք, Երևան, 2018:

⁶¹ J. M. Thierry, Armenian art, New York, 1989, էջ 526:

⁶² Դիվան հայ վիճագրության, պրակ VI, կազմ.՝ Ս. Ավագյան, Հ. Զանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 44–46: Ս. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, էջ 127:

⁶³ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ III, էջ 141:

⁶⁴ Ստ. Օրբելեան, Պատմություն, էջ 329:

քում XI դ., դրանք քննվող խմբաքանդակում ունեին կորագույն վերջավորություն: Ամեն ինչ հուշում է, որ հոգևորականը վանքի առաջնորդ հայր Վարդիկն է, որը հիշատակված է պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ և վանական համալիրի վիմագրերում: Գավազանը, ձեռաց խաչը և թիկնոցը վկայում են դրանք կրողի հոգևոր բարձր աստիճանի մասին:

Ցավոք, եկեղեցու մանրակերտի արևելյան կողմի կտիտորի քանդակը չի պահպանվել: Միակ հատվածը դեպի եկեղեցին մեկնած երկու ձեռքերն են: Եթե հայր Վարդիկի պարագայում հիմքեր կան պնդելու, ապա մյուս անձնավորության ով լինելը որոշելը շատ ավելի բարդ է: Կարելի է ենթադրել, որ այն Գագիկ Բ Բագրատունու քանդակն է, քանի որ նրա անունը քանիցս վկայված է Ս. Կարապետ և Ս. Նշան եկեղեցիների որմերին փորագրված վիմագրերում: Քանդակը կարող էր պատկանել նաև Վայոց ձորի գահերեց իշխաններից որևէ մեկին: Ակներևաբար այս նույն հոգևորականն է քանդակված Ս. Նշանի մաքրման աշխատանքների ժամանակ ի հայտ եկած մի շինարարական մանրամասնի վրա:

Հոգևորականի մեկ այլ քանդակ է պահպանվել երկու կողմից գլանաձև զարդերիզ ունեցող մի քարի վրա, որն ընկած է Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային կողմում: Այստեղ պատկերված է սքեմով, թիկնոցով, գլխին վեղար կրող, մորուքավոր մի հոգևորական: Նրա ձախ ձեռքը մարմնի վրայով իջնում է մինչև ոտքը, իսկ աջով բռնել է նույնատիպ, ուռուցիկ, թեք գլխով հայրապետական գավազանը: Հոգևորականի հագուստն իջնում է մինչև ոտնաթաթերը:

Ինչպես վերևում նշվեց՝ Ս. Կարապետի որմերին ագուցված են իշխանական ժառանգական տարբերանշաններ՝ հերալդիկ քանդակներ: Խորհրդանշական այս քանդակներից մեկը գե-

տեղված է եղել եկեղեցու հարավային որմի վերին մասում: Դեռևս XX դ. սկզբին այն եղել է իր տեղում՝ եկեղեցու պատի մեջ ագուցված, որը տեսնում ենք Ե. Լավայանի, Ք. Հովհաննիսյանի հրատարակություններում: Այն թևատարած արծիվ է, որը մագիլների մեջ գառ կամ խոյ է բռնել: Նմանատիպ արծվաքանդակները մեծ տարածում ունեին միջնադարյան Հայաստանի հուշարձաններում⁶⁵: Թևատարած արծիվների հրաշալի քանդակներ կան Զվարթնոցի տաճարի սյուների խոյակների վրա, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ զարգացած միջնադարի բազմաթիվ հուշարձաններում: Ճիրաններում որս բռնած արծվի հերալդիկ քանդակը զարդարում է Հայաստանի բազմաթիվ հուշարձանների որմերը՝ համարվելով կառույցի շինարարությունը հովանավորող իշխանական տան խորհրդանիշ: Այս առումով հետաքրքիր են Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանական տանը վերաբերող հերալդիկ նշանները՝ քանդակված Աղթամարի տաճարի որմերին⁶⁶: Զոհին բռնած շուրջ երկու տասնյակ թևատարած արծիվներ են քանդակված Անիի Մայր տաճարի, միջնաբերդի Պալատական եկեղեցու⁶⁷, Ս. Գրիգորի (Տիգրան Հոնենց) ու Փրկչի եկեղեցիների պատերին ու քաղաքի պարիսպներին⁶⁸:

Մամիկոնյան իշխանների զինանշանը (երկգլխանի թևատարած արծիվ՝ մագիլներում գառ բռնած) պահպանվել է Դսեղի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր վանքի գավթի խորանի որմին⁶⁹:

Մագիլներում գառ կամ խոյ բռնած թևատարած արծվի քանդակներ կան Վայոց ձորի Գոմք գյուղի որմնափակ խաչքարին կից մատուռի արևելյան որմին (1263 թ.)⁷⁰, Թանատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու գմբեթի թմբուկի հարավային պատուհանի գլխին (1273 թ.)⁷¹, Հերիերի Ս. Սիոն վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան որմին (1282 թ.)⁷², Ամաղուի Նորավանքի

⁶⁵ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 70–82: Ա. Պետրոսյան, Թոշնամարտի թեման Հայաստանի Ժ-ԺԴ դարերի եկեղեցական քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», 2022, հ. 33, 355–356:

⁶⁶ S. Der Nersessian, Aght'amar, էջ 14, 18: Ս. Ի. Մնացականյան, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1970, թիվ 3, էջ 192: Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975, էջ 78–102: Ստ. Մնացականյան, Աղթամար, Երևան, 1983, էջ 88–95:

⁶⁷ Ս. Ի. Մնացականյան, Պահպանիչ խորհրդանշաններ..., էջ 191:

⁶⁸ Ս. Կարապետյան, Անի ՌԾ, Երևան, 2011, էջ 137, 183:

⁶⁹ Գ. Շախկյան, Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986, էջ 38:

⁷⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 193:

⁷¹ Նշվ. աշխ., էջ 73:

⁷² Նշվ. աշխ., էջ 51:

Բուրթելաշեն եկեղեցու արևելյան ճակատին (1389 թ.)⁷³: Նույն հորինվածքն է զետեղված նաև Գեղարդի վանքի գլխավոր եկեղեցու թմբուկի հարավարևելյան մասում (1215 թ.): Հայտնի է, որ այս վանքը մտնում էր Վայոց ձորի տերերից Պողոսյան իշխանների տիրույթների մեջ: 1283 թ. Պողոս իշխանի ժամանակ Գեղարդում կերտված Պողոսյանների իշխանական ժայռափոր դամբարանի որմին քանդակված է այս տոհմի զինանշանը, որը ներկայացնում է երկու շղթայակապ առյուծներին պահող եզան գլուխ, իսկ դրանից ներքև՝ թևատարած արծիվ՝ մագիլներում գառ բռնած⁷⁴:

Ինչպես տեսնում ենք՝ վերոհիշյալ հուշարձանները կառուցվել և քանդակագործվել են Ցաղաց քար վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցումից երկու հարյուրամյակ հետո միայն, Սյունյաց աշխարհի տեր Օրբելյանների և Պողոսյանների իշխանության տարիներին (սմանատիպ քանդակներ հանդիպում են նաև ավելի ուշ՝ հետագա դարերի տապանաքարերի վրա):

Հայտնի է, որ Հայաստանը սելջուկներից ազատագրելուց հետո Ջաքարյանները գրավված տարածքում ունեցած ծառայությունների համար կողմնակալ-կառավարիչներ են նշանակում տեղական ավագանու ներկայացուցիչներին (Բագրատունիներ, Պահլավունիներ, Արծրունիներ, Մամիկոնյաններ, Վաչուտյաններ և այլն): Պատմիչ Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ Սյունիքում կողմնակալության իրավունքով տիրույթներ են ստանում Լիպարիտ Օրբելյանն ու Վասակ Խաղբակյանը⁷⁵: Վերջիններս իրենց պաշտոններում նշանակվել են 1220 թ. առաջ, որի մասին թողել են արձանագրություններ՝ Լիպարիտ Օրբելյանը՝ 1221 թ., Ամաղուի Նորավանքում, իսկ Վասակ Խաղբակյանը՝ 1220 թ., Արատեսի վանքում:

Ցաղաց քար վանքում մագիլներում գառ բռնած թևատարած արծիվի քանդակը վկայում է, որ այն համարվել է Վայոց ձորի տերեր Սյունյաց Վասակ գահերեց իշխանի շառավիղների տոհմական նշանը: Նույն խորհրդանշանի առկայությունը Վայոց ձորի հետագա տերերի՝ Օրբելյանների և Պողոսյանների կողմից հովանավորված կառույցներում վկայում է, որ այս իշխանական տներն իրենց համարում են Սյունիքի նախկին տերերի օրինական ժառանգորդը: Զինանշաններին նվիրված աշխատության մեջ Ռ. Մաթևոսյանն այն համարում է մի քանի տոհմերինը⁷⁶ (Մամիկոնյաններ, Օրբելյաններ, Պողոսյաններ, Արծրունիներ և այլն): Զինանշանը մինևույն ժամանակաշրջանում չի կարող պատկանել մի քանի իշխանական տների: Վերջին տարիներին կա տեսակետ, ըստ որի այն ունի խորհրդանշանային իմաստ (համբարձում, հոգու երկվություն, արծիվն իբրև երկնքի, ուժի խորհրդանիշ կապվում է վերակենդանացման, նաև անմահության հետ)⁷⁷:

Ցաղաց քար վանքի հերալդիկ քանդակներից հաջորդը՝ առյուծի և եզան կամ ցլի մենամարտի տեսարանով, ագուցված է Ս. Կարապետի հյուսիսային որմին: Այս երկու կենդանիների գոտեմարտը ներկայացնող քանդակը ևս մեծ տարածում ուներ միջնադարյան Հայաստանում:

Նմանատիպ քանդակախմբեր հայտնի են Աղթամարում⁷⁸, Գեղարդում⁷⁹, Մակարավանքում և այլ հնավայրերում: Ինչպես տեսնում ենք՝ այս զինանշանի աշխարհագրական սահմանները բավականին մեծ են և վկայում են այս կենդանիների (առյուծ և ցուլ) գոտեմարտը ներկայացնող տեսարանի տարածվածության մասին: Փաստորեն այն համարվել է մի քանի իշխանական տների (այդ թվում նաև Վայոց ձորի տերերի) ժառանգական խորհրդանիշ արտահայտող տարբե-

⁷³ Ի տարբերություն մյուսների՝ Նորավանքի քանդակում արծիվի մագիլներում եղնիկ է պատկերված: Տե՛ս Մ. Հասրաթյան, Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 1984, թիվ 8, էջ 57-63: Նորավանքի «ճանկող արծիվ» պատկերաքանդակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, էջ 75-76:

⁷⁴ Սահինյան Ա., Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1969; G(h)eghard, Documenti di Architettura Armena, 6, Milano: Edizioni Ares, 1973, p.34, pic. 17; Մաթևոսյան Ռ., Հայկական զինանշաններ, Երևան, 1994, նկ.78:

⁷⁵ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 397:

⁷⁶ Ռ. Մաթևոսյան, Հայկական զինանշաններ, 1, Երևան, 1994:

⁷⁷ Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, էջ 75-76:

⁷⁸ Ս. Մնացականյան, Աղթամար, էջ 91:

⁷⁹ Ա. Սահինյան, Գառնի Գեղարդ, էջ 31:

րանշաններից մեկը և ունեցել բավականին մեծ տարածում: Մեզ հետաքրքրող քանդակը տեղադրված է վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային որմին, որն, ի տարբերություն մյուս որմերի, գուրկ է որևէ հարդարանքից:

Ինչպես նկատեցինք՝ առյուծի և ցլի գոտեմարտով պատկերաքանդակները լայն տարածում են ունեցել հայ միջնադարյան քանդակային արվեստում և, բացի վերոնշյալ տարբերակներից, տեղ են գտել նաև ուշմիջնադարյան տապանաքարերի հարդարանքում: Բարձր ճաշակով է հարդարված հատկապես եկեղեցու հարավային ճակատը, որին առանձնակի շուք է տալիս խաղողի և նուան պտուղների ու տերևների քանդակների փնջերով հարդարված շքամուտքի բարավորը: Այս նույն քանդակները, գրեթե անփոփոխ, տեսնում ենք նաև Ս. Նշանի արևմտյան կողմում կանգնեցված խաչքարերի վրա: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրանք միաժամանակ են կերտվել: Առանձնապես մեծ վարպետությամբ են քանդակագործված Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան և արևմտյան պատուհանների շրջանակները, որոնք հյուսածո քանդակների դաշտեր են՝ երկու կողմից եզերված կրկնաշարք ռելիեֆ գնդերի գոտիներով⁸⁰:

Ուշագրավ է վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու բեմառեջքը, որի կրկնակամարաշար հարդարանքում առանձնանում են իրարից տարբեր վեց սափորների պատկերներ:

Սափորների պատկերաշար է քանդակված նաև Պտղնիի եկեղեցու հյուսիսային քիվին, որը, Ք. Մարանցու կարծիքով, Ամատունի իշխանների քաղաքական իշխանությունը և սոցիալական դիրքը ցույց տալու հետ մեկտեղ խորհրդանշում է նաև հաղորդությունը: Վերջինս, անդրադառնալով Ցաղաց քարի Ս. Կարապետ եկեղեցու բեմառեջքի համանման քանդակներին, կարծում է, որ այն ունի ծիսական նշանակություն⁸¹:

Անվանի հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը Պտղնիի տաճարին նվիրված հայտնի աշխատության մեջ⁸² չի անդրադառնում կառույցի հյուսիսային որմի քիվին փորագրված քանդակաշարին, քանի որ, ըստ նրա, գմբեթը և ծածկը վերակառուցվել են ավելի ուշ, որի ժամանակ էլ, հավանաբար, տեղադրվել են վերջին շարքն ու դրանից վեր՝ քիվը⁸³:

Ցաղաց քար վանքի կառույցների գեղարվեստական բարձր հարդարանքի լավագույն օրինակ է Ս. Նշան երկհարկ դամբարան-եկեղեցու արևմտյան ճակատը, որի մանրամասն նկարագրությունն արվել է վանքի շինությունների ճարտարապետությանը նվիրված բաժնում:

Միաբանության շենքերի արևմտյան հուշարձանախմբում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են պատուհանների քանդակագործ պսակներ, քիվեր և այլն: Ուշագրավ է այստեղ հայտնաբերված զանգվածեղ քարերից մեկը, որի ճակատը հարդարված է ելնդավոր սլաքաձև կամարներով և բազմապիսի հետաքրքիր քանդակներով: Քարի ստորին մասում՝ դուրս շեշտված ելուստին արված է առյուծի գլուխ պատկերող ռելիեֆ քանդակ՝ երկու կողմերում մեկական ռելիեֆ սափորներով: Քարը երեք կողմերից լավ մշակված է և մի կողմով ազուցված որմի մեջ: Քարի ճակատի սնամեջ մշակումը հիմք է տալիս մտածելու, որ այն պսակել է որմնախորշը (պատրահանը) կամ մկրտության ավազանը:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են եկեղեցու քարե մանրակերտերի հատվածներ, խաչ ազուցելու համար փոսորակով և յուրահատուկ մշակումով գնդաձև պատվանդաններ, պատուհանների քանդակագործ պսակներ, որոնք առանձնակի շուք են հաղորդել Ցաղաց քար վանքի հուշարձանների արևմտյան հուշարձանախմբի կառույցներին:

⁸⁰ Ս. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, էջ 126:

⁸¹ Christina Maranci, Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia, Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages, Turnhout, 2015, pp. 228–232.

⁸² Գ. Հովսեփյան, Պտղավանքը և գմբեթավորումը նախնական հայ տաճարների, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987, 122–152:

⁸³ Նշված աշխ., էջ 143–149:

ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության հավաստի սկզբնաղբյուրներ համարվող վիմագրերը փաստական տեղեկություններ են հաղորդում հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի, իրավական հարաբերությունների, գիտության ու մշակույթի բազմազան հարցերի վերաբերյալ: Վիմագրերի պատմագիտական նշանակությունը հավասարազոր է հայոց հնամենի ձեռագիր մատյանների հաղորդած տվյալներին՝ ներկայանալով որպես յուրահատուկ քարտեզ «մատենադարան»:

Հայաստանի վանական հուշարձանախմբերի շինությունների որմերին ու հուշակոթողներին պահպանված արձանագրությունները հաճախ հարուստ աղբյուրագիտական նյութ են ընձեռում ճարտարապետական հուշարձանների գիտական վերլուծության, դրանց արժևորման, միաբանությունների գործունեության ամենատարբեր ոլորտների վերաբերյալ, կարևոր փաստեր են պարունակում հուշակոթողների կանգնեցման շարժառիթների, դրանց կերտող վարպետների մասին:

Ցաղաց քար վանքի վիմական արձանագրություններից 15-ը ժամանակին հրատարակվել են Ջալալյանցի, Ալիշանի, Քաջբերունու, Լալայանի և այլոց տեղագրական բնույթի աշխատություններում: Վիմագրերի գիտական հրատարակությունն իրականացրել է անվանի վիմագրագետ Ս.Բարխուդարյանը, որը «Դիվան հայ վիմագրության»՝ Վայոց ձորին նվիրված պրակում վանքից 34 արձանագրություն է զետեղել⁸⁴: Նախքան պեղումները մեզ հաջողվել էր այստեղ հավաքել շուրջ երկու տասնյակ արձանագրություն, որոնց թիվն աշխատանքների ընթացքում ավելացել է ևս վեց տասնյակով⁸⁵: Ներկա աշխատության մեջ հրատարակում ենք Ցաղաց քար վանքի 118 արձանագրություն, որոնցից

84-ը գիտական շրջանառության մեջ են դրվել հեղինակի կողմից: Արձանագրությունները փորագրված են կառույցների որմերին և հուշակոթողներին, ընդ որում՝ որոշ խաչքարերի վրա զետեղված են միայն դրանց կանգնեցման տարեթվերը, որոնք կարևոր են կոթողի ստեղծման ժամանակը որոշելու համար: Ցաղաց քարի վիմագրերն ըստ բովանդակության շինարարական, նվիրատվական և հիշատակագրային են:

Շինարարական բովանդակության արձանագրությունները փորագրվում էին կառույցների տեսանելի մասերում՝ առավելապես մուտքերի ճակատակալ քարերին: Ցաղաց քար վանքի ամենավաղ շինարարական արձանագրությունը փորագրված է արևելյան հուշարձանախմբի երկհարկ դամբարան-եկեղեցու գավթի որմին. «Ես՝ հայր Վարդիկ, առաջնորդ սբ ուխտիս Ցաղաց քարի, շինեցի զսբ. Կաթողկէս եւ կանգնեցի զնշան սբ Երրորդութեան...»⁸⁶: Վկայագիրը հաղորդում է վանքի վանահայր Վարդիկի կողմից շինարարություն իրականացնելու մասին: Թեև արձանագրության թվականը չի պահպանվել, սակայն Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ այն իրագործվել է 1041թ.: Վանքի հուշարձանների որմերին փորագրված արձանագրություններում հայր Վարդիկը վկայված է երկու անգամ: Ցաղաց քար վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի վաղ կառույցները թվագրվում են X դ., սակայն դրանց հիմնադրելու մասին չի պահպանվել ոչ մի վիմագիր վկայություն: Շինարարական բովանդակությամբ հաջորդ արձանագրությունը փորագրված է միջանցք-դարպասի քիվին և երկու տողից է: Այն վկայում է 1222թ. ուն Գրիգորի կողմից վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու նորոգման մասին. «Թվ: ՌՀԱ: նորոգեցաւ Սբ. Աստուածածինս ի ձեռն Գրիգորոյ...»⁸⁷: Նկատի ունենալով, որ 1222թ. վանքում իրականացվել են ևս մի քանի կառույց-

⁸⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 141-154:

⁸⁵ Հ. Մելքոնյան, Ցաղաց քար (պեղումների նախնական արդյունքները), 1992, Հնագիտ. աշխ. Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ., պեղումների արդյունքները), I, Երևան, 149-158: Հ. Մելքոնյան, Ն. Հակոբյան, Կիրառական արվեստի նորահայտ նմուշներ, ՀՀ-ում 1993-1995 թթ. հնագիտ. հետազոտ. արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտ. նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երևան, 1996, 42-43: Հ. Մելքոնյան, Նորայայտ արձանագրություններ Ցաղաց Քար վանքից, Հանդես ամսօրեայ, № 1-12, Վիեննա, 1996, 62-85: Հ. Մելքոնյան, Ցաղաց Քար վանքի պեղումները և նորահայտ արձանագրությունները, «Նորավանք 99» գիտաժողովի զեկ. դրույթներ, Երևան, 1999, 18-19: Հ. Մելքոնյան, Ցաղաց Քար վանքի պեղումները և նորայայտ արձանագրությունները, «Նորավանք» հայագիտական տարեգիրք, հ. Բ, Մոսկով-Երևան, 2001, 84-89:

⁸⁶ Նշվ. աշխ., էջ 151:

⁸⁷ Նշվ. աշխ., էջ 143:

ների նորոգումներ, պետք է ենթադրել, որ մինչ այդ այն խարխուլված է եղել: Ցաղաց քարում կատարված նորոգումների մասին վկայող մյուս արձանագրությունները վերջին տարիներին հայտնաբերվել են պեղումներով: Վանքի Ս.Աստվածածնից արևելք բացված XIII դ. եկեղեցու մոտ հայտնաբերված սրբատաշ շինաքարի վրա փորագրված արձանագրությունը հավաստում է 1215 թ. ուն Տատունի կողմից այս կառույցը վերանորոգելու մասին. «Թվին ՈԿԴ, յորում վերստին նորոգեցաւ եկեղեցիս ձեռն Տատունի...»: Համաձայն կազմված պայմանագրի՝ միաբանության առաջնորդները խոստացել են տարին չորս օր պատարագ մատուցել Տատունի և իր կնոջ՝ Կատայի հոգու փրկության համար:

Պեղումներով հայտնաբերված արձանագրություններից երեքը վերաբերում են վանքի Ս.Հովհաննես եկեղեցու նորոգմանը: Դրանց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս պարզելու կառույցի վերանորոգման փուլերը: Վեց տողից բաղկացած ընդարձակ արձանագրություն է հայտնաբերվել Ս.Հովհաննեսի գավթի պեղումների ժամանակ: Այն փորագրված է եկեղեցու մուտքի աջ կողմում, արևմտյան պատին հենված մասի վրա: Փորագրված է Սևադեի դուստր Մամայի անունից և վկայում է Ս.Հովհաննեսը նորոգելու և եկեղեցուն արծաթե խաչ նվիրելու մասին. «Կաման Այ, ես՝ Մամայս, իմ արդեամբք նորոգեցի գեկեղեցիս եւ զիմ արծաթի խաչն այլ ետու...»: Փոխարենը վանքի սպասավորները խոստացել են հինգ օր պատարագ մատուցել վանքի բարերար և նվիրատու Մամայի մահացած հոր՝ Սևադեի հոգու փրկության համար: Թվականը չի պահպանվել:

Հաջորդ՝ 1222 թ. արձանագրությունը փորագրված է երկու շինաքարերի վրա, որոնք հայտնաբերվել են Ս.Հովհաննեսի հարավային սյունասրահից: Ուն Շսուր վերանորոգել է եկեղեցին, որի փոխարեն խոստացվել է մեկ պատարագաժամ. «Թվ :ՈՀԱ: վերըստին նորոգեցաւ եկեղեցիս ձեռն Շսուրին...»:

Շինարարական բովանդակությամբ հաջորդ արձանագրությունը ևս թերի է և փորագրված է

եղել վերանորոգման ժամանակ գրեթե ամբողջովին վերափոխված քիվի քարերի վրա: Այն եկեղեցու վերին մասում՝ արտաքուստ, ծածկը կրող քիվի վրա է, միատող: Թերի է, հայտնաբերվել են միայն մի քանի արձանագիր քարեր. «Թվին :ՉԼ: կաման Այ, նորոգեցաւ Սր Յովանէս...»: Վիմագիր հիշատակարանը վերաբերում է Ս.Հովհաննես եկեղեցու 1231 թ. նորոգչական աշխատանքներին:

Վանքի կառույցների որմերին փորագրված վկայագրերի մեջ զգալի թիվ են կազմում նվիրատվական արձանագրությունները: Դրանք յուրօրինակ պայմանագրեր են մի կողմից զանազան անձանց, մյուս կողմից՝ միաբանության հայրերի միջև, որոնցով նվիրատուները շարժական կամ անշարժ գույք են նվիրում Ցաղաց քարին, իսկ եկեղեցու առաջնորդները խոստանում են պատարագներ մատուցել տվյալ անձի կամ նրա ազգականի հոգու փրկության համար: Վանքին են նվիրաբերվել գանձագին կամ հայրենիք ունեցվածքներ, եկեղեցական սպասքի ամենատարբեր իրեր:

Նվիրատվական արձանագրությունների մեջ հնագույնը հայր Վարդիկի վկայագիրն է⁸⁸, համաձայն որի՝ վանքին են նվիրել հողեր և զանազան իրեր. «...որ մեծ յուսով երեստ զԲեվա մարզ եւ Սեդաի այգին եւ այլ շատ իրք...»:

Ս.Նշանի որմերին փորագրված գույք արձանագրություններն էլ վկայում են վանքին վարելահողեր և այգի նվիրելու մասին: Ս.Հովհաննես եկեղեցու բարավորի 1211 թ. արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ վանքին այգիներ է նվիրել Սմայատի որդի Գրիգորը⁸⁹: Միջանցք դարպասի 1317 թ. վկայագիրը հաղորդում է Պոռոշյան հայտնի իշխան Էաչիի կողմից վանքին նվիրատունկ այգին իր ջրով նվիրելու մասին⁹⁰: Նվիրատվական ընդարձակ արձանագրություն է փորագրված Ս.Կարապետի որմին, որի համաձայն՝ Սյունյաց աշխարհի կողմնակալ Տարսայիճ Օրբելյանը վանքին է նվիրել այգի, գյուղ և եկեղեցական սպասք⁹¹: Նախորդի մոտ փորագրված մեկ այլ նվիրագիր վկայում է ուն Վարդանի կող-

⁸⁸ Դիվան, հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 152:

⁸⁹ Նշվ. աշխ., էջ 142:

⁹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 143:

⁹¹ Նշվ. աշխ., էջ 149-150:

մից վանքին տերունական սուրբ նշան և գրակալներ ընծայելու մասին⁹²:

Յաղաց քարի վիմագրերի մեծ մասն ունի հիշատակագրային բովանդակություն: Այս կարգի արձանագրությունները հիմնականում փորագրված են հուշակոթողների վրա և շարադրանքի առումով կրկնություններ են: 1275 թ. Ս. Կարապետի մոտ կանգնեցված խաչքարի բնագիրը հետաքրքիր է միջին դարերում խաչքարի ընկալման առումով. «Յանուն Այ, ես՝ Թաթեոս նուաստ ծառայ եւ երկրպագու խաչելոյն, ստացայ խաչս՝ աշտարակ անմատոյց եւ զեն Աստուածամուխ հոգոյ իմոյ...»: Պատվիրատուն այն որակում է որպես անմատույց աշտարակ, Աստծու արյամբ ներկված զենք: Խաչքարերի հիշատակագրերը վերաբերում են X–XVI դդ. հոգևոր և աշխարհիկ անձանց, որոնց մի մասը վկայված է Վայոց ձորում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում: Ավանդական բովանդակություն ունեն գերեզմանաքարերի արձանագրությունները, որոնց մի մասը ներկայացնում է «այս է տապանատուն» բառաշարքը: Այս առումով բացա-

ռություն է Շահունեցի նշանավոր իշխան Ուքանի տապանագիրը⁹³, ուր ընթերցվել է. «Զազնին ընտրեալսն և զքաջն ի զարականսն զպարոն Ուքանն յիշեցէք. թվին :ՉՀԵ:»⁹⁴: Ս. Հովհաննեսի գավթում են գտնվում պարոնուհի Էսուկանի (1301 թ.), պարոններ Դետի (1446 թ.), Խոշիշի (1469 թ.) և Գոնցայի (1467 թ.) տապանաքարերը: Այստեղ է թաղված վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը (1510 թ.), որը քանիցս վկայված է ձեռագիր մատյաններում:

Փաստելի է, որ արձանագրությունները զետեղված են ինչպես կառույցների որմերին, այնպես էլ հուշակոթողներին (խաչքարեր, տապանաքարեր), ընդ որում, որոշ խաչքարերի վրա փորագրված են միայն դրանց կանգնեցման տարեթվերը: Նկատի ունենալով, որ վիմագրերը նպաստում են վանքի գործունեության տարբեր ոլորտներին նվիրված հարցերը պարզաբանելուն, հնարավորություն են ընձեռում ճշգրտելու հոգևոր հայրերի ցանկը, վանքի գոյատևման ժամանակագրական սահմանները, ստորև անխտիր ներկայացնում ենք բոլոր արձանագրությունները:

Ա. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԽՈՒՄԲ

Ս. Կարապետ եկեղեցի

1. Մուտքի շրջանակի վերին քիվին, մեկ տող.

ՄՐԱՏՈՂՈՐԷ ԱՅԳԱԳԿԱՅԻ ԲՈՒՄ ԳԱԼԸՍԵԱՆԴ ԵՒ ԳԱՀԵԱ Ի ՉԱՐԷ

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐԱՄԵԱՅ ԳԱԳԿԱՅ Ի ԲՈՒՄ ԳԱԼԸՍԵԱՆԴ ԵՒ ԳԱՀԵԱ Ի ՉԱՐԷ

Հրատ. ԴՀՎ, 443, էջ 146⁹⁵:

Ծանոթություն. Վիմագրերում հիշատակված է Գագիկ Բ Բագրատունին (1043–1044 թթ.): Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

2. Եկեղեցու մուտքի բարավորին, չորս տող.

ՈՂՈՍԵԱՅԻ ՄԻՄՆԱԳՐՊԱՅԻ ՈՒՄ ԳԱԼԸՍԵԱՆԴ ՈՐՄԵՍԱՐԱՉԱԿՆԻ ԸՔԻՆ ԵՒ ՄԱԲՍՏՔՈՐԵՆԻ ԽԱՇԱՐԻՆ՝ ԵՍՎԱՐԴԻՅՆԱՅՐՄՈՒՄ ԱՏԱՅՉ ՄԲԿԱՐԱՂԵՐՍ ԱՐԳՈՐ ՄՔՍԱՐ ԳԻՍՄԱԻՐՅԱՅՆԷ: ԵԿԵՂԵՏՈՒՄ ՁԱՎԱՐԴՊԱՉԱՐԻ ԷՄԲԿԱՐԱՂԵՐ ԵՄԵՂԻՅԻՆ ՉՈՎԷ ԱԼԻՍԿԱՐՆԵՆՆԱՅՆԱՏԵՅՄՅ

⁹² Նշվ. աշխ., էջ 145:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Փակագծերում նշված են «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի 3-րդ պրակում վիմագրի համարը և էջը: Գրչագրերի մի մասն արտատպված է «Դիվան»-ից:

ՈՂՈՐՄԵԱՅ ՔՄ ԱԾ ՎԱՐԴԿԱՅ Ի ՔՈՒՄ ԳԱԼԸՍՏԵԱՆԴ ՈՐՊԵՍ ԱԻԱԶԱԿԻՆ Ի ԽԱԶԻՆ ԵՒ/ՄԱՔՍԱՒՈՐԻՆ Ի ՏԱՃԱՐԻՆ: ԵՄ՝ ՎԱՐԴԻԿ ՀԱՅՐ, ՍՏԱՑԱՅ ԶՄԲ ԿԱՐԱՊԵՏՄ/ . ԱՐԴ, ՈՐ ՍԱՐԳԻՄՆ ԱԻՐ ՅԱՅՄ :Ե: ԵԿԵՂԵՑՈՒՄՍ ԺԱՄ ՎԱՐԴԿԱ ԶԱՌ/ՆԷ, ՄԲ ԿԱՐԱՊԵՏԵՍ ԵՂԻՑԻ ՆՁՈՎԵԱԼ, ԻՄԿ ԱՌՆԵԼԻՆ ԱԻՐԴՀՆԱԾ Է ՅԱՅ:

Հրատ. ԴՀՎ, 444, էջ 146:

Ծանոթություն. Արձանագրության մեջ հիշատակված հայր Վարդիկը վանքի վանահայրն էր, որը Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ 1041թ. կառուցել է վանքի Ս. Կարապետ և Ս. Նշան եկեղեցիները⁹⁶: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

3. Եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան մուտքի վերնամասում, երեք տող.

ՏՐ ԱԾ Ի ԶԵՌՆ ՄԲ/ԿԱՐԱՅՊԵՏԻՍ ՈՂ/ՈՐ-
ՄԵԱ ՎԱՐԴԿԱ:
ԿԱՐԱՅՊԵՏԻՍՈՂ
ՈՐՄԵԱ ՎԱՐԴԿԱ

ՏՐ ԱԾ Ի ԶԵՌՆ ՄԲ/ԿԱՐԱՅՊԵՏԻՍ ՈՂ/ՈՐ-
ՄԵԱ ՎԱՐԴԿԱ:

Հրատ. ԴՀՎ, 445, էջ 147:

Ծանոթություն. Հիշված է Վարդիկ վանահայրը:

4. Եկեղեցու հյուսիսարևմտյան ավանդատան հարավային որմին փորագրված է 17 տողից կազմված մի արձանագրություն, որի տողերի մեծ մասը քայքայված և անընթեռնելի է: Համեմատաբար լավ է պահպանվել անեծքի բանաձևը, որտեղ դարձյալ հիշատակված է հայր Վարդիկի անունը: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից (ԴՀՎ, 446, էջ 147):

ՀՆՈՐՏԻՆ ԱՅԸՍՏ Յ ՈՐ
ՈՑԵԻԸՍՏԱՌԱՋՆՈ ՆԱՅ: ՀՈ
ԻՍՀԱՅ ՈՅ ԵՍՀԱՐԲՈՆ ԳԱԲ ԷՐՈ
ԿԱԳՆԵՑԻ ԶՄԲ . . . ԵԻ ԶՄՈՐ . . . ԵՏՈՒ ԻՄԱ
ՔԻՍՅԱ ՂԱՅՔԱՐԻ ՏԱՅՐ ՎԱՐԴ
ԱԻՈՐ ՈՒԹԵԱՄ ԲԵԻ ՄԲԵՂԲԱՐԱՅՍԵԻ ԱՐԱՐԻՏ
ԻՒՄՄԵՂՈՒ . . . ՏՈԳՈՅՆ ՄՈԵԻ ԱՌԱՑ ՎԱՍՆ
ՎՈՎ . . . յ ՈՒԹԵՆԵԻ ՍՈՔԱՅ
ԲԱԻԱ , Ա
ՏԻՆ ԶՊԱՏԱՐԱԳՆԻՆ
ԻՄԵԻՅԵՏԵԼԻՑԻՄՈՅ ՏԵԱԻՆ ԶԱՐԱ . ԵՆ
ՔԱՅՍԳՐՈՅ ՍՀԱԿԱՌԿԱ ԿԱՄԻՅԱԻ ԱԳԱՅԿԱ . . . Ե
ՂԲԱՐԱՅ ԿԱՄԻ ՏԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՈՐՔԱՌԱՅՋՈՐԴ
ՏԱՅՐ ՎԱՐԴԿԱ ԻՄՄԵՂԱՅՆ ՆԱՏԱՅԵՏԱՄԱՐՅԱ
ԻՐՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ ԵԻՅՉԸ ՏԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՆԸՆԴԿԱՊԱ
ՆԱԻԲԵՂԻՑԻԵԻՄԱՍՆԸ ԴՅՈՒԴԱԻԵՂԻՑԻ . ԱՏԱՐԻԶ
ՔՆ ԱԻՐՏՆԵԱԼԵՂԻՑԻՆ

⁹⁶ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 340:

5. Եկեղեցու հարավարևելյան ավանդատան մուտքի վերնամասում, չորս տող.

✝ ՏՐ ԱԾ Ի Զ Ե Ռ Ն Ն Շ Ա Ն
Ի Զ Ի Ն Ո Ղ
. Գ Ր Գ Ա Յ
. Ե Ա

✝ ՏՐ ԱԾ Ի Զ Ե Ռ Ն Ն Շ Ա Ն / ԻՄՍ՝ ... Զ Ի Ն
Ո Ղ / ՈՐ Մ Ե Ա՝ ... Գ Ր Գ Ա Յ / ... Յ Ի Շ Ն Ե Ա :

Հրատ. ԴՀՎ., 447, էջ 148:

Ծանոթություն. Արձանագրությունը խիստ եղծված է և չի ամբողջանում:

6. Եկեղեցու հյուսիսային դրմին, ութ տող.

. Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ւ Թ
. Մ Ե Ծ Ի Ն Խ Ա Ն Ի Ն Չ Ա
. Ո Ւ " Է Ս . . Ա Կ Թ Գ
. Ա Թ Ո Ւ
. Ն Ա Շ Ա Յ Գ Ի Ե Ղ Ե Գ Ե Յ Գ Ա Ի
. Է Ի Տ Ա Ն Ե Ն
Ա Ն Է Բ Ո Ւ Ի Տ Ի Ս Չ Ա
. Զ Բ Յ Ր Ա Մ Ա Ն

... Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ւ Թ / Ե Ա Ն Վ Ր Ա Յ Թ Ա Մ Ա Ր Ի Ն Ե Ւ՝ Մ Ե Ծ Ի Շ Խ Ա Ն Ի Ն Չ Ա / Ք Ա Ր Է Ի՝ ... Ո Ւ ...
Է Ս ... Ա Կ Թ Գ / ... Ա Թ Ո Ւ / ... Ն Ա Շ Ա Յ Գ Ի Ե Ղ Ե Գ Ե Յ Գ Ա Ի / Ա Ո Ւ Ի՝ ... Է Ի Տ Ա Ն Ե Ն ... / Ա Ն Է Բ ...
Մ Բ Ո Ւ Խ Տ Ի Ս Ց Ա Ղ Ա Յ Ք Ա Ր Ո Յ՝ ... / Կ Ա Ս Ա Ր Ի՝ Զ Բ Հ Ր Ա Մ Ա Ն ՝ Ի Ց Ա Ր Հ Ն Ի Ն Ց Ա Յ Յ Ն՝ :

Հրատ. ԴՀՎ., 448, էջ 148:

Ծանոթություն. Արձանագրությունն ունի նվիրատվական բովանդակություն, կազմվել է վրաց Թամար թագուհու գահակալության շրջանում (1184–1210 թթ.): Թեև եղծված է, սակայն պահպանված հատվածներից պարզվում է, որ նվիրատուն (անունը չի պահպանվել) վանքին է ընծայել Եղեգյաց գավառից մի այգի: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

7. Եկեղեցու արևմտյան դրմին, նշենք, որ սա չի պահպանվել.

ԹՎԻՆ ՈՀԹ (1230), ՅԻՇԵՑԷՔ Ի :

Հրատ. ԴՀՎ., 443, էջ 148:

8. Եկեղեցու մուտքի վերնամասի կենտրոնում, հինգ տող.

. Ե Յ Ե Ս Ա Ս Բ Ա Յ Ն Վ Ի Յ Ա Ր Ե Բ Ո Յ Ն Չ Ա Ծ Ա Ր Ի Ի Ր Ս
. Ն Ի Մ Բ Յ Ո Ս Է Ր . . Ա Յ . . Հ Մ . . Ն Ի Բ Է Ր Ի Չ Ն Ո
. Հ Ա Մ Ա Տ Ե Ս . . Ղ Ա Յ Ե Ն Հ Ա Կ Ա Ռ Ա Կ Ա Յ Ի Մ Ո Յ Կ Ա Մ

Յ Ա Բ Ա Ր Ա Յ Ն Ա Ս Ա Ս Ն Ո Ւ Բ Ա Չ Ի Ն Ն Ն Ի Յ Ո Ւ Դ Ա Ի Ե Ղ Է Յ Ի
Ա Ց Ա Ց Ի Ն Ն Ո Ւ Բ Ն Ի Ն Շ Ա Մ Բ Ա Ք Ն Ա Մ Ն Ե Ն

Կ Ա Մ Ա Ր Ի՝ Ա Յ, Ե Մ՝ Ա Ս Փ Ա Յ Ս, Մ Ա Ր Ո Ւ Մ Ի Ն Լ Ի Պ Ա Ր Ի Ց Ի Շ Խ Ա Ն Ի, ՏՎԻ Յ Ա Ր Տ Ե Բ Ո Յ Ն
Զ Մ Ե Ծ Ա Ր Տ Ի Ի Ր Ս / Ա Հ Մ Ա Ն Ա Ր Է Ն Ի Մ Բ Յ Ո Ղ Վ Ա Ն Է Ս, Ո Ր Ի Մ՝ ... Է Ր ... Ա Յ ... Հ Ա Յ Յ Ր Ե Ն Ի Բ
Է Ր Ի Հ Ն Ո / Ի Ց Ե Ի Ս Ո Ք Ա՝ Հ Ա Ս Ս Ա Տ Ե Ց Ի Ն ... Մ Ա Ի Ժ Ա Մ, Ո Ր՝ Հ Ա Կ Ա Ռ Ա Կ Ա Յ Ի Մ Ո Յ
Կ Ա Մ / Յ Ա Ի Տ Ա Ր Ա Յ Մ Ա Մ Ն Ո Ւ Բ Ա Ց Ի Ն Ը Ն Դ Յ Ո Ւ Դ Ա Ի Ե Ղ Ի Ց Ի / Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ս Ծ Ի Ն Տ Ո Ւ Ն Ի Ն
Ժ Ա Մ Ա Ս Փ Ի Ն Ա Ռ Ն Ե Ն :

Հրատ. ԴՀՎ., 450, էջ 148:

Ծանոթություն. Արձանագրությունն ունի նվիրատվական բովանդակություն: Այն փորագրված է Սյունյաց իշխանաց իշխան Լիպարիտ Օրբելյանի կնոջ՝ Ասիայի անունից, որը մահացել է 1263 թ.⁹⁷: Համաձայն նվիրագրի՝ մեծ իշխանուհին վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն է նվիրել Արտաբույնքի մեծ արտը: Արտաբույնքը երկու անգամ վկայված է Ստ. Օրբելյանի Պատմության էջերում⁹⁸: XIII դ. այն Սյունյաց հոգևոր թեմին հարկատու բնակավայրերից էր և հիշատակվում է Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակում՝ 10 չափ հարկով⁹⁹: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

9. Եկեղեցու հարավային որմին, ներքուստ, 15 տող.

Թ 2
ԱՅՍ ԳԻՐ ԾՇՄ ԱՐԻՏ ՈՒՍՈՅ ԳԻՇԱՏԱԿ ԿՈԳՈ ԱՆՁՆԶ
ԵԼԻ Տ ԱՐՍԱԻ ԾԻԻՇԻ ԱՆԱՑԻՇ ԽՈՐԴԻԼԵԾ
ԻԼԻ ԴԱՐԵՂԲ ԱՅՐՍՄՊԱՏԱ ԱՔԱԻ ԿՈՂՄՆԱ
Կ ԱԼԻ ԱՅ ՍՄԵԱՎԱՆ ԳԻՄԻՇԻ ԵՑՈՂԷԻ ԲԱՐԳՈՒ
ՇԱՏԱՄԵՆ 2 ՆԻՍԱՎՄԱՆ ԲՍՄԵՐԵՐԱՍԻԼԵ
ՐՅՈՒՍ ԲՍԷՉ ԿՈԳՈՅ ՄԵՐՈՅ ՏՎԱՔԻ ՍԲ ՈՒԻՏ
ՍՅԱՂԱՅՔԱՆ ԲԵՆԵՑՆ ՄԵՐՈՅ Ի ԳԵՂԱՔՈՒՆԻ
ՉԳԵՂՆ ԳԱՌՆՐ ԵԻԻ ՄՃԸՌԿԱՁՈՐՉՄԵՐ ԶԵՌԱ
ՏՈՒՆ ԿԱՅԳԻՆԱ ՈՒԹԵՑ ՍՊԱՍՔ ՏՐԳՐ ԱՅԼԿԱՔ
ԱՔԱՆՔՍԱՎՄԱՆ ԵՑՉԱՏԿԻ ՍԲՏԱՆ ԱՌԱՔՈՅ ԴՐԻԿԱԹ
ՈՂԻԿԷԵԿԵՂԵՑՔՍ ՄՊԱՏԱՐԱԳՆ . ԱՒՈՒՐՆԻՆ ԶԱՌՆԵՆ
ՏՐՃԻՍ . ԱՒԵՐՆԱՄՈՒՄՆ ՈՅԻՄ ԲԵՆԱԻ ԱԹՈՒՆԻՆ ԱՐԴԹԷ
ՄԵՐՈՅ ԿԱՅԱՏԱՐԱՅ ԿԱՒՇԻ ԱՆԱՅ ԿԱՌԱԿԱ : Գ :
Ճ : Ծ : Ը : ԿԱՄԵՏԱՅՆ ՉՈՎԱՑԷ .

ԹՎԻՆ 2 (1251)
ԱՅՍ ԳԻՐ ԾՇՄ ԱՐԻՏ ՅՈՒՍՈՅ ԳԻՇԱՏԱԿ ԿՈԳՈ ԱՆՁՆԶ/ԵԼԻ [ԱՌԱՁՆ ՏԵՂԻ] ՏԱՐՍԱԻ-
ՃԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ՝ ՈՐԴԻ ՄԵԾ/Ի ԼԻՊԱՐՏԻ, ԵՂԲԱՅՐ ՍՄՊԱՏԱ ԱՐՔԱԻ ԿՈՂՄ-
ՆԱ/ԿԱԼԻ ԱՅՍՄ ՆԱՀԱՆԳԻ, ՈՐ ԻՇԽԵՑՈՂ Է Ի ԲԱՐԳՈՒ/ՇԱՏԱ ՄԻՆԶ [Ի ԳԱՌՆԻՏ
ՍԱՀՄԱՆՔՍ ՄԵՐ ԵՐԱՍԽ ՄԵ/Ր ՅԻՒՍ]ՈՒՍ[Է] ԲԻՐԻՍՏՈ]ՍԷ ԶՐԱՃԻՆ] ՀՈԳՈՅ ՄԵՐՈՅ
ՏՎԱՔԻ ՍԲ ՈՒԻՏ/ՍՅԱՂԱՅՔԱՐՈՒՅ Ի ՀԱՅՐԲԵՆԵՑՆ ՄԵՐՈՅ Ի ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ/ԶԳԵՂՆ
ԳԱՌՆ/ԱԿԵՐՆ] ԵԻ Ի ՄՃԸՌԿԱՁՈՐ ԶՄԵՐ ԶԵՌԱ/ՏՈՒՆԿ ԱՅԳԻՆ Ա... ՈՒԹԵՑ ՍՊԱՍՔ
ՏՐ ԳՐԻԳՈ]Ր, ԱՅԼ ՄԻԱՔ/ԱՆՔ ՍԱՀՄԱՆԵՑ ԶԱՏԿԻ ՍԲ ՏԱՆ ԱՌԱՔԻԵԼ]ՈՅ ՊԼԵՏ]Ր[Ո-
Ս]Ի ԿԱԹ/ՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑՔՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳՆ :Ա: ԱՌՈՒՐՆ ԻՆԶ ԱՌՆԵՆ՝/Տ[Ա-
]Ր[ՍԱԻ]Ճ[Ի]Ս, :Ա: ԱՌՈՒՐՆ ԱՄՈՒՄՆՈՅ ԻՄ ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆԻՆ: ԱՐԳ, ԹԷ/ՄԵՐՈՅ
ԿԱՄ ՅԱՒՏԱՐԱՑ ԿԱՄ ԻՇԽԱՆԱՑ ՀԱԿԱՌԱԿԱ :Գ/ՃԾԸ: (318) ՀԱՐԱՊԵՏԱՑ ՆՁՈՎԱԾ Է:

Հրատ. ԴՀՎ, 451, էջ 149:

Ծանոթություն. Արձանագրության մեջ բաց է թողնվել թվականի տասնավորը և միավորը: Այս բնագիրը ժամանակին հիշատակել է Ստ. Օրբելյանը¹⁰⁰: Վիմագիրը փորագրված է Սյունյաց նահանգի կողմնակալ

⁹⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 251:
⁹⁸ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 69, 512:
⁹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 512:
¹⁰⁰ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 424-425:

Տարասյիճ Օրբելյանի անունից: Համաձայն նվիրագրի՝ մեծ իշխանը վանքին է նվիրել Գեղարքունիքի Գառնակեր գյուղը և Ցաղաց քարին մերձակա Մաճուռկաձորից մի ձեռնաստունկ այգի¹⁰¹: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

10. Եկեղեցու հարավային որմին, երկու տող.

Ե յ ԱՆՈՐՆՄԱՆ
ԱԿԱԳ ԶԻՎԱՍԴՆՔՍ

ԵՄ՝ ԱՆՏՈՆ ՄԻԱՅՆ/ԱԿԵՂԱՑ, ԶԻՄ
ՄԱՍՈՒՆՔՍ...:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:
Հրատ. ԴՀՎ, 453, էջ 150:

11. Եկեղեցու արևելյան որմին, արտաքուստ, վեց տող.

ԵՍԱԼ ԱՄՍԻՄԱԲԱԵ
ԻՍԸՆՆԱԻՔՄԻՆԻՆԵՑԵԿ
ՈՍԱԻՐԿԵԼԵԻՄԱԲԱԲ
Ա ԱԻԿԱՍԱՐԱԳԻՍՈԱԻ
ՅԱԿՈԲԻՆ ԿԱՏ ԱԻՆԲ
..... ԻԹ
.....

ԵՄ՝ ԱԼԱՄՍ, ՄԻԱԲԱՆԵՎՅԱՅ ՄԲ ՈՒԽՍԻՄ
ԸՆԶԱԻԻՔ. ՏԲ ՄԻՆԵԱՅ ԵՊԻՄԿՈՊ/ՈՍ
ԱԻՊԵԼ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ/Ա:
ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻՆ ՄԲ/ՅԱԿՈ-
ԲԻՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔԻՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ՝ Ի
ԹՎ...:

Հրատ. ԴՀՎ, 453, էջ 150:

Ծանոթություն. Վիմագրում հիշատակված Սյունյաց եպիսկոպոսը Հովհաննես Օրբելն է (1203–1224 թթ.), որը հաջորդել է Ստեփանոս Օրբելյանին: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

12. Տապանաքար, եկեղեցու արևելյան կողմում, հինգ տող.

ԱՅՍ Է ՀԱ
ՆԳԻՍՍ
ԱՂԱԽՆ
ՈՅՆ ԱԼԱ
Մ ԻՆ

ԱՅՍ Է ՀԱ/ՆԳԻՍՍ/ԱՂԱԽՆ/ՈՅՆ
ԱԼԱ/ՄԻՆ:

Հրատ. ԴՀՎ, 454, էջ 150:

Ծանոթություն. Տապանագրում հիշատակված է նախորդ արձանագրության մեջ վկայված նվիրատուն՝ Ալանը: «Դիվան»-ում գետեղված է մեկ տողով գրչագիր, բայց իրականում արձանագրությունը փորագրված է չորս տողով:

14. Խաչքար, եկեղեցու հարավային կողմում, մոտ 10 մ հեռու: Կոտրված է, հիշատակագիրը ստորին մասում է, հինգ տող.

:Թ:Ո:Կ:Թ:ԿԱԵ Գ Ն Ե
ԳԱԻԽԱՅՍԻԲԱԼԻ
ԵԽԱԻՍՈՒԹԻԱՄ
ՍԱԿԱՅՈՐԴՈՅԹ
ՉԱՔՈՒՐԴԻ

:ԹՎԻՆ՝ :Ո:Կ:Թ: (1220 թ.) ԿԱՆԳՆԵ/ՑԱԻ
ԽԱՅՍ Ի ԲԱՐ/ԵԽԱԻՍՈՒԹԻԱԼԻՆ՝ ՎԱ/ՍԱ-
ԿԱՅ ՈՐԴՈՅ ԳՈ/ՂԱ ՔՈՒՐԴԻ¹⁰²:

¹⁰¹ Ս. Ավագյան, Վիմակա արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1973, էջ 52–53:

¹⁰² Գողա Քուրդ անձնանունը Սյունիքում ավելի վաղ վկայված է X դարում՝ Կորա Քուրդ ձևով (տե՛ս Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն, էջ 323):

13. Խաչքար, հայտնաբերվել է 1984թ. եկեղեցու հարավարևելյան կողմում: Պատվանդանից խոնարհվելիս՝ մեջտեղից կտրվել է: Քիվին և հարավային կողին փորագրված է 29 տողից կազմված հիշատակագիր:

ԻԹՎԻՆ ԶԻԴ ԶԱՆՈՒՆ

ԱՅԵՍ
 ԹԱԹԵՆՍ
 ՆՈՒԱՍՍ
 ՏԱՐԿՐ
 ԵԻԵՐԿՐ
 ՊԱԳՈՒ
 ԽԱՆԷԵԼ
 ՈՆԸՍ
 ՆԱԳԱ
 ԶԻՎԸՍ
 ԱՆՍԱ
 ՐԱԿԱՆ
 ՄԱՐՈՂ
 ԳԵԷՁԵ
 ՆԱԾԱ
 ՄՈՒԻՏ
 ՈԳՈՂԽՄ
 ՈՅԷԺԸ
 ՈՂԱԶԵ
 ԻԵՂԲԱՐ
 ԳԽՈԳ
 ԿԿԱԲԱ
 ՊԵՏԵՆՍ
 յՈՐԲԿԱՐ
 ՊԻՂԲՅԱ
 ՂԱԻԹՍ
 ԻՆԷԳԵ
 Բ ԱՏ

Ի ԹՎ[ԻՆ] ԶԻԴ (1275 թ.), ՅԱՆՈՒՆ/ԱՅ,
 ԵՍ/ԹԱԹԵՆՍ/ՆՈՒԱՍՍ/ԾԱՌԱՅ/ԵԻ
 ԵՐԿՐ/ՊԱԳՈՒ/ԽԱՂԵԼ/ՈՅՆ, ԸՍ/ՏԱ-
 ՑԱՅ/ԶԻՎԱՍ/ԱՇՏԱ/ԲԱԿ ԱՆ/ՄԱՏՈՅ/Ց
 ԵԻ ԶԵ/Ն ԱՂՍՏՈՒԱԾԱ/ՄՈՒԻՏ Հ/ՈԳՈՅ
 ԻՄ/ՈՅ ԵԻ ԾՆ/ՈՂԱՑ Ե/Ի ԵՂԲԱՐ/Ց
 ԻՄՈՅ/ԵԻ ՎԱՐԴԱ/ՊԵՏԻՆ ԻՄՈ/Յ, ՈՐՔ
 ԿԱՐ/ԴԱՅՔ ՅԱ/ՂԱԻԹՍ/ՅԻՇԵՑԷ/Ք ԱԾ:

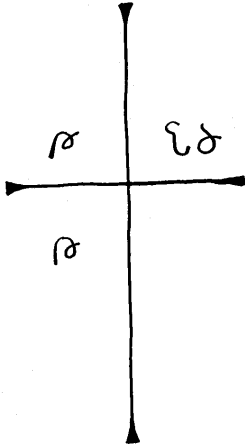
Ծանոթություն. Արձանագրությունը հետաքրքիր է միջին դարերում խաչքարի ընկալման առումով: Վիմագրում կոթողը կանգնեցնողն այն որակում է որպես «անմատույց աշտարակ», Աստծու արյամբ ներկված զենք: Հետաքրքիր է նաև Թադեոսի՝ իր իսկ անձը նվաստացնելու համեստ դրսևորումը: Արձանագրության մեջ կոթողը կանգնեցնողի անձի նվաստացման երևույթը տեսնում ենք նաև Ցաղաց քարի այլ հիշատակագրերում:

15. Խաչքարի պատվանդան, Ս. Կարապետից մոտ 25 մ հարավ-արևմուտք, մակերեսին՝ հինգ տող.

ԵՍԽԱՅԳԱՏՈՒՐՆՎԱՍՏԻԿԱՏԱՆԱ
 ԹՈՒՆԱԲՈՒՄՈՒԴԱԻՆԿՏ: ԹՎ.ՆՂԶ
 ԵՐԿԱՆԳՆԵՑԻԶ ԱԲՆՇԱՆՍԻԲԱՐԵ
 ԽԱԽՈՒԹԻՆԱԲԱԾՎԱՍ ՆՏՈՅԳՈՅՍ
 ԿՈՒԹԵ ԱՆ ԶԱՂԱԻԹՍՅ

ԵՍ՝ ԽԱՅՉԱՏՈՒՐ ՆՎԱՍՏ ՔԱՀԱ-
 ՆԱ,/ԹՈՒՆ ԱԲՈՒՄՈՒԴԱԻ ԻՆՉ (՝) ՀԱ-
 ՅՈՅ: ԹՎ: ՆՂԶ (1047)/ԷՐ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ
 Զ ԱԲՆՇԱՆՍ Ի ԲԱՐԵ/ԽԱԽՈՒԹԻՆ
 ԱՌ ԱԾ ՎԱՍՆ ՀՈԳՈՅՍ/ՓՐՂԿՈՒԹԵԱՆ,
 ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

16. Խաչքար, ընկած է եկեղեցու հարավային կողմում: Արձանագրությունը ստորին մասում, երկու տող, թվականը՝ խաչաթների անկյուններում.

ՔՍ ԱԾ Ի ՁԵՌՆ ՆՇԱՆԻ ՔՈ ԱԻ/ԳՆԵԱ
ԻՆՁ՝ ԹԵՌԴՈՐՈՍԻ ԵՒ ՈՂՈՐ/ՄԵԱ:
ԹՎԻՆ՝ :ՆԾԹ: (1010թ.):

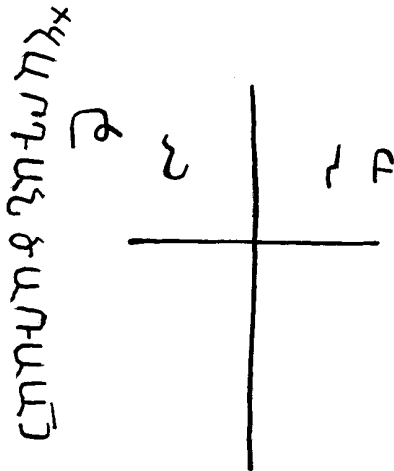
ՔՍԱՑ Ի ՁԵՌՆ ՇԱՆԻՔՈՒՄ
ԳՆԵԱԻ ՁՁԵՌՄ ՈՂՈՍԻԵՐՈՐ
ՄԵԱ

17. Խաչքար, նախորդի մոտ: Արձանագրությունը ստորին մասում, երեք տող.

ՋՍԱՐԳԻՍ ԵՒ Չ
ԿԵՆԱԿԻԿԻՆԻՇԵԳԵ
ՔՅԱՀԱ

ՋՍԱՐԳԻՍ ԵՒ Չ/ԿԵՆԱԿԻՑ ԻԻՐ ՅԻՇԵ-
ՑԷ/Ք ՅԱՂԱԻԹՍ]:

18. Խաչքար, միատող արձանագրությունը՝ կոթողի եզրին, թվականը՝ հորիզոնական խաչաթների վերնամասում.

† ՎԱՐԳԱՆ ԾԱՌԱՅ ԱՅ ԹՎԻՆ՝ ՆՀԲ
(1023թ.):

Ս. Նշան եկեղեցի

19. Եկեղեցու գավթի արևմտյան որմին՝ հինգ տող.

† ԵՍ ՆԱՅՐՎԱՆ Ի ԿԱՌԱՀ ՆՈՐԴՄԲՈՒՄ Ի ՍՅԱՂԱՅ ՔԱՐԻ ԸՆԻՆԵ ՅԻՉ ՄԲԿԱՁԱ ՂԵԿԷՍ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻՉԻՆԱՆ ՄԲԵՐՈՒ ԴՈՒ ԹԵԱՆՎԱ ՍՆԻՄՏՈՅ ԳՈՅՍ ՓՐԿՈՒԹԵԱ ՆՈՒԵՒ ԲԵՒՍ ՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ ԳՏԻՅ ԻՅԱՊԱ ԳԱԻՆԽԵԶԵ ԲԱԿԱՆՐԱՊԱՐԱԿԻՆՈՒԲԱՔԻՆԱՊԱ ՌԻՆԵԻ ԳՈՐԾ ԲՆՈՒ ԱԳԱՒՈՐԵՆ ԱՐԴՈՎ ՄԲ ԱԶ ԱՐԴՔԱ ՏԱՆ ԱՅՔՈՐՔ Զ ՄԲ ՊԱՏԱՐ ԱԳՆՆ ՍՄԱՐՁ ԱԿՄԱՏՈՒՅ ԱՆԵՔԶԻՍ 3 ԱՂ ԱԻԹ ՍՅԻՇԵՑ ԵՔԱՌԱՅԷԻԶ ԵՆԼՈՅ ՆՔՄԻ ԵԻՔ ԱՆԻԻՔՍԻՏ ԱՍՏԱՏՈՒԹ Ե ԱՆԵԱՄԵՆՇԱԲԱԹԵԱՐԶԵՍՄԻՆՆԱՄՆԵԱ ՅՆՔԱՏԱՆԱՅՆՈՐՄՍՐ ԱՊԱՏԱՐԱԳՆ ՄԱՏՈՒՅ ԱՆԵՔ

† ԵՄ՝ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԻԿ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ՑԱՂԱՅ ՔԱՐԻ, ՇԻՆԵՑԻ ԶՄԲ ԿԱԹԱՂԻԿԷՍ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՆՇԱՆ ՄԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ ՎԱ/ՄՆ ԻՄ ՀՈՅԳՈՅՍ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԹԵ[Ե]ՐԵՒՍ ՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ ԳՏԻՅԻ ՑԱՊԱԳԱԻՆ Ի ՏԻԼԵԶԵՐԱԿԱԼ ՀՐԱՊԱՐԱԿԻՆ, ՈՒՐ ԲԱՆՔՆ ԸՍՊԱ/ՌԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾՔՆ ԹԱԳԱՒՈՐԵՆ: ԱՐԴ, ՈՎ ՍԼԻԲԱԶԱՐԴ ՔԱՀԱՅԱՆՔ, ՈՐՔ ԶՄԲ ՊԱՏԱՐԱԳՆ ՀԱՄԱՐՁԱԿ ՄԱՏՈՒՑԱՆԵՔ, ԶԻՍ/ՑԱՂԱԹՍ ՑԻՇԵՑԷՔ՝ ԱՌԱՅՁԻ ԶԵՆԼՈՅՆ ՔՄԻ ԵՒ ՔԱՆԻ Ի ՔՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ Է ԱՄԵՆ ՇԱԲԱԹՆ ԱՒՐ ԶԺԱՄՆ ԻՆՁ ԱՌՆԷ Ա/ՅՆ ՔԱՀԱՆԱՅՆ, ՈՐ Ի ԱՄԱ ՊԱՏԱՐԱԳՆ ՄԱՏՈՒՑԱՆԷ †:

Հրատ. ԴՀՎ, 455, էջ 151:

Ծանոթություն. Արձանագրությունը վկայում է վանքի առաջնորդ հայր Վարդիկի վանահայրության օրոք Ս. Կարապետ եկեղեցու շինարարության մասին, որն, ըստ Ստ. Օրբելյանի, իրականացվել է 1041թ.: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

20. Եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատաքարին՝ վեց տող.

† : Ն : Ղ : - Ի : Զ : ԿԱՄԵՂԻՆ ՁՆԱՅՐ ՎԱՐԴԻԿԱՆ ԴԿԱԵԻՄԲ
ԵՂԲԱՐԱՅՍ ԿՐԵԼՁՅԻՆ ԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱԶԱԲԱ
ՐԷԻՆՐԴՈՐՄԵՏՅՈՒՍ ՈՎԵՐԵՏՁ ԲՎԵԱՄԱՐԳԵԻՍԵ ԴԱ
Ի ԱՅԳԻՒՍ...Ս...ՏԻՐՔԵԻՄԵՔԳՐԵՑԱՔՈՐ ՁԱՔԻՀԱՍՏԱՏՈՒ
...ՍԵԵԿԵՑ...Ե...ԶՎԱՐԴԱՎԱՌԻՆ ՇԱԲԱԹՆ : Ժ : Ե : ԱՒՐ ԺԱՄ
ՈՐԻԱՓԱ...Ժ : Ը : ՀԱՅՐԱՊԵՏՅՆ ՆՈՒՎԱՏԵԻՆՈՐԱՄԵՆԱՅՆ
...Է

† : Ն : Ղ : ԵՒ : Ժ : (1051թ.) ԿԱՄ ԵՂԵԻ ԻՆՁ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԻԿԱ ԵՒ ՄԲ / ԵՂԲԱՐԱՅՍ ԳՐԵԼ ԶՅԻՇԱՏԱԿՍ ՎԱՄՆ ՎԱՐԴԻԿԱ ԶԱՔԱ/ՐԷԻ ՈՐԴՈ, ՈՐ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ ԵՐԵՏ ԶԲՎԵԱ ՄԱՐԳ ԵՒ ՍԵԴԱ/Ի ԱՅԳԻՒՆ ԵՒ ԱՅԼ ՇԱՍ ԻՐՔ ԵՒ ՄԵՔ ԳՐԵՑԱՔ ՈՐՁԱՓ Ի ՀԱՍՏԱՏՈՒ/ԹԵԱՆ՝ Է ԵԿԵՂԵՑԻՍ՝ ԶՎԱՐԴԱՎԱՌԻՆ ՇԱԲԱԹՆ : ԺԵ : ԱՒՐ ԺԱՄ, / ՈՐ ԽԱՓԱՒՆԷ : Յ՝ ԺԸ : (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ Է ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԵՂԱՅՆ/ՏԷՐ՝ Է:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 456, էջ 152:

Ծանոթություն. Նվիրատվական բովանդակության արձանագրությունը վկայում է Ցաղազ քարի միաբանության առաջնորդ Վարդիկի կողմից 1051թ. վանքին հողեր և բազմաթիվ այլ իրեր նվիրաբերելու մասին: Արձանագրությունից պարզ է դառնում Վարդիկի հոր՝ Զաքարեի անունը:

Ստորև ներկայացվող զույգ արձանագրությունները ևս նվիրատվական են, վերաբերում են վանքին հողեր նվիրաբերելուն:

21. Ս. Նշանի գավթի հարավային որմին, ներքուստ՝ վեց տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅԵ ՍՄԱՐԻՈՍ ԶԻՄԵՂԵՂԵՑ ԿԱՅՐ
 ԷՆԻ ԿՈՂՆ ԶՓՐԱՍ ԱՂՆԻՆ ԶԿԱՌԻՄԵՌԱՆԷԻ ՅԱ
 ՂԱՅՑ ԲԱԻ ՍԲ ՅՈՎԱՆԷ ՍՂՈՒԻՄ ԿԱԵՆԱՆ ԴԱ
 ՉԱՆՉՆԵՐ ՄԻՆ ՍԿՈՒՄ Յ ԷՏԵԻ Յ ԱՂԱՅՑ ԲԱՆԷՆԷ
 ՐՈՒՈՂ ՈՒՄ ՈՂԻՆ ԶԿԱՆԻԻ ԶԿԱՎԵՄ ԿՈՂԻՆ
 ԿՐԶՈՒՄ ԱՆԴԱՉՆ ՅԵ ՏԴԱՐԶ Ճ

ԱՂԵՆԱՅՆ ԶՈՎԱԾԵ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, ԶԻՄ ԵՂԵՂԵՂԱՅ ՀԱՅՐ/ԷՆԻ ՀՈՂՆ ԶՓՈՐԱՏԱՊՆ ԻՆՉ
 ԿԱ ՈՒ ՄԵՌԱՆԷԻ ՅԱ/ՂԱՅ ԲԱՐԻ ՍԲ ՅՈՎԱՆԷՍ ՏՈՒԻ ԻՄ ՀԱՐԵՆԱՆԴԱՐ/ՁԱՆԱՅ ԷՐ, ՈՐ
 ԻՄ ՄԱՀՈՒՆ ՅԷՏ ԵՒ ՅԱՂԱՅ ԲԱՐԱ ԵԼՆԵ/Ր ՈՒ ՈՉ ՈՒՄ ՈՉԻՆՉ ՀԱՇԻԻ ԶԿԱ ՀԵՏ ՀՈՂԻՆ,
 Ո/Վ ՈՐ ԶԻՄ ԱՆԴԱՐԶՆ ՅԵՏ ԴԱՐԶ ՐՈՒՑԱՆԷ: ԳՆՃԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՆՁՈՎԱԾ Է:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 457, էջ 152:

Ծանոթություն. Արձանագրության երրորդ տողում անհասկանալի է մնում ՀԱՐԵՆԱՆԴԱՐՁԱՆԱՅ ԷՐ
 արտահայտությունը: Այս հատվածին անդրադարձել է վիմագրագետ Ս.Ավագյանը, որը այն վերծանել է
 հարևան անդարձանց էր¹⁰³:

22. Ս. Նշան եկեղեցու գավթի հարավային որմին, նախորդին կից, յոթ տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԵՍԳՐ ԳԴԵՂԻՆՈՐԴԻ . . .
 Մ ՏԻՑՈՒ ԾԱՌՈՒԹԲՆԻ ԿԵՉԻՄԻԳԻՆ ԶԿԱ
 ԽԱԾԱԾԻՆ ԽՆԵՍԷՄ ԿԵՍԲ
 ՈԱՌԱՀՆՈՐԴՈՒՄՔ ՍԲԵՂ . . . ԻՅԵՂԵՆԵՍ
 ՏԿԵՎԱՆՍ ԾՈՎԱՅԵ ԱԼԿԵՂ . . . ԵՍՈՐՈՒԹԻ
 ԳՏԻՅԵՍ ԿԱՍՈՒՄՆԻՆ ԺԱՄԱՌՆ
 ԷՆՈՎԱՅՍ ԲԱՆԻՍ ԿԱԿԱՌ . . . ԿԱՅՐԱՊԵՄ
 ՅՆՁՈՎԱ
 ԾԷ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ԳՈՐԳ, ԳԵՂԻՆ ՈՐԴԻ, [ԻՄ]/ՄՐՏԻ ՅՈՒԺԱՐՈՒԹ՛ԵԱՄՂԲ ՏՎԻ ԶԻՄ
 ԻԳԻՆ ԶԿԱ/ԹՈՂԻԿԵԼԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԻՆ, ԵՍ ԷՏՎԻ ՍԲ.../Ո ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒՍ(Թ)-
 ԵԱՄՂԲ ՍԲ ԵՂ[ԲԱՐԲ ԿԱՄԱԿԻՑ ԵՂԵՆ, ԵՍ/ՏՎԻ ՎԱՄՆ ԾՈՎԱՅԵԱԼ ՄԵՂՂԱՅ ԹԵՐԵԻ-
 ԼԵՍ ՈՂՈՐՄՈՒԹԻՒՆ]/ԳՏԻՑ ԵՍ ԶԱՄՈՒՄՆԻՆ ... ԺԱՄ ԱՌՆ/ԵՆ, ՈՎ ԱՅՍ ԲԱՆԻՍ ՀԱ-
 ԿԱՌԱԿԱ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՆՁՈՎԱ/Ծ Է:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 458, էջ 153:

¹⁰³ Ս.Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1978, էջ 193:

23. Եկեղեցու վերնահարկի հարավային խորշի ստորին մասում, չորս տող.

ՉՄԵՂՈՒՑԵԱԼՍԵԹ
ԱՂԱԽԻԹ ՍՅԻ
ՆԲ Կ Ա Ծ ՂՃԵ Ղ
ՅԻՇ Է

ՋՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ՍԵԹ՝Ս ՅԻ/ԱՂԱԽԻԹ Ս
ՅԻՇԵ/ՑԷՔ ԵԻ ԱԾ ՋՁԵՁ/ՅԻՇԷ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 459, էջ 153:

24. Եկեղեցու գավթի հարավային որմին, մեկ տող.

ՋՍԱՄՈՒՆԱՅ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ:

Հրատ. ԴՀՎ, 460, էջ 154:

25. Խաչքար, հենված է եկեղեցու որմին: Արձանագրությունը դժվարվերծանելի է: Հստակ է միայն թվականը.

Թ Ղ
Ի
Մ
Պ
Ա
Է ՏԻՎԻՆ Հ Ա Ա Պ
Ր
Բ
Ն

ԹՎ[ԻՆ] :ՉԻԲ: (1273 թ.):

Հրատ. ԴՀՎ, 461, էջ 154:

Ծանոթություն. Հիշատակագիրը թերևս կարելի է վերծանել հետևյալ կերպ.

ԹՎԻՆ :ՉԻԲ: (1273 թ.) ...ՈՐ ԵՐ-

ԿԻՐ/ՊԱՔ/ԱՆԻՆ/ԵԻ ՏԻԿԻՆ ՀԱՐԱՊԼԵՏԻՆ:]

26. Խաչքարի պատվանդան, հինգ տող.

ԱՍԱՐՁԱՆԱԻԾԵԱ
ԼԱՐԵԱՄԲԱՐԱՐՉԻՆՈՐՔԵՐԿ
ԻՐՊԱԳԱՆԵՔՍԲՆՇ
··ԻՍՁԴԱԻԼԱԹԻՅԱՂԱԻ
ԹՍԻՇԵԿԷՔ

ԱՅՍ ԱՐՁԱՆ ԱԻԾԵԱ/Լ ԱՐԵԱՄԲ ԱՐԱՐՉԻՆ, ՈՐՔ ԵՐԿ/ԻՐՊԱԳԱՆԵՔ ՍԲ ՆՇ/ԻԱՆԻՍ
ՋԴԱԻԼԱԹ Ի ՅԱՂԱԻ/ԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 462, էջ 154:

Արևելյան հուշարձանախմբի գերեզմանատուն

27. Խաչքարի վրա, միայն թվականը.

ՀԻՁ

ԹՎԻՆՆՆ ԵԻՁ (977թ.):

28. Խաչքարի եզրին, վերձանվում է միայն.

ԹՎԻՆՆՆ ՆԼԲ (983թ.) ԱՅՍ:

29. Խաչքարի վրա, միայն թվականը.

ԻԹ ՆԼՁ

Ի ԹՎԻՆՆՆ :ՆԼՁ: (987թ.):

30. Խաչքարի վրա.

ՀԻԹ
Կ
ՆԻԲ
ՍՍԻ

ԹՎԻՆՆՆ ՆԿ (1011թ.) ՄԲ

31. Խաչքարի վրա, միայն թվականը.

ԹԵ
ԿԿ

ԹՎԻՆՆՆ ՆԿԱ (1012թ.):

32. Սրբատաշ անկյունաքար, Ս. Կարապետից հարավ-արևելք, հինգ տող.

Թ ՈԿԵ ՄԴ
ԱՅՅԻԶԵԱՍԱՐ
ԳԻՍԵԺԱՆՈՅ
ԵԻՃԵՈՂԱՆԻԻ
Ր ԱՄԵՆ

ԹՎԻՆՆՆ ՈԿԵ (1216թ.), ՏՐ/ԱԾ ՅԻՇԵԱ
ՍԱՐ/ԳԻՍ ԵԻ ԶԱՏՈՄ/ԵԻ ԾՆՈՂՍՆ ԻԻ/Ր.
ԱՄԵՆ:

33. Հուշակոթողին, երկու տող.

† ՍԱՏ Ա
ՆԵՐԵՍ

† ՍԱՀԱ/Կ ԵՐԷՑ:

Ծանոթություն. Հուշակոթողների այս տեսակը մեծ տարածում ունի զարգացած միջնադարի վանական համայնքներում և գերեզմանատներում: Դրանք մանրամասն քննարկված են աշխատանքի հուշակոթողներին նվիրված բաժնում:

34. Հուշակոթողին, հինգ տող.

† Թ:Ն:Զ:Կ
ԱՄԱՐԵ
ՑԱԿՐՍ
ՏՓՈՐԿ
ԱՀԱՆԱ

† Թ[ՎԻՆ] :Ն:Զ: (957 թ.) Կ/ԱՏԱՐԵ/ՑԱԻ
ՔՐ[Ի]Ս/Տ[Ա]ՓՈՐ Ք/ԱՀԱՆԱ...:

35. Հուշակոթողին, երկու տող.

† ԹՆԼԷ: ՏԱՅՐ
ԽՍԵՓԱՆՈՍ

† Թ[ՎԻՆ] ՆԼԷ: (986 թ.) ՀԱՅՐ/ՍՏԵՓԱ-
ՆՈՍ:

36. Հուշակոթողին, վեց տող.

† ՏԱՅԹՆՂԶ
ԵՐԿԱՄՎԷՑԱ
ԱՄԵՆԱԻՐ ՏՆԵԱԼՆ
ՊԵՏՐՈՍՔԱՏԱՆԱ
ՔՍԻՅԱՂԱԽԹՍ
ՅԻՇԵՅԷԴ

† ՀԱՅ[ՈՑ] Թ[ՎԻՆ] ՆՂԶ (1047 թ.)/ԵՐ
ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԱՄԵՆԱԻՐ ՀՆԵԱԼՆ/ՊԵՏ-
ՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱ/ՔՍ Ի ՅԱՂԱԽԹՍ/ՅԻՇԵ-
ՑԷՔ:

37. Հուշակոթողին, երեք տող.

† Ն
ԹՆ
ԳՈՐԳ

Թ[ՎԻՆ] ՆՂԷ (1048 թ.) ԳՈ[Ո]ՐԳ:

38. Հուշակոթողին, ութ սող.

ԱՃՈՂՈՐՄԵ ԱՅ
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՐՔԼ
ՏԱՆԱԿՈՐԴՈՐ
ՈՉԱԱՅՈՒԹՅՈՐԳԱ
ԻՐԻՎԵՐՈՐԴՈՅՆ ՔՈՒՍ
ԳԱԼՇԱՏԵԱՆ Ե՛՛՛
Թ : Զ Թ : Ե Ր : Ծ :

ԱՃ ՈՂՈՐՅՄԵԱՅ / ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՔԱ / ՀԱ-
ՆԱԻ ՈՐԴՈ ԳՈՐ / ՈՉՎԱՅՈ ԵՒ ԳՈՐ-
ԳԱ / ԻՐԻ ՔՎԵՐՈՐԴՈՅՆ ՔՈՒՍ / ԳԱԼՇԱ-
ՏԵԱՆԻ : Հ[ԱՅՈՑ] : / Թ[ՎԻՆ] : ԾԹ : (1060 թ.)
ԵՐ :

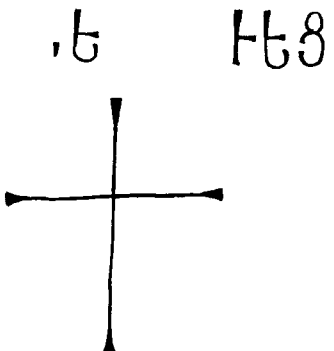
39. Հուշակոթողին, հինգ սող.

ՏԹՇԼԵՐ
+ ԿԱՏՈՎՐԵՅԱԻ
ՅՈՎԱՆՆԵՍ
ԵՂՔԱՅՐՊՈՒՂՈ
ՍԻՔՍ ՅԱՂՈՒԹ
ԱՅԻՇԵՅԵՔ

Հ[ԱՅՈՑ] Թ[ՎԻՆ] ՇԼ (1081 թ.) ԵՐ / † ԿԱՏՈ-
ՐԵՑԱԻ / ՅՈՎԱՆՆԵՍ / ԵՂՔԱՅՐ ՊՈՒ-
ՂՈ / ՍԻ, [Ի] ՔՍ ՅԱՂՈՒԹ / Ս ՅԻՇԵՅԵՔ :

Ծանոթություն. Կոթողի հիշատակագրում վկայված Հովհաննեսի անունը հիշվում է նաև թիվ 59 վիմագրում՝ իբրև Պողոս քահանայի եղբայր:

40. Խաչքար, գտնվելիս է եղել Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային կողմում: 1988 թ. Հայաստանի կառավարության որոշմամբ կոթողը նվիրաբերվեց Ռուսաց եկեղեցուն՝ Ռուսաստանում քրիստոնեության ընդունման 1000-ամյակի կապակցությամբ: Արձանագրությունը փորագրված է կոթողի քիվին և ստորին մասում: Քիվի հատվածն ամբողջովին եղծված և անընթեռնելի է.

...Ե ...ԻԵՑ / ՉԳԵՂԵՑԻԿ ՏԻԱԻՔ ՄԱ-
ՆՈՒԿՆ / ՉՏՂԱ ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՉԲԱ-
ՐԻ / ԾՆԱԻՂՔՆ ԻՐԻ ՅԱՂԱԻԹ-Ք ՅԻՇԵՔ :

ՉԳԵՂԵՑԻԿՏԱԻՔԱՆՈՒԿՆ:
ՉՏՂԱՍՄԲԱՏԵԻՉԲԱՐԻ
ՃՆԱԵՂՔՆԻՐԵՅ ԱՂԱԻՔՅԻՇԵՔ

41. Խաչքարի ստորին մասում, յոթ տող.

Գ Ե Դ Է Զ
Մ Ա Ն Ս
Ի Տ Ա Ր Ի
Ե Ի Մ Ե
Ղ Ա Ի Ո
Ր Ի Ա
Յ Ի Զ Ի Ե Ս

Ր Դ Ո
Ղ Ո Ր Մ Ե
Ա Յ Ա Տ Ի
Ձ Ե Ռ Ն Ս
Ր Բ Ո Յ Ե Ի Տ
Ա Մ Ա
Ր Ե Ա

ԳԵՐԵԶ/ՄԱՆ Ա/ԻՏԱՐԻ/ԵԻ ՄԵ/ՂԱ-
ԻՈ/ՐԻ, Ա/ՐԳ, Ո/ՂՈՐՄԵ/ԱՅ Ի/ՁԵՌՆ
Ս/ՐԲՈՑ ԵԻ Հ/ԱՄԱ/ՐԵԱ/Յ Ի (871)
ԹԻԻՍ:

Ծանոթություն. Վիմագրի վերջին հատվածը կա-
րելի է ընթերցել՝ ՅԻ (871թ.) ԹԻԻՍ: Եթե այսպիսի
վերծանությունն ընդունենք իբրև կովան, ապա կու-
նենանք խաչքարը կանգնեցնելու թվականը:

Բ. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԽՈՒՄԲ

42. Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևելյան որմին, միայն թվականը.

Թ Ն Լ Ը

ԹՎԻՆ՝ ՆԼԸ (989թ.):

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 429, էջ 141:

43. Նույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորին, ութ տող.

Թ:Ո:Կ: Ե Ս Գ Ր Ի Գ
Ո Ր Ո Ր Դ Ի Ս Մ Պ Ա Տ Ա Ո Ս
Տ Ն Ի Տ Ե Ր Ձ Ե Ր Կ Ո Ւ Դ Ռ Ն Ի Ս Ս
Չ Ս Կ Ե Կ Ի Ե Տ Ո Ի Ի Ս Բ Յ Ո Վ Ա Ն Ե
Ս Գ Ր Ե Կ Ա Ի Ի Տ Ա Ր Ի Ն Ս Ի Բ Բ Բ Ա Ի
Ա Կ Դ Ր Գ Ր Ո Յ Ա Տ Ա Կ Ա Ր
Ա Կ Դ Ր Կ Ա Յ Ր Ա Դ Տ
Ա Կ Ե Ղ Ի Կ

ԹՎԻՆ՝ :Ո:Կ: (1211թ.), ԵՍ՝ ԳՐԻԳ/ՈՐ, ՈՐԳԻ ՍՄՊԱՏԱ, ՈՍ/ՏՆԻ ՏԵՐ, ՁԵՐԿՈՒ ԴՌՆԻՍ
Տ/ՆԿԵՑԻ ԵՏՈՒ Ի ՄԲ ՅՈՎԱՆԷ/Ս, ԳՐԵՑԱԻ Ի ՏԱՐԻՆ :ԺԲ: (12) ԱԻ/Ր ԺԱՄՄՂ, ՈՐ ԳՐՈՅՍ
ՀԱԿԱՌ/ԱԿՄԱ :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱՂԻԵՍ/ԱՅ ՂՆՁՈՎԵԱԼՂ ԵՂԻԹԻ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 432, էջ 142:

44. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասարահի արևմտյան որմին, չորս տող.

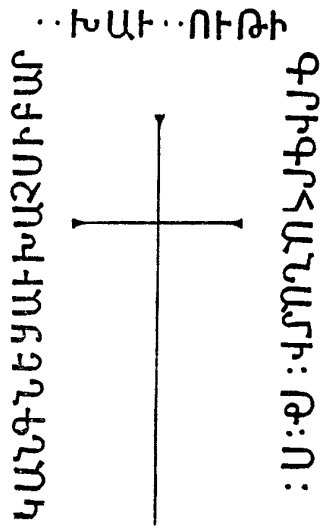
ԳՐԻԳՐ
ՔԱՀԱՆ
ԱՅԻՆԵՅ
ԷՔԻՔՍ

ԳՐԻԳՐ/ՔԱՀԱՆ/ԱՅ ՅԻՇԵՑ/ԷՔ Ի ՔՍ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 430, էջ 142:

45. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան որմին հենված խաչքարի եզրերին.

ԿԱՆԳՆԵՅԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵՒԽԱԻՄՈՒ
ԹԻՒՆ՝ ԳՐԻԳՐ [ՈՐ] ԼՔԱՀԱՆԱՅԻ, ԹՎԻՆ
:Ո: (1151թ.):

Հրատ. ԴՀՎ, 431, էջ 142:

Վերջին երկու արձանագրություններում հիշատակված է միննույն Գրիգոր քահանան:

46. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասարահի արևելյան որմին, արտաքուստ, վեց տող.

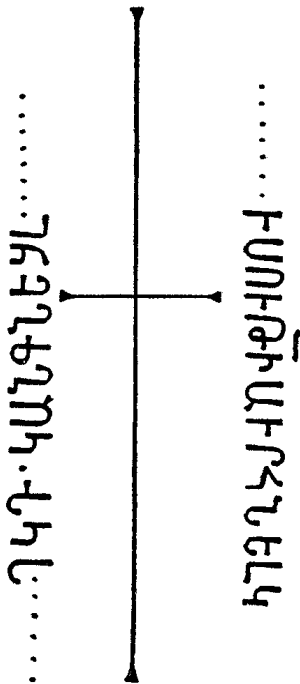
ՅԱՆՈՒՆ ԱՅԵՍ ՎԱՐԳԱՆՄԻԱԲԱՆ
Ե ՅԱԻՄԻՌԻԽՐՍԵԻԵՐՈՒ ՉԻՄՏԵՐՈՒՆԵ
ՍԲ ՆՇԱՆՆԵԻԳՐԱԿԱԿԵԻՄԻԱԲԱՆՔՍ
ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ ԲԱԻՐՊԱՍՏԱԳԻՐ
ԱԻՆՍԻՔԻՄԳԻՆԿԱՍԱԻՉՔՆԱՆՆ
ԻՆ ՅԱՍԵԻԽԱՓԱՆԻՉՔՆԻԱՍԻՆ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ՎԱՐԳԱՆ, ՄԻԱԲԱՆ/ԵՑԱ Ի ՍԲ ՈՒԽՏՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՉԻՄ ՏԵՐՈՒՆԵ/ՍԲ
ՆՇԱՆՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱԿ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ/ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Բ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ Ի Տ/ԱԻՆԻ
ՍԲ ԳԷՈՐԳԻՆ ԿՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆ/ԻՆ ՅԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆԻՉՔՆ ԴԱՏԻՆ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 440, էջ 145:

47. Գավթի խցերից մեկում ընկած խաչքարի երկու եզրերին, մեկական տող: Արձանագրությունը քայքայված է.

ԹՎԻՆՆ :ՈԿԴ: (1215 թ.), ԿԱՆԳՆԵՑԼԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵԽԱՂԻՍՈՒԹԻԻՆՆ ԱԻՐՀՆԵ- ԱՂԼ Կ...:

Հրատ. ԴՀՎ, 433, էջ 143:

48. Գավթի խցերից մեկի պատին, չորս տող.

Թ: Ո:Ճ:Դ:

ՄԱՆ ՈՒ ԻԼԻԷ
ԽԱՅԱՂԱԿ
Թ ՍՂԻՂԷԲ

ԹՎԻՆՆ :ՈԶԴ: (1245) ՄԱՆՈՒԻԼԻ Է/ԽԱՉՍ, ՅԱՂԱԻ/ԹՍ ՅԻՇԷՔ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 438, էջ 144:

49. Տապանաքար, գավթի մեջ.

ՋԱՋՆԻԻՆ ՅՆՏԻԵԱԼՄՆ ԵՒ ԶՔԱՋՆ Ի ԶԱԻՐԱԿԱՆՄՆ ԶՊԱՐՈՆ ՈՒՔԱՆՆ ՅԻՇԵՑԷՔ,
ԹՎԻՆՆ :ՉՀԵ: (1326 թ.):

Հրատ. ԴՀՎ, 439, էջ 145:

Ծանոթություն. Տապանաքարը Շահունեցի նշանավոր իշխան Ուքանինն է, որի տիրությունը տարածվում էին Հերիերի կողմերում: Ներկայումս ծածկված է հողի շերտով և չի երևում: Այդ հատվածը պեղված չէ:

50. Գավթի հյուսիսային խցերից մեկի որմին, չորս տող.

ԽԱՉԻԿԿՐԱԻՆԱԻՈՐԻՏԱԼԱԼ
ԸՍՄԱԿԻԻԱԾՈԿԻԻՐԸՍՄԱԿԱԻ
ՉԵԿԵՂԻՍԵԻԳՐԵԿԱՔԻՍԱՐ
ԻՆ:Ա:ԺԱՄ

ԽԱՉԻԿ ԿՐԱԽՆԱԽՈՐ Ի ՀԱԼԱԼ / ԸՍՏԱՑՈՒԱԾՈՑ ԻՐ ԸՍՏԱՑԱԻ / ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ԳՐԵՑԱՔ Ի ՏԱՐ / ԻՆ :Ա: ԺԱՄ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 441, էջ 146:

51. Միջանցք-դարպասի հյուսիսային որմին, արտաքուստ.

ԿԱՄԱԽՆ ԱՅԵՍԵԱՉԻՈՐ ԴԻ ՀԱՍԱՆԱ ԹՈՌՆ ՊՈՒ Ո
ՀԱՅ ՄԻԱԲ ԱՆԵ ՑԱ ՄԲ ՈՒ ԽՇ ԻՍ ՑԱՂԱ Ց ԲԱՐՈ
ԵԻԵՏՈՒ ՅԻՄ ՏԱՅՐԵՆԵ ԱՑԻՍՐԿ ՂՈՒՆ Ս ՋՄԵՐ
ՁԵՌԱՍ ՈՒՆԿ ԱՅ ԳԻՆՆՈՐ ԱԿԵՐ ՏԻԻՐ ԶՐՈՎՆ
ՄԵՐԵՂ ԲԱՅՐ Ն ՏՐ ԱԻ ՊԵԼԻՎԱՆԵ ՆԵԻՄԱԲ ԱՆ ԲՆ
ԻՏԱՐԻ ՆՍԱ ՀՄ ԱՆԵ ՑԻՆ .Դ. ՊԱՍԱՐ ԱԳՄԵ ՁԵԻ
ԾՆՈՂԱ Ց ՄԵՐ ՈՑ ԵԻ ԱՄ ՈՒՄ ՆՈՅՆ ԽՄՈՅ
ՄԱՄԱ Խ ԱԹՈՒՆ ԻՆ ԻՄ ԵՆ Ի ԱԻ ԹԻ ԵԻ ՅԱԿ Ո ԲԱ
ԿԱՍԱՐԻ Զ Բ ՆԱԻ ՀՆԻՆ ՅԱՅ
Ի ԹՎ ԶԿԶ

ԿԱՄԱԽՆ ԱՅ, ԵՄ ԷԱՉԻ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆԱ, ԹՈՌՆ ՊՈՒՈ/ՇԱՅ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ՑԱՂԱՑ ԲԱՐՈ/ԵՒ ԵՏՈՒ ՅԻՄ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ Ի ՍՐԿՂՈՒՆՍ ՋՄԵՐ/ՁԵՌՆԱՏՈՒՆԿ ԱՅ-ԳԻՆ ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԻՐ ԶՐՈՎՆ/ՄԵՐ ԵՂԲԱՅՐՆ ՏՐ ԱԻՊԵԼԻ ՈՎԱՆԵՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԲՆ/Ի ՏԱՐԻՆ ՍԱՀՄԱՆԵՑԻՆ :Դ: ՊԱՍԱՐԱԳ ՄԵՁ ԵՒ/ԾՆՈՂԱՑ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ԱՄՈՒՄ ՆՈՅՆ ԻՄՈՅ/ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆԻՆ, Ի ՏԱԽՆԻ ԴԱԻԹԻ ԵՒ ՅԱԿՈՒԱ/ԿՍԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ/Ի ԹՎ ԻՆ :2ԿԶ: (1317 թ.):

Հրատ. ԴՀՎ, 435, էջ 143:

Ծանոթություն. Արձանագրությունը փորագրված է Սյունյաց աշխարհի կողմնակալ, մեծ իշխան Էաչի Պոռոշյանի անունից: Համաձայն վկայագրի՝ Էաչի իշխանը 1317 թ. Ցաղաց քար վանքին է նվիրել իր հայրենի Սկղունքի մերձակա «... ձեռնատունկ այգին նորակերտ իր ջրով...»: Նվիրատվության պայմանագրին վկա է եղել Սյունիքի մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելը (1303–1324 թթ.), որը վանքի միաբանների հետ սահմանել է, որ տարին չորս անգամ պատարագներ մատուցվեն նվիրատուի, իր ծնողների և կնոջ՝ Մամախաթունի համար: Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

52. Դարպասի հյուսիսային որմին, նախորդին կից, 11 տող.

ԿԿԱՆ ՓԻ ԽԱՌ ԹԲ ԻՒՆ ԷԻ Ն ԱՎՐԱ ՊԵՏ
ՈՒ ԹԲ ՄՐԵԲ ԵՍԷ ՂՈՍՈՐ ԴԻ ԱՍՈՆ ԱՂԱՆՍԻ
Ի ՄԱՌՈՒ Զ Ի ԱԹ ՈՒՆ ՍԹՂԱԵ ԵՂԷ ԼԵՐԱ ՍՈՆՈՐ ԴԻ ՍԻՎ
Ք ՍԼԵԳ ԷԼԳ ԵԵ ՉՄ ԱՀԱԼԷ ԱՄ ԱԿԱԲԵԵԼԷ ԼԵՐԱ
ՈՒՔԻՐԵ ՀՄ ԱԿԱԲ ԶԿԷ ՈՒ ԽՇ ՄՅԱՂ ԿԷԼԷ ԼԵ Օ
ՊՆԱՅ ՀՐԱՄ ԼԵՐԱ ԼԵԻՆ ԵՅԻ ՔՈՒՒ ԽԻ ԱՍԵԵՑ

ԽԱՐԷ ՀԱԿԵ ԱՉԱՐԱԿՆԱ ՑԱՅԳԻԳԻՆ ԲՈՒՐԱԹՈՐԲ ԴԻ ՊԵՔ ԿԵԻ ԳԵՆ
ՈՄ ԷՔ ԲԻԹ ԼԵԵՑ Ի ԱՅԳ ԻՍ ՉԱԼԷ ԵԼԷՆԷՄ Բ. ԶԱԼԷՍ . Ա. ԵՐ ՀՈԳՈՅՍ Ա. ԱՌ
Չ ԱԹՈՒՆԻ ՀԱԵԼՈՂԱ ՀԳ. ԿԷԼԷ ԻՄ ՅՈՎԵՎԱՆԻ ՈՎԱԿԵԼԷ ՂԱՅ ԼԵՐՈՑ ՍՊԱՍ
ԱՒ ՈՆԵՍԵԱ ԼԵԼԷՄ ԼԵՄՄ Ի Չ. Պ. Կ. Կ. Ե. Զ. ԾՆՈՂԱ ՄԵՐՈՑ ՈՎԱԿԱՌԱԿ Ի Դ
ԼԻ ԱՅ ԱՍ Բ ԱՂՈՐ Դ ԼԻ ԱԼ ԵՂ Հ Ա ԱՅ ԱՌ Զ Ե: Թ: Պ: Ժ: Չ Ի

ԿԱՄԱԽՆ ԱՅ, ԻՇԽԱՆՈՒԹՎԵԱՄԻ ԻԻԱՆԷԻ, ՀԱՅՐԱՊԵՏ/ՈՒԹՎԵԱՄԻ ՏՐ ՆԵՐՍԷՍԻ, ԵՄ՝ ԼԻԱՆՈՍ, ՈՐԳԻ ՍԱՄՍՈՆԱՅ, ԱՄՈՒՄԻՆ/ԻՄ ԱՐՁՈՒ ԽԱԹՈՒՆՍ, ԹԱՂԵՑԱՔ ՄԵՐ ՍԱՄՍՈՆ ՈՐԳԻՍ Ի ՎԱ/ՆՔՍ, ՄԵՔ ԷԼ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ՀԱՏԱՔ ՄԱՏԱՂ ԱՐԱՐԱՔ ԵՒ ԵԼՔ ՄԵՐ Ա/Ռ ՔՄԻ ՀՐԵՇՏԱԿԱԲՆԱԿ ՄԲ ՈՒԽՏՍ ՑԱՂԱՆ ՔԱՐ, ՄԵԾ/ՊԱՐՈՆԱՅ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՐՏԱԲԻՆԵՑԻՔ ՄՈՒԽԻ ԱՐԾԱԽԵՑ/ԻՆ ԱՄԷՆ ՀԱՐԿԷ ԱՋԱՏ, ԱԻՐԱԿԱՆՑ ԱՅԳԻՆ ԳԻՆՆ ԲՈՒՐԴԱ ԹՈՒՐՔԻՆ ՊԱՐՏՔՆ ՏՎԻՆ, ԳԵՂ/Ո ՏՂԷՔՆ ԳԵՐԻ ԹԱՓԵՑԻՆ, ԱՅԳԻՍ ՉԱՐԷՔՆ ԻՄ ԵՂԲԱԻՐՆ ՏՎԱՔ :Գ: ՉԱՐԷՔՄ՝ :Ա: ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ, :Ա:/ԱՐՈՒՋ ԽԱԹՈՒՆԻՆ ՀԼՈԳՈՅՆ], :Ա: ՍԱՄՍՈՆԱ ՀԼՈԳԻՈՅՆ] ՏՎԱՔ Ի ՄԲ ՅՈՎԼԱՆ]ԷՍ ՎԱՄՆ ԾՈՎԱՑԵԼԱԿ ՄԵՂԱՅ ՄԵՐՈՑ ՍՊԱՍ/ԱՌՐ ՆԵՐՍԷՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏԱՐԻՆ :Ջ: ՊԼԱՏՐԱԿ ՏՎԻՆ ՄԵՋ, ԾՆՈՂԱՅ ՄԵՐՈՑ, ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ Դ/ԱՏԻ ԱՅ, ՄԱՄՆ ԲԱԺԻՆ ՈՒԴԱԻՆ ԵՒ ԱՅԼ ԽԱՉԱՀԱՆԱՑՆ ԱՌՑԷ, ԹՎԻՆ] :ՊԺՋ: + (1367 թ.):

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 438, էջ 144:

Ծանոթություն. Այս արձանագրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այն վկայում է ոմն Լիանոսի և իր կնոջ՝ Արգու խաթունի վաղամեռիկ որդուն՝ Սամսոնին Ցաղաց քարում թաղելու մասին: Ուշագրավ է արձանագրության հետևյալ հատվածը. «...մեք էլ գերեզման հատաք, մատաղ արարաք», այն է՝ մեր ձեռքով գերեզման փորեցինք և հոգեհաց տվեցինք: Որ «մատաղ արարաք»-ը միջին դարերում ընկալվում էր «հոգեհաց տվեցինք» իմաստով, պարզվում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի դատավորների ունեցվածքին և ժառանգությանը (տվյալ դեպքում՝ հոգևոր դատավորների) վերաբերող «Վասն վիճակի դատատորաց» հոդվածից¹⁰⁴: 1367 թ. այս չափազանց կարևոր վիճակագիրը հավաստում է նաև Արտաքինեցի Մովսիս Արծախեցու կողմից այգի վաճառելու և ստացված գումարով Բուղա թուրքից փրկագնով գյուղի տղաներին ազատելու իրողությունը:

53. Դարպասի հարավային որմին, նախորդների դիմաց, երեք տող.

ԿԱՆԷՄՅՑ ԵՍԳՐԱԻԿՄԲԵՆԵՑԱՄԲՈ
ԽՏԻՍՑ ԱՂԱԾՔՆՈՒԵԻԵՏՈՒԻԿԱԱԸՆՂՋԻՑ
ԵՐՈՑՍՏԵՅ ԻԼԵՔ ԶԱԸՂԱՅ ԱՅԳՈՅՆ

Թվականը գրչագրում չկա.

Ի ԹՎԻՆ :ՉԿՋ: (1317թ.) ԿԱՄԱԽՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ԳՐԱՐԻԿ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՄԲ ՈՒԽՏԻՍ ՑԱՂԱԾՔԱՐՈ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ՀԱԼԱԼ ԸՆՉԻՑ/ԻՄՈՑ ՍՏԵՍՀ...ԵՔ ԶԱԲԼԱՆԱՅ ԱՅԳՈՅՆ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 437, էջ 144:

54. Դարպասի արևելյան մասում, նեղ քիվի վրա, երկու տող.

Թ:ՈԿ:Ա: ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՄԲ ԱԾԱԾԻՆՍԻՉԵՌՆ ԳՐԻԳՈՐՈՅԵԻ ՄԲՀԱԸ
ՍՓԵՑԻՆ ԻԻՐ ՄԱՆԻՍ: Ա:ՅԱԿԱՄԱԻՉՀ... ԱՅՍԱԻԿՆԻՆ ՅԱՅ

ԹՎԻՆ] :ՈՀԱ: (1222թ.) ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՄԲ ԱԼՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՍ Ի ՁԵՌՆ ԳՐԻԳՈՐՈՑ ԵՒ ՄԲՀԱՐՔ/Ս ԳՐԵՑԻՆ ԻԻՐ ՏԱՆԻՆ :Ա: ԺԱՄ ԿԱՏԱՐԻՉՔ ՀՐԱՄԱՆ]ԱՅՍ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:

Գրչագիրը վերցված է «Դիվան»-ից:

Հրատ. ԴՀՎ, 434, էջ 143:

¹⁰⁴ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 299–300:

55. Խաչքար. գտնվել է Սմբատաբերդ տանող ճանապարհից, ավերակների մեջ, գրչագիրը չկա.
ԹՎԻՆ՝ :ՉԼԷ: (1288թ.) ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԽՍՈՒ-
ԹԻՒՆ ԵՒ ՅԻՇՈՒՄՆ ՆՆՁԵՑԵԼՈՑ ՄԵՐՈՑ ՈՐՔ ՅԻՇԷՔԳ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ:

Հրատ. ԴՀՎ, 442, էջ 146:

Ծանոթություն. Այս խաչքարը ներկայումս բաժանված է մի քանի մասի: Թերի է: Գտնվում է Արտաբույք գյուղի արևելյան կողմում՝ դեպի վանք տանող ճանապարհի ձախ եզրին, փոքր մատուռի մեջ:

56. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասրահից հայտնաբերված սալի վրա, չորս տող.

ՎՈՂԱՎԵՐԸՍՅԻՆՆՈ
ՐՈԳԷՑԱԻԵԿԵՂԵՑԻՍԻՁԵՐ
ՆՀՍԻՈՒՐԻՆԵԻՄԲ ՀԱՔՍԳՐԵԿՆ ԱԶԱՃՐ
ԱԳԼՈՒԿՆՆՆՍՈՒՐ ԻՆ ԿԱՐԱԻՉ ՀՐԱՍԱԿՍԱԿՆԻՆԱ

ԹՎԻՆ՝ ՈՀԱ (1222թ.) ՎԵՐԸՍՅԻՆ ՆՈ/ՐՈԳԷՑԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՁԵՌ/Ն ՇՍԻՈՒՐԻՆ ԵՒ
ՄԲՀԱՐՔՍ ԳՐԵՑԻՆ Ա ԺԱՄ ՃՐ/ԱԳԼՈՒՑԻՆ ՇՍՈՒՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻՉ ՀՐԱՄԱՆԱՑՍ ԱՒ-
ՐԴՀՆԻՆ ՅԱՅ:

Ծանոթություն. Սալը բաժանված է երկու մասի: Արձանագրությունից պարզվում է, որ Շուրը¹⁰⁵ 1222թ. վերանորոգել է Ս. Հովհաննես եկեղեցին: «Վերըստին նորոգեցաւ» արտահայտությունը հավաստում է այս կառույցի ավելի վաղ նորոգումների մասին:

57. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասրահից հայտնաբերված եկեղեցու քիվի չորս քարերի վրա, մեկ տող.

:Թ:Չ:Լ:ԿԱ ՎԱԵԼԱՂԱԹՅՉԵՑԵՔ

ԲՈՒՆԽԱՆԱ ՅՈՒԹԲԵՐ ԵՂԱՅ ՄԲԵՅԻՄՅՈ

:ԹՎԻՆ՝ :Չ:Լ: (1281թ.) ԿԱ ԽՄԱՐՆ ԱՅԻ..... ՆՈՐՈԳԵՑԱՅԻ ՄԲ ՅՈ/ՎԱՆԵՍԻ/...../ՄԲ
ՈՒՆՏԻՍ ԿԱՄԱԿՑՈՒԹՎԵԱՄԻՔ ՄԲ ԵՂԲԱՐՑՎԱԵԼՍ ԱՂԱԹՎՍ՝ ՅԻՇԵՑԵՔ:

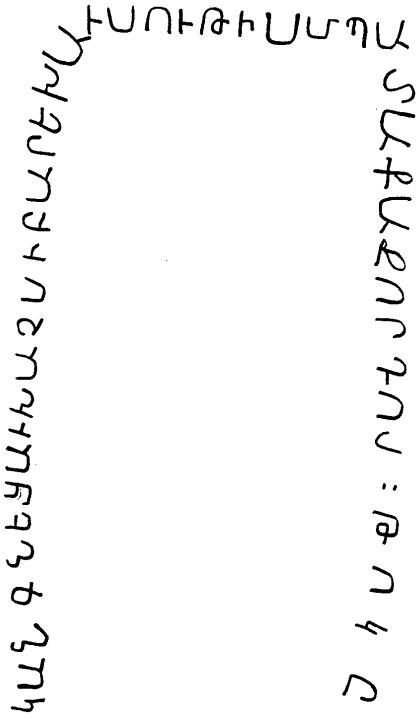
Ծանոթություն. Արձանագրությունը թերի է, հայտնաբերվել է քիվի քարերի մի մասը միայն: Վիմագիր հիշատակարանը վերաբերում է եկեղեցու 1281թ. իրականացված վերանորոգմանը: Ինչպես հայտնի է, այդ տարիներին Սյունիքի մեծ իշխանն ու կողմնակալը Տարսայիճ Օրբելյանն էր:

Արձանագրության հայտնաբերված հատվածներում թեև չի պահպանվել նորոգողի անունը, սակայն թվա-
կանը և «նորոգեցի Սբ Յովանէս» բառաշարքը հաստատում են, որ այս աշխատանքներն իրականացվել են Տարսայիճ Օրբելյանի իշխանության տարիներին (1272–1290 թթ.): Որ վերջինս Ցաղաց քարում նորոգ-
ման աշխատանքներ է կատարել, երևում է Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունից: Պատմիչի հաղորդ-
մամբ. «Սա (Տարսայիճ Օրբելյանը – Հ.Մ.) շինեաց եկեղեցիս և արար բազում արդիւնս ի վանորայս ետ ի
վանսն Ցաղաց քարոյ գիւղ ի Գառնակերն և այգի մի ի Մաճոակայ ձորի և գրէ ինքեան արձան ի վերայ

¹⁰⁵ Շուր կամ Շուր (թերևս Շահսուվուր) անձնանունը միջնադարյան մատենագրության, ձեռագիր մատյանների հիշատա-
կարաններում և վիմագրերում մեզ չի հանդիպել: Մեզ անհայտ է նաև վերջինիս ով լինելը:

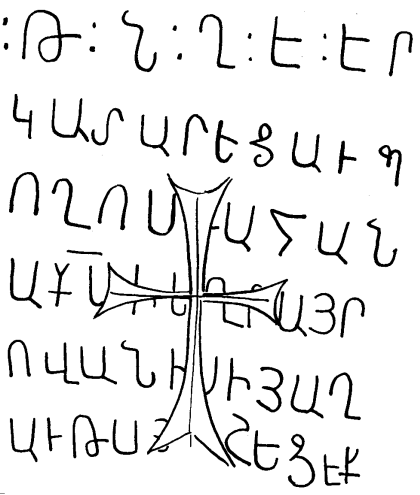
սրբոյ Կարապետին և կարգէ պատարագս երիս ամ յամէ, փակէ ահագին նզովիք, զի մի խախտեսցեն զհոգեցատուրն զայն: ՆՈՐՈԳԷ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԽԱԽՏԵԱԼՍ ԵՒ ՀՆԱՑԵԱԼՍ»¹⁰⁶: Վերջին արտահայտությունը, անշուշտ, վերաբերում է Վայոց ձորի այլ հոգևոր կենտրոններին ևս:

58. Խաչքար, Ս.Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասարահից: Արձանագրությունը փորագրված է կոթողի եզրերին՝ մեկ տող.

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵՄԱԽՍՈՒԹԻ-
 ԻՆ՝ ՍՄՊԱՏԱ ՔԱԶՈՐԴՈՅ, :ԹՎԻՆ':
 :ՈՒԿԸ: (1219 թ.):

59. Հուշակոթող, գտնվել է նույն տեղում: Հետագայում վերածվել է խաչքարի, վրան՝ վեց տող.

:ԹՎԻՆ': Ն:Ղ:Է: (1048 թ.) ԷՐ, /ԿԱՏԱՐԵ-
 ՑԱԻ Գ/ՈՂՈՍ ՔԱՏԱՆ/Ա, ՔՄԻ ԵՂ-
 ԲԱՅՐ/ՈՎԱՆԻՍԻ ՅԱՂ/ԱԻԹՍ ՅԻՆՇԵ-
 ՑԷՔ:

Ծանոթություն. Արձանագրության թվականը փորագրված է կոթողի վերին հորիզոնական նիստին: Հիշատակված Պողոս քահանան Ս. Կարապետի հարավային կողմի գերեզմանատան 1081թ. կրող հուշակոթողում վկայված Հովհաննես քահանայի եղբայրն է:

¹⁰⁶ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 314:

60. Խաչքար, Ս. Հովհաննես եկեղեցու սյունասարահից, երեք տող, գրչագիրը չկա.

Թ Վ Լ ԽԸ
ԽԶՍ ԹԿԳ
ԲԲ ԷԽՍՍ Է

ԹՎԻՆ՝ ՋԽԸ (1499 թ.)/ԽՄԱՂՍ
ԹՄՆ՝ԿԱԶԻԶԻՆ ԲԱՐԵԽԱԻՍ Է:

Ծանոթություն. Թանկագիրը վկայված է 1492թ.՝ Ցաղաց քարում ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում¹⁰⁷:

61. Խաչքար, Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասարահից, ստորին մասում՝ երկու տող.

ՄԲԻԶՍԲՆԿԱ
ԶԻԶԻՆ

ՄԲ ԽՄԱՂՍ ԹՄՆԿԱ/ԶԻԶԻՆ :

Ծանոթություն. Հիշատակված է նախորդ վիմագրում վկայված Թանկագիրը:

62. Խաչքար, հայտնաբերվել է Ս. Հովհաննես եկեղեցու սյունասարահից, վրան միայն թվականն է.

ԹՆԼԲ

ԹՎԻՆ՝ ՆԼԲ (983 թ.):

63. Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավիթ: Եկեղեցու արևմտյան պատին հենված որմնաձքի վրա, վեց տող.

ԿԱՄԱՆԱՅԵՍՄԱԱՅՍԻՄԱՐ ԴԵԱԲՔՆՈ
ՐՈԳԷՑԻԶԵԿԵՂԵՑԻՍԷ ԶԻՄԱՐԾԱԹ
ԻՍԱԶՆԱՅԼԵՏ ՌԵՍՊԱՍԱՌՔՍԳՐԵՑ
ԻՆԻՏԱՐԻՆԷ՝ ԺԱՄԻՄՀԱՐՆՍԵԻԱԴԵԻԶ
ԱՐԿԻՃՐԱԳԱ ԼՈՒՑԻՆՈՐԻՍԱ ՓԱՆԷԴ
ԱՐԱՊԱՏԻԿԱՍԼԻԶՆԱՐ ՀՆԻՆՅԱՅ

ԿԱՄԱՐՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ՄԱՄԱՅՍ, ԻՄ ԱՐԴԵԱՄԲԲ ՆՈ/ՐՈԳԷՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ԶԻՄ ԱՐԾԱԹ/Ի ԽԱԶՆ ԱՅԼ ԵՏՈՒ, ԵՒ ՍՊԱՍԱՌՈՐՔՍ ԳՐԵՑ/ԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :Ե: ԺԱՄ ԻՄ ՀԱԻՐՆ՝ ՍԵՒԱԴԷԻ Զ/ԱՏԿԻ ՃՐԱԳԱԼՈՒՑԻՆ, ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ Դ/ԱՏԱՊԱՐՏԻ ԿԱՏԱՐԻԶՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ:

Ծանոթություն. Թվականը չի պահպանվել: Ըստ արձանագրության՝ Սևադայի դուստր Մաման նորոգել է եկեղեցին: Տառաձևերի հնագրությունից դատելով՝ այն փորագրվել է XIII–XIV դդ.: Նշված ժամանակամիջոցում Սևադա անունով իշխան է վկայված Հերիերի Ս.Սիոն վանքի Աստվածածին եկեղեցու 1318թ. արձանագրության մեջ¹⁰⁸: Այստեղ հիշատակված Սևադան Շահունյաց Հասան իշխանի թոռն էր՝ վերջինիս

¹⁰⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, էջ 136:
¹⁰⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 56:

դուստր Մամբանի որդին: Սակայն Սևադա Շահունեցի իշխանը ունեցել է արդյոք Մամա անունով դուստր, մեզ հայտնի չէ: Նույն ժամանակաշրջանում Սևադա անունով իշխաններ են հայտնի Արցախ-Իսաչենից¹⁰⁹: Ցաղաց քարի նորահայտ արձանագրության մեջ հիշատակվածը կարող էր լինել նաև այս իշխաններից մեկը, քանի որ հայտնի է, որ Իսաչենի իշխանները տիրույթներ ունեին նաև Սյունիքի տարածքում:

Սևադա անձնանունը վկայված է նաև Ցաղաց քար վանքին մերձակա Եղեգիս հնավայրի Ջորաց տաճարի գավթի արևմտյան կողմի տապանաքարերից մեկի հիշատակագրում: Նորահայտ տապանաքարը վերաբերում է Եղեգիսի մեծահարուստներից մեկին՝ պարոն Շավվեին, որը, համաձայն հիշատակագրի, մահացել է 1331թ. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ ՇԱՎԵԻՆՆ՝ ՍԵՎԱԴԻ ՈՐԴԻՆ :ԹՎԻՆՆ՝ ՉՁ (1331թ.)»: Ջորաց տաճարի գավթի արևմտյան մասի տապանաքարերից ևս մեկը վերաբերում է այս տոհմին. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՌՁՈՒԹԱՆԻՆ՝ ԴՈՒՍՏՐ ՇԱՎԵԻՆ, ԹՎԻՆՆ :ՉՂԷ (1348թ.)¹¹⁰:

64. Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավիթ, կառույցից ընկած սրբատաշ շինաքարի վրա, երեք տող.

ՄԲՆ ՆՇԱՆ ՏԷՐ ՈՒՆ
ԿՆԻՄ ԺԱԻՂ ԱՅՆ
ԼԵՐ ԱԻ ԳՆԱԿԱՆ

ՄԲ ՆՇԱՆ ՏԷՐՈՒՆԱ/ԿԱՆ ԻՄ ԾՆԱԻ-
ՂԱՅՆ/ԼԵՐ ԱԻԳՆԱԿԱՆ :

65. Իսաչքար, Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթից, երկու տող.

ՄԲԻՉՄԲԵԽՕՍՊՐՓՇՅԲԷԿ

ԹՎ Ջ
Ե

ՄԲ ԽԱՂՉՄ ԲԱՐԵԽՕՍ ՊԱՐԻՈՆՆ՝ ՓԱՇ-
ԱՅԲԷԿ/[ԻՆՆ], ԹՎԻՆՆ՝ ՋԵ (1456թ.):

66. Իսաչքար, հայտնաբերվել է վանքի արևմտյան հուշարձանախմբից շուրջ 150 մ հեռավորությամբ: Վանքի հնագույն խաչքարերից մեկն է.

:ԹՆՆՂ Ե ԷՐ

:ԹՎԻՆՆ: ՆՂԷ ԷՐ (1048թ.):

67. Իսաչքար, Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթում, ստորին մասում, երեք տող.

ԹՎ Ջ
Խ Չ Ս Վ Ս
Կ Ն Բ Ր Խ Ս Է

ԹՎԻՆՆ՝ ՋԻԸ (1479թ.)/ԽԱՂՉՄ ՎԱՍԱՎԿ-
ԻՆՆ ԲԱՐԵԽՕՍԽԱԻՍ Է:

68. Իսաչքար, գավթում, ստորին մասում, երկու տող.

ՄԲԻՉՄԲԱԽՍՍՏԵՓՆ
ՈՍԷ ՊԿՍԻՆ:ԹՎ:ԲԻԴ

ՄԲ ԽԱՂՉՄ ԲԱՐԵԽՕՍԱԽՍՍՏԵՓԱՆ/ՈՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ :ԹՎԻՆՆ՝ ՌԴ (1555թ.):

¹⁰⁹ Բ. Ուլուբաբյան, Իսաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1964 (տե՛ս տոհմացանկը):
¹¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 110: «Դիվան»-ում ԱՌՁՈՒԹԱՆ անձնանունը սխալմամբ վերծանվել է ԱՌՁՈՒԹԱՆ:

69. Խաչքար, գավթում, երեք տող.

Ե Ս Ո Վ Ա Ս Ա Բ Ս Կ Ա
Գ Ն Ե Ց Ի Ջ Ի Ա Չ Ս Ի Բ Ա
Ր Յ Ե Խ Ա Կ Ս Ի Ն Ձ Ե Ճ Ն Ո Ղ Ա

ԵՄ՝ ՈՎԱՍԱԲՍ, ԿԱ/ԼՆ/ԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ
Ի ԲԱ/ՐԵԽԱԻՍ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱ/Ց:

70. Խաչքար, գավթում, քիվին, մեկ տող.

Խ Ձ Ս Մ Կ Ր Տ Ձ Ի Ն Յ

ԽԱԱՁ(=2)Ս ՄԿՐՏՁ(=2)ԻՆ ՅԼԻՇԵՑԷՔ: \

72. Խաչքար, գավթում, խաչաքանդակի եզրագոտուն.

Մ Ա Ի Ս Ս Բ Բ Կ
Կ Ա Ն Կ Ե Ց Ա Ի Ա Չ Ս Ո Ր Բ Ա Մ
Ց Ս Մ Կ Ե Ց Ն Ո Ղ Ա Ց Ի Ի Ր Ո Ց

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱՉՍ ՏՐ ԹՈՒ/ՄԱԻՆ
ՄԲ ՔԱՂԱՂԱՆԱԻ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑ ԻԻՐՈՑ:

Ծանոթություն. Հիշյալ թումա քահանան վկայված է նաև վանքի գավթում հայտնաբերված 1473թ. տապանագրում (տե՛ս թ. 92 արձանագրությունը):

73. Խաչքար, գավթում, երկու տող.

Ս Բ Խ Չ Ս Բ Ր Ի Ա Ս Ե Ղ Ի Ա Յ
Ք Հ Ի Ն Ե Ի

ՍԲ ԽԱՉՍ ԲԱՂԵԽԱԻՍ ԵՂԻԱՅ/ՔԱՂԱՂԱՆԱՅԻՆ ԵՒ:

Արձանագրությունն անավարտ է:

74. Խաչքար, գավթում, ստորին մասում, չորս տող.

Ի Թ Վ Ի Ն Գ Կ Ա Ն Կ
Ն Ե Ց Ա Ի Խ Ա Չ Ս
Ի Բ Ա Ր Ե Խ Ա Կ Ս Ո Ւ
Թ Ի Ս Ի Ր Ա Չ Ա Յ Ի Ն

Ի ԹՎԻՆՆՆ ՈՂԳ (1244թ.) ԿԱՆԿ/ՆԵՑԱԻ
ԽԱՉՍ/Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒ/ԹԻՎԻՆՆ ՍԻՐԱ-
ՇԱՀԻՆ:

75. Գավիթ, Ս. Հովհաննես եկեղեցու մուտ, հինգ տող.

ԵՍ ՊԱՐ
ՈՆԼՈՅՍԻՍ
ԱՄՈՒՍԻՆՍԿԱՎՎԵ
ԿԻՒԱՁՍԿՈԳՈՅԻՍ
ՈՂ

ԵՄ՝ ՊԱՐ/ՈՆԼՈՅՍ, ԻՄ / ԱՄՈՒՍԻՆՍ
ԿԱՒՆԳՆԵ/ՑԻ ԽԱՁ(=2)Ս ՀՈԳՈՅ ԻՄ/ՈՅ:

76. Խաչքար, գավթի արևմտյան կողմի շինությունից, եզրերին՝ մեկ տող: Թվականը փորագրված է խաչաքանդակի երկու կողմում:

ՅԱՆՈՒՆ ՅԱՅ Ե ՍԾԱՅ ՏՈՒՐԱԿԱՆԿՆ
ՅԻ ԶԻՉՍԻՓՐԿՈՒԹԻ
ԲԿ
ՋԻ
ՆԿՈԿՆՊԿԻՍԿԱՆԿՍ
ՅՈՒՆ Ե ՍԾԱՅ

ՅԱՆՈՒՆ ՅԱՅ, ԵՄ՝ ԾԱՅՏՈՒՐԱ, ԿԱՆԿՆ/
ԵՑԻ ԶԻՍԱՂՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ/ ՀՈԳՈՅ
ՏՐ ՈՒՀԱՆԻՍԻՆ: ԹՎԻՆ ՋԹ (1460 թ.):

77. Խաչքար, գավթի արևմտյան կողմի շինությունից, միայն թվականը.

ԹԿ

Կ

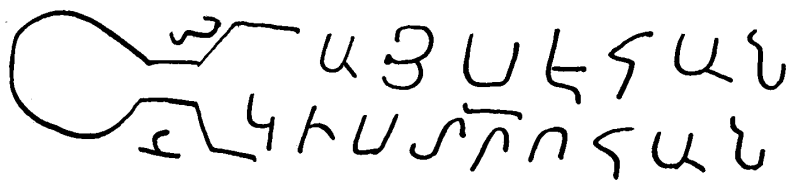
ԹՎԻՆ ՌԿ:

Ծանոթություն. Խաչքարը բնորոշ է XVI–XVII դդ., պարզապես գրիչը բաց է թողել արձանագրության թվականի հազարավորը՝ Ռ, այսինքն՝ պետք է վերծանել ՌԿ (1611 թ.):

Ծանոթություն. Արձանագրությունը հետաքրքիր է այնքանով, որ հաղորդում է Մաժնաբերդի տեր Գրիգոր իշխանի և նրա կնոջ՝ Էսուկանի (Ռուզուբան) անունները: Մաժնաբերդը Ուսոյաց աշխարհի հզոր ամրոցներից էր:

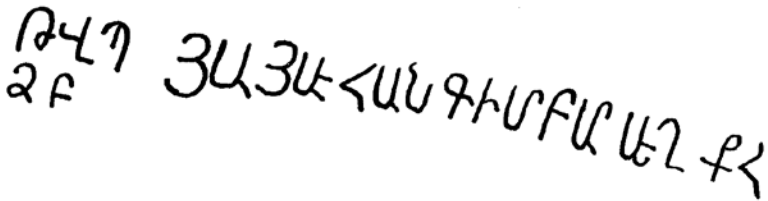
Մաժնաբերդը, ինչպես նաև Տավուշի որոշ շրջաններ և ամրոցներ (Տավուշ, Տերունական, Նոր բերդ և այլն) Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության կազմում էին¹¹²: XII դ. սկզբին (1111–1113 թթ. միջև), սելջուկների հարվածներից իրենց տիրությունները կորցնելով, Աբաս և Դավիթ Կյուրիկյանները համապատասխանաբար ամրանում են Տավուշ և Մաժնաբերդ ամրոցներում¹¹³: Փաստորեն, Տաշիր-Ձորագետի թագավորության անկումից հետո Կյուրիկյանների շառավիղներն իրենց ձեռքում էին պահում Տավուշ, Մաժնաբերդ, Նոր բերդ ամրոցները, որտեղ նրանց տիրապետությունը հասնում է մինչև XIII դ. կեսերը¹¹⁴: 1250-ական թվականներից հետո Մաժնաբերդի Կյուրիկյաններից հայտնի է Թաղիաղինի որդի Սարգիսը¹¹⁵: Ցաղաց քարի պեղումներով բացված տապանագրում հիշատակված Գրիգոր Մաժնաբերդցին և իշխանուհի Էսուկանը, թերևս, վերջիններիս շառավիղներից են¹¹⁶:

81. Տապանաքար, գավթում, երկու տող.

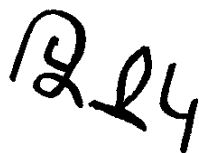
ԱՅՍ Է ՀԱՆ/ԿԻՍ[Տ] ՈՀԱՆ/ԻՆ:

82. Տապանաքար, գավթում, երկու տող.

ԹՎ[ԻՆ] Պ/ՁԲ (1433 թ.) ՅԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԱՐՍԵՂ Բ[Ա]Հ[ԱՆԱՅԻՆ]:

83. Խաչքար, գավթում, միայն թվականը.

ԹՎ[ԻՆ] ՁԿ (1511 թ.):

¹¹² Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 119; Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսք և դեպք Աղունից աշխարհին ի մեջ ԺԲ դարու (տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, հ. Բ, 1901, էջ 385–386): Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, հ. Բ, 1901, էջ 385–386:

¹¹³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 151–152:

¹¹⁴ Ղ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 71–82:

¹¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 58–81:

¹¹⁶ Այս անձնանունն աղբյուրներում վկայված է երկիցս: Առաջինն Էսուկան ձևով է: Ըստ Գանձասարի գավթի հյուսիսային որմի 1303 թ. արձանագրության՝ իշխան Ամիր Հասան մեծի դուստր Էսուկանը ընծաներ է նվիրել վանքին (տե՛ս Դիվան հայ վիճակագրության, պրակ 5, Արցախ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1982, էջ 52): Երկրորդ հիշատակությունը՝ Էսուկան ձևով, վկայված է Թանատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան որմի 1353 թ. նվիրատվական արձանագրության մեջ (տե՛ս ԴՀՎ, 3, էջ 82):

84. Խաչքար, գավթում, միայն թվականը.

Ո թ ջ

ՈԾՁ (1207 թ.):

85. Խաչքար, գավթում, չորս տող.

ՄԷՄՐՈՒԲ ԿՐԱԻՆԱԻ ՈՐՍ
ԿԱԿՆԵ ՑԻՁԻ ԶԱԿԱ
ԵՂԲԱՑՆԻՄ ՎՐԴ
ԻԿԻՆԵԻՄԿՐՏՁԻՆ

ՄԷՄՐՈՒԲ ԿՐԱԻՆԱԻ ՈՐՍ / ԿԱՆԿՆԵՑԻ
ՋԽԱՂՍ ՎԱՍՍԻՆ / ԵՂԲԱՐՑՆ ԻՄ
ՎԱՂԻԳ / ԻԿԻՆ ԵՒ ՄԿՐՏՁԻՆ:

86. Կամարի քար՝ խաչաքանդակներով, երկու տող.

ՄԻ Ի ԹԱՐ
Ա Է

ՄԻԽԹԱՐ / Ա Է:

87. Խաչքար, գավթում, խաչաքանդակի եզրերին, մեկ տող.

ՎԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱՂՍ Ի ՓՐԿ / ՈՒԹ՝ԻԻՆ
ՀՈԳ՝ՈՅՆ ՄԷ / ՀՐԻԿԻՆ, ԹՎ՝ԻՆ : Ջ:Ժ:Գ:
ՈՒԹ՝ՈՅՆ ՄԷ

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱՂՍ Ի ՓՐԿ / ՈՒԹ՝ԻԻՆ
ՀՈԳ՝ՈՅՆ ՄԷ / ՀՐԻԿԻՆ, ԹՎ՝ԻՆ : Ջ:Ժ:Գ:
(1464 թ.):

88. Տապանաքար, գավթում, մեկ տող.

ԱՅՍԷ ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ ԴԷՏԻՆ, ԹՎ՝ԻՆ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ ԴԷՏԻՆ, ԹՎ՝ԻՆ
Ն՝ ՊՂԵ (1446 թ.):

89. Տապանաքար, գավթում, երկու տող.

ԱՅՍԷ ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ
ԽՈՇԻՇԻՆ ԹՎ՝ԻՆ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՐՈՆ / ԽՈՇԻՇԻՆ,
ԹՎ՝ԻՆ՝ ՋԱ (1452 թ.) Թ(°):

90. Տապանաքար, գավթում, մեկ տող.

ՀԱԳՄԱՐՈՒՄԵՆՔԻ

ՀԱՆԳԻՍ ԹՈՒՄԱԻՆ, ԹՎԻՆ՝ ՁԻԲ (1473 թ.):

92. Տապանաքար, գավթում, երկու տող.

ԱՅԱՏՎԵՐԻՄՆԱՐՈՒԲ
ԱՏԱՆ ԱՅԻՆ: ԹՎԷԽԵ

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ : ԽԱՉԱՏՈՒՐ Բ/ԱՀԱՆԱՅԻՆ, ԹՎԻՆ՝ ՁԽԵ (1496 թ.):

Ծանոթություն. Տապանագրում հիշատակված Խաչատուր քահանայն վկայված է նաև 1492 թ. ձեռագրում: Համաձայն հիշատակարանի՝ այն գրվել է ոմն Թանկագիզի պատվերով՝ իր և հարազատների հոգու փրկության համար: Ձեռագրում հիշատակված են վանքում պահվող կարևորագույն մասունքները (Կենսաբեր Սուրբ Նշան, Հիսուսի բևեռներ): Վկայված են նաև վանքի մի քանի եկեղեցիների անունները՝ Ա. Աստվածածին, Ս. Կարապետ, Ս. Առաքելոց:

93. Շինաքար՝ գույգ խաչաքանդակներով, ստորին մասում, մեկ տող.

ԽՉՍԲԱԽՍՈՆԱՆՆԱԶ

ԽԱՂՉՍ ԲԱՐԵՂԽԱԽՍ ՈՀԱՆԻՆ ՂԱՆԻԱԶ ():

94. Խաչքար, գավթում, խաչաքանդակի շուրջը, մեկ տող.

ԽՉԼԻՓՐԿ
ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ
ԽԹԻՆՉԳԵՐՄԻՐԱՆ
ՆԿ

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ/ԽԱՉՍ Ի ՓՐԿ/ՈՒԹԻԻՆ՝ ՀՈՂԳՈՅ՝ ՊԱՐԼՈՆ՝ ՄԻՐԱՇ/ԻՆ:

95. Խաչքար, գավթում, ստորին մասում, երեք տող.

ԿԱ
ՆԿԵ
ԱԻԽՉՍԻԲԱԽԵՎԻՐԱՆ

ԿԱ/ՆԿՆԵ/ՑԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵՂԽԱԽՍ ՀՈՂԳՈՅ՝ ԱՆ/Ճ/ԱՐՆ:

96. Խաչքար, գավթում, երկու տող.

ՉՅՎԵՍՏՈՒՄԵՒ
ԶԿԵ ԿՅՆՆԱԹ

ԶՅՈՎԱՆՆԵՍ ԲՐՈՒՏ ԵՒ/ԶԿԵՆԱՎԻՅՆ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

97. Խաչքար, գավթում, ստորին մասում, չորս տող.

ԵՍՂՈՒԿԱՍՍԿ
ԵՑԻԶԽԱԶՍԻՓՐԿ
ՈՒԹԻՏՈՓՈՅՈՅՈՅՈՅՈՅՈՅՈՅ
ԻԱՍԻՆ

ԵՄՂՈՒԿԱՍՍ, ԿԱՆԿՆՆ/ԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿ/ՈՒԹԻՒՆՆ ՎՈԳՈՅ ՄՈՒՔ/ԻԱՍԻՆ:

98. Արձանագիր շինաքար, հայտնաբերվել է Ս.Աստվածածին եկեղեցուց արևելք գտնվող ուղղանկյուն խորանով նորաբաց եկեղեցու մոտ, հինգ տող.

Թ Ո Կ Դ Ո Ր Ո Ւ Մ Վ Ե Ր Ս Տ Ի Ն Ն Ո Ր Ո Գ Ե Կ Ա Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Կ Ի Զ Ե
Ռ Ե Ն Ա Տ Ո Ւ Ե Ւ Ե Ա Ռ Ա Զ Ե Ռ Դ Մ Բ Ո Ւ Խ Տ Ի Ս Գ Ր Ե Կ Ի Ն Ի Տ
Ա Ր Ի Ե Դ Ա Ր Զ Ա Մ Զ Խ Ա Զ Գ Ի Ի Տ Ե Բ Ի Ի Ր Ե Ի Բ Կ Ա Տ Ի Ն Կ Ա Տ
Ա Ր Ի Զ Տ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ս Ա Ի Տ Ն Ե Ի Ն Ի Տ Ե Ե Ի Ո Ր Տ Ա Կ Ա Ր
Ա Կ Ն Կ Ա Ե Դ Ա Տ Ա Պ Ա Ր Տ Ի Ն Ի Բ Է

ԹՎԻՆՆՆ ՈԿԻ (1215թ.), ՅՈՐՈՒՄ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ԶԵ/ՌՆ ՏԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԳ ՄԲ ՈՒՏՏԻՍ ԳՐԵՑԻՆ Ի Տ/ԱՐԻՆ :Դ: ԱԻՐ ԺԱՄ ԶԽԱԶԳԻՏՆ, Բ ԻՒՐ ԵՒ Բ ԿԱՏԻՆ, ԿԱՏ/ԱՐԻԶ ՀՐԱՄԱՆԱՑՍ ԱԻՐՀՆԻՆ Ի ՏԷ ԵՒ ՈՐ ՀԱԿԱՌ/ԱԿՆ ԿԱՆ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԻՆ Ի ԲԷ:

Արձանագրությունը վկայում է նորաբաց կառույցի՝ 1215թ. վերանորոգման մասին, որն իրականացվել է ոմն Տատունի կողմից:

99. Տապանաքար, նորաբաց եկեղեցում, երեք տող.

ՉԼ ԱՅՍԵ ԴԻՐ ՀԱՆԳ
ԸՍՏԵԱՆ ՅԱՐԿՍԱ
ՊԱՆԻՒՈՒԹՈՒ ՄՂ ԼԻՔԻՆ

ԹՎԻՆՆՆ Զ/ՂԴ (1345թ.) ԱՅՍԵ ԴԻՐ ՀԱՆԳ/ԸՍՏԵԱՆ ՅԱՐԿ ՏԱ/ՊԱՆԻ ԽՈՒԹՈՒՄՂԼԻՔԻՆ:

100. Խաչքար, բակում, ութ տող.

ԹՎ
ՈԿ
ԵՐ
Կ
Ա
ՆԳՆԵԿ ԱԻ
ԽԱԶՍԲԱՐԵ
ԽԱԽՐԱՐ
ԹՈՂԻՄՈ
ՍԻ

ԹՎԻՆՆՆ/ՈԿ/(1211թ.) ԵՐ/ԿԱ/ՆԳՆԵՅԱԻ/ԽԱԶՍ ԲԱՐԵ/ԽԱԽՐ ԲԱՐ/ԹՈՂԻՄՈ/ՍԻ:

101. Խաչքար, բակում, երկու տող.

ԽՁՍԳՐԳԻՊԿԱՆ

Թ ռ ջ
Ի

Խ[Ա]Ձ(=2)Ս ԳՐԳԻՊԿԱՆ Թ[ՎԻՆ] ՌԻՋ
(1577 թ.):

102. Քարե գուռ, հայտնաբերվել է գավթից արևմուտք, վերին հարթ մակերեսին կա շուրջանակի մեկ տող.

ԵՂՇԻՉ
ԽՁՍԳՐԳԻՊԿԱՆ Թ[ՎԻՆ] ՌԻՋ
ԶՃԳՆԱԻՌ ԵՐ.../ԱՐՍ ԶԲԱՐՍ[ԵՂ] ԵՒ
ԶՅՈՂ[ԱՆԷՍ] ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ/ԹՎ-
[ԻՆ] ՉԸԴ (1326 թ.):

ԶՃԳՆԱԻՌ ԵՐ.../ԱՐՍ ԶԲԱՐՍ[ԵՂ] ԵՒ
ԶՅՈՂ[ԱՆԷՍ] ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ/ԹՎ-
[ԻՆ] ՉԸԴ (1326 թ.):

103. Խաչքար, բակում, միայն թվականը, երկու տող.

Թ
ՆԻՋ

Թ[ՎԻՆ]/ՆԻՋ (977 թ.):

104. Խաչքար, բակում, գույգ խորադիր կամարների տակ մեկական խաչաքանդակ, որոնց տակ՝ առանձին հիշատակագրեր.

ՄԱԿՉՍԲԱ: ՄԲԽՁՍ Շ
ԵՆՍՆԱ ԱԴ. ԱՆ ԱԿԻՆ
ԻՆ

ՄԲ Խ[Ա]ՁՍ ԲԱՐ/ԷԽ[ԱԻ]Ս ՆԱԻ[ԱՍ]-
ԱՐԴ/ԻՆ: ՄԲ Խ[Ա]ՁՍ Շ/ԱՀԱՐ/ԻՆ:

105. Օրորոցաձև տապանաքար, միայն թվականը.

ԹՎ ԶԽ

ԹՎ[ԻՆ] ՁԽ (1491թ.):

106. Խաչքար, դարպաս-միջանցքում, խաչաքանդակի շուրջը, մեկ տող.

ԿԱՆԿԱՆԵՅԱԻ ԽԱՂԶՍ ՄԱՐԻԱՄՈՒ
ՓՐ / [ԿՈՒ]ԹԻԻՆ / ՀՈԳՈ ԻԻՐ / ԹՎԻՆ /
ՁԺԳ (1464թ.)

ԿԱՆԿԱՆԵՅԱԻ ԽԱՂԶՍ ՄԱՐԻԱՄՈՒ
ՓՐ / [ԿՈՒ]ԹԻԻՆ / ՀՈԳՈ ԻԻՐ / ԹՎԻՆ /
ՁԺԳ (1464թ.):

107. Խաչքար, դարպաս-միջանցքում, խաչաքանդակի շուրջը, մեկ տող: Թվականը փորագրված է հորիզոնական խաչաթևերից վերև.

ԿԱՆԳՆԵՅԱԻ ԽԱՂԶՍ Ի [ԲԱՐԵԽ]ԱԻՍՈՒ
ԹԻԻՆ / ԸՆՈՐՀ / ԱՅ ՏՐ ԹՈՒՄԻՆ ՀՈԳՈ,
ԹՎԻՆ / ՁԺԳ (1464թ.):

ԿԱՆԳՆԵՅԱԻ ԽԱՂԶՍ Ի [ԲԱՐԵԽ]ԱԻՍՈՒ
ԹԻԻՆ / ԸՆՈՐՀ / ԱՅ ՏՐ ԹՈՒՄԻՆ ՀՈԳՈ,
ԹՎԻՆ / ՁԺԳ (1464թ.):

Ծանոթություն. Արձանագրության մեջ վկայված տեր Թուման հիշատակված է թիվ 72 արձանագրությունում:

108. Խաչքար, դարպաս-միջանցքում, խաչաքանդակի շուրջը, մեկ տող: Թվականը փորագրված է հորիզոնական խաչաթևերից վերև.

ՄԲԻՉԲԱԽՄՍՐԸՌԻՍՐ
ԱԿԻԻՆՊՈՂՂՈՍԻՆ

ՄԲ ԽԱՂԶՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՏՐ ԸՈՍՍ / ԱԿԻՍԻՆ,
ՊՈՂՂՈՍԻՆ:

109. Վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի դարպասի կամարի արևելյան մասում կառուցված մատռանման եկեղեցու արձանագիր շինաքարեր, որոնք հայտնաբերվել են դարպաս-միջանցքում:

ԵՍՏՐՌՐՄԵԼՆԻՆԵՑԵ —
ՍԱՀՄԱՆԵ ՑԻԻՐԱԻՆԶ ԱԾԱ
ԾՆԻՆՏԱԷ: ԳԻԿՐՄԱՏ Ա ԱԳ
ԲԿՈՒՓԱՄԵՆՑՅՈՒՆՆԱ ՌՆԵՆ
ՄԵՐԱԲՆՈՒՄԻԱԵԻԻՐԾՆՈՂԱ ՑՆ
ԼՆՏԻԱՆՔԻԹԵ ՄԲՈՒՍԻՆ: ՑԱՂԱՑԳԱՐ
ԻԹ 24

ԵՍ՝ ՏՐ ՈՒՐՊԵԼ ՍԻԻՆԵԼԱՅ ԵԼՊԻՍԿՈՊՈՍ, / ՍԱՀՄԱՆԵՑԻ Ի ՏԱՐԻՆ՝ ԶԱԼՍՏՈՒԱՅԾ / ԱԾ-ՆԻՆ ՏԱԻՆԻՆ: Գ: ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ, / : Բ: ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆՑ ՏԱԻՆԻՆ ԱՌՆԵՆ / ՄԵՐ ՄԱԻՐՆ՝ ՈՒՏԻԱ ԵՒ ԻԻՐ ԾՆՈՂԱՑՆ, / ՎԼԱՍՅՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԼԱՆՅ ՄԲ ՈՒԽՏԻՆ ՑԱՂԱՑ ՔԱՐՈ, / Ի ԹՎԻՅՆ 24 (1311թ.):

Գրչագրի վեցերորդ տողի առաջին բառը փորագրված է եղել ՎԱՄՆ (ՎՆ):

Ծանոթություն. Նորահայտ արձանագրությունը թերի է: Այնուամենայնիվ, այդ վիճակով էլ այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Արձանագրությունը փորագրված է Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննես Օրբելի անունից՝ 1311թ.: Վերջինս Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի (1286–1303թթ.) հորեղբայր Իվանեի թոռն էր, Լիպարիտի և Նանայի որդին¹¹⁷: Ուսանել է Գլաձորի համալսարանում՝ աշակերտելով Եսայի Նչեցուն¹¹⁸: 1302թ. Ստ. Օրբելյանի առաջարկությամբ ընտրվել է Սյունյաց եպիսկոպոս և վերջինիս մահվանից հետո (1303թ.) զբաղեցրել նահանգի մետրոպոլիտական պաթոռը (1303–1324թթ.)¹¹⁹: Հովհաննես Օրբելի անվան հիշատակությամբ արձանագրություններ են պահպանվել Հերիերում¹²⁰, Արենիում¹²¹, Ամաղուի Նորավանքում¹²² և Ցաղաց քարում¹²³: 1988 թ. պեղումներով հայտնաբերված արձանագրությունը հաղորդում է եպիսկոպոսի կողմից պատարագներ սահմանելու մասին: Ուշագրավ է արձանագրության ՄԵՐ ՄԱԻՐՆ ՈՒՏԻԱ բանաձևը: Եթե ՈՒՏԻԱՆ ընդունենք իբրև անձնանուն, ապա անհասկանալի է մնում մետրոպոլիտի մոր անունը, որն աղբյուրներում հայտնի է Նանա կամ Աննա տարբերակներով:

110. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան սյունաարահի հարավային սյունաշարի խաչաքանդակ քարերից մեկին, ստորին մասում, երկու տող.

ՎԱՍ ԱԿ
ԻՇԵ ԳԵԲ

ՎԱՍԱԿ Յ/ԻՇԵՑԷԲ:

Ծանոթություն. Խաչաքանդակը և վիմագրի տառաձևերը հուշում են, որ հիշատակագիրը X–XI դդ. է:

¹¹⁷ Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 193–227:
¹¹⁸ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 166:
¹¹⁹ Գ. Գրիգորյան, նշված աշխ., էջ 223–227:
¹²⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 60:
¹²¹ Նշվ. աշխ., էջ 29:
¹²² Նշվ. աշխ., էջ 223:
¹²³ Նշվ. աշխ., էջ 150:

111. Խաչքար, հորիզոնական խաչաթևերի ստորին մասում, միայն թվականը.

Զ Խ
7

ՋԽԴ (1495 թ.):

112. Սրբատաշ շինաքար, գավթում, կենտրոնում ունի մեծ խաչաքանդակ, որի չորս կողմում մեկական փոքր խաչեր են, մի եզրին, ութ տող.

ԿԱՆ
ԵԿԱԻ
ԽԷՎԻ
ՓՐԿՈՒ
ԹԻՆՈԳ
ՄՈՒՐ
ՍԲԱԻ
/// ՆԻ

ԿԱՆԿՆ/ԵՑԱԻ/ԽԱՂՉՍ Ի/ՓՐԿՈՒԹԻ/ԻՆ/Ն/ ՀՈԳՈՅ/ՄՈՒՐ/ԱՅՏ ԲԱԻ/...ՇԻ:

113. Խաչքարի ստորին մաս, գավթում, քիվին և խաչաքանդակի շուրջը.

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻԽԱՂՉՍԻ ՓՐԿՈՒԹԻ
ՀՈԳՈՅԻ ԱԹԻՆԵԻ ԿԵՆԱԿՑԻՆԻ ԲՈՅԵ
ԹՎՊԿԲ ԼՄ ԻՆ

ԿԱՆԿՆԵՑԱԻ ԽԱՂՉՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ/ԻՆ/ ՀՈԳՈՅ ԴԱԻ/ԹԻՆ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑԻՆ ԻԻ- ԲՈՅ՝ ԷԼԱՄԻՆ:/ ԹՎ/ԻՆ/ ՊԸԲ (1423 թ.): ՍԲ ՅՈՎ/ԱՆ/ԷՍ:

ՄՅ

ՈՎ

Ծանոթություն. Արձանագրությունը թերի է, գտնվել են հուշակոթողի բեկորված երկու մասերը: Ստորին մասը չի պահպանվել: Ս. Հովհաննեսը խաչքարի անունն է:

ԷՍ

114. Վանքի գերեզմանատանը գտնվող մի խաչքարի ստորին մասում, երկու տող.

ԷՍՍԱԲԻՍԿԱՆԲԸԵՑԻՍՈՒ
ԲԲՆՍԱԲԸՆԱԿԱՆ

ԵՄ՝ ՍԱՐԶԻՍ, ԿԱՆԶՆԵՑԻ ՍՈՒ/ՐԲ ԽԱՂՉՍ ԱԻԶՆԱԿԱՆ:

114. Վերջին տարիներին, վանքի Ս.Կարապետ և Ս.Նշան եկեղեցիների նորոգման աշխատանքներով պայմանավորված, հիշյալ կառույցների շրջակայքը մաքրելիս, հայտնաբերվել են մի քանի քանդակագարդ քարերի ու խաչքարերի բեկորներ և արձանագիր քարեր: Նորահայտ վիմագրերը Ս. Նշան եկեղեցու հարավային պատի տակ արտաքուստ բացված մի շարք հարթ ուղղանկյունաձև տապանաքարեր են, որոնցից մեկին պահպանվել է եռատող հիշատակագիր.

ԶՅՈՆՆԷՍ
 Բ Յ Մ
 ՅԻՇ :ՉԼԷ Թ

ԶՅՈՆՆԷՍ/ՔԱՎԱՆԱՅ//ՅԻՇԵՑԷՔ/
 :ՉԼ: (1281) ԹՎԻՆ:

115. Հուշակոթող, ի հայտ է եկել նույն եկեղեցու մաքրման աշխատանքների ժամանակ, վրան՝ հինգ տող.

Տ Թ Շ Դ Ե Ր
 ԿԱՆՈՒՆՅԱ
 ԻՏԱՅ ԲՊԱԿԼ
 ՈՍՅԻՇԵՅ
 ԵՔԻԲՍ *

ՀԱՅՈՑ] ԹՎԻՆ] ՇԴ (1055) ԵՐ, /ԿԱՏԱՐԵ-
 ՑԱ/Ի ՀԱՅՐ ՊԱԻՂ/ՈՍ, ՅԻՇԵՑ/ԵՔ Ի +:

Վանքի խաչքարային հիշատակագրություններում վկայված որոշ անուններ կարդում ենք նաև տապանագրերում: Կարելի է ենթադրել, որ նրանք վանքում որոշակի ավանդ են ունեցել, որոնց պատվին առանձին խաչքարեր են կանգնեցվել:

ՀՈՒՇԱԿՈԹՈՂՆԵՐԸ

ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

Խաչքարերը միջնադարյան հայ քանդակագործական արվեստի դրսևորումներ են և ունեն վիթխարի ճանաչողական արժեք հայ ժողովրդի անցյալի, արվեստի ու քանդակագործության, ընկալումների ու պատկերացումների, մտածելակերպի ու դիտողականության բացահայտման առումով: Նրանք անցել են ծագման ու զարգացման տևական գործընթաց և որպես այդպիսիք մեծ տարածում ստացել հատկապես IX–X դդ.: Եթե հնագույն մենհիրները գերեզմանական կոթողներ էին, վիշապները՝ պաշտամունքային, ուրարտական կոթողները՝ հուշադրական, արտաշեսյանները՝ սահմանաքարեր և այլն, ապա խաչ-

քարերը, դառնալով քրիստոնեական հավատի կոթողի ամենատարածված ձևը, իրագործում էին վերոհիշյալ հուշակոթողների բոլոր գործառույթները: Հայ արվեստի գիտակ Լ. Դուռնովոն, խոսելով խաչքարերի դերի ու նշանակության մասին, գրում է, որ դրանք պատրաստվում էին պատվիրատուի համար՝ որպես վերջինիս կողմից զանազան աղոթքների իրականացման միջոց¹²⁴: Ինչպես իրավամբ նկատել են Լ. Դուռնովոն¹²⁵, Հ. Խալփախյանը և ուրիշները, հուշակոթողի մեծությունը և գեղարվեստական մշակումը կախված էին պատվիրատուի հատկացրած միջոցներից: Պատահական չէ, որ մինևույն ժամանակաշրջանում, նույն հուշարձանում հանդիպում

¹²⁴ Л. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, էջ 122–128:
¹²⁵ Նույն տեղում:

են ինչպես պարզ, այնպես էլ շատ բարդ, արվեստի կատարյալ նմուշ դարձած խաչքարեր: Դրանք կանգնեցվում էին գերեզմանատներում, վանքերի ու եկեղեցիների շրջակայքում, ագուցվում հոգևոր կառույցների որմերի մեջ: Դրվում էին նաև մենավոր խաչեր՝ բարձունքների վրա, ճանապարհների եզրին և այլն: Խաչքարերի վերը նշված գրեթե բոլոր կիրառություններն առկա են նաև Ցաղաց քար վանքում, որտեղ դրանց թիվը 200-ից ավելի է:

Ցաղաց քար վանքի տարածքում առկա են մի քանի գերեզմանատներ: Դրանցից ամենախոշորն արևելյան հուշարձանախմբի տարածքում է, որտեղ առկա են մեծ թվով խաչքարեր, տապալաքարեր, կոթողային այլ հուշարձաններ:

Հաջորդ գերեզմանոցը արևմտյան հուշարձանախմբի տարածքում է: Մի այլ գերեզմանատուն պահպանվել է արևմտյան հուշարձանախմբից դեպի հյուսիս-արևելք՝ շուրջ 100 մ հեռավորությամբ: Ցաղաց քարի նորաբաց երեք սյունասարահի, գավթի և եկեղեցու պեղված տարածքից հայտնաբերվել են հարյուրից ավելի, X–XVII դդ. բնորոշ քանդակներով, հաճախ թվագրված, զարդարուն և հիմնականում ամբողջական խաչքարեր: Դրանց մեծ մասն ունի արձանագրություններ՝ կանգնեցման տարեթվերի, աշխարհիկ և հոգոր գործիչների հիշատակությամբ: Շնորհիվ այդ հիշատակագրերի՝ հնարավոր է դառնում նշանակալից չափով ճշգրտել միաբանության վանահայրերի ցանկը, հայտնի են դառնում վանքի գործունեության հետ կապված մարդկանց անուններ: Վաղ խաչքարերի պսակն են կազմում վանական համալիրի արևելյան հուշարձանախմբի Ս. Նշան թաղակապ եկեղեցու արևմտյան ճակատին զետեղված երկու հսկայական խաչքարերը, որոնք իրավամբ կարող են դասվել հայկական միջնադարյան քանդակագործական արվեստի գլուխգործոցների շարքին: Այս հանգամանքը ևս հաստատում է, որ նշված ժամանակաշրջանը վանքի գործունեության առավել ակտիվ փուլերից է եղել¹²⁶:

Վերջին տարիների պեղումներով հայտնա-

բերված խաչքարերի մեջ առավել մեծ թիվ են կազմում XII–XIV դդ. թվագրվողները (աղյուսակ 17.3–4, 18): Դրանք կերտված են բազալտից, ունեն կառուցվածքային որոշակի հատկանիշներ և ուղղանկյուն-քառանկյուն մակերեսով քարեղեն տախտակներ են: Վերին մասում առաջ եկած քիվն աստիճանաբար առաջ է մղվում կոթողի ընդհանուր մակերեսից: Քանդակները դառնում են նրբագեղ: Ոճավորվում է կենտրոնական խաչաքանդակը և պարուրվում բազմազան քանդակների խիտ ցանցով: Գերիշխող են դառնում բուսական և երկրաչափական տարրերը, որոնք առանձնակի հմայք են հաղորդում կոթողներին:

Ցաղաց քարի այս շրջանի խաչքարերին բնորոշ է մի հետաքրքիր երևույթ: Այնքան մեծ է եղել X–XI դդ. ավանդական ձևերի ազդեցությունը, որ վարպետները հետագայում ևս չեն խուսափել դրանց կիրառումից: Դրա լավագույն նմուշներից է 1213 թ. Մմբատ քաջորդու հիշատակին կանգնեցված խաչքարը:

Անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում XV–XVII դդ. խաչքարերը (աղյուսակ 19, 20, 21): Մրանք նախորդ փուլերի նույնատիպ հուշակոթողների համեմատ ավելի պարզ են, ընդ որում շատ հաճախ՝ անզարդ: Քանդակների ռելիեֆայնությունը հետզհետե պակասում է, դրանց մեծ մասն առանց պոչուկի է՝ ագուցված հուշարձանների որմերի մեջ: Թեև որմերի մեջ հուշակոթողների ագուցման ավանդույթը գալիս է զարգացած միջնադարից, սակայն հատկապես ուշ միջնադարում այն ստանում է բավական մեծ տարածում:

Ցաղաց քարի ուշ շրջանի խաչքարերում նկատվում է մի այլ երևույթ ևս: Փոքրանում են խաչքարերի չափերը՝ հաճախ հասնելով ընդամենը 1 մ բարձրության:

Ինչպես վերը նշեցինք՝ խաչքարերի մեծ մասն ունի հիշատակագրային արձանագրություններ: Կան նաև այնպիսիները, որոնք լրացնում են հայկական խաչքարերի Վայոց ձորի դպրոցների մասին մեր պատկերացումները, որի հենքի վրա էլ դրանք քննարկվում են սույն ուսումնասիրության մեջ:

¹²⁶ Հ. Պետրոսյան, Խաչքար. Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 115, 121–126:

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանի մեմորիալ հուշարձանների մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում տապանաքարերը, որոնք ի հայտ են գալիս դեռևս անտիկ ժամանակներից: Ննջեցյալի գերեզմանը հուշակոթողով պսակելու գաղափարը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ավանդույթներ ունի և աղերսվում է բրոնզի դարաշրջանի ամենավաղ փուլերի հետ: Հնագույն ժամանակներից սկսած՝ թաղումների տեղում կանգնեցվել են մենհիրներ կոչվող կոթողային հուշարձաններ: Մ.թ.ա. II–I հազարամյակներում թաղումներն ուղեկցվել են քարե բազմազան կոտրվածքով ու ֆալոս հուշակոթողներով¹²⁷: Բրոնզեդարյան Հայաստանի դամբարանային կառույցների ամենատարածված տարատեսակը քարաբլդային թաղումներն են, որոնց քարե խցերը ծածկվում էին մեկ և մեկից ավելի ծածկի սալերով: Դամբարանային կառույցների ծածկասալերի հետագա զարգացումը սալ-տապանաքարերն են, որոնց վաղնջական օրինակները հայտնի դարձան վերջին տարիներին անտիկ Շիրակավանի պեղումներով¹²⁸: Դրանք մինչև 1,5 մ երկարությամբ և 0,5 մ լայնությամբ ուղղանկյուն սալեր են, որոնք թվագրվում են մ.թ. II–III դդ.¹²⁹: Տապանաքարերի հետագա զարգացման արգասիքն են երկթեք տապանաքարերը, որոնք մեծ տարածում են ստանում արդեն V–VI դդ. սկսած¹³⁰: Մրանց մակերեսը երբեմն ծածկված է քանդակներով ու տապանագրերով¹³¹:

XIII–XV դդ. ի հայտ են գալիս խոյակերպ, ձիակերպ և սֆինքս հիշեցնող տապանաքարերը, որոնք (հատկապես վերջին երկուսը) տարածում չեն ստանում:

Ցաղաց քար վանքի տարածքում գտնվող գերեզմանատներում ամենատարածվածը հարթ տապանաքարն է: Դրանց թվագրված օրինակներն ընդգրկում են XIII–XVII դդ.: Այս տապանա-

քարերն անգարդ են (գեղաքանդակ հարթ տապանաքարերի հազվագյուտ օրինակներ են հայտնի Խամշի վանքից, Սպիտակավոր Ս. Աստվածածնի, Ամաղուի Նորավանքի հուշարձաններից): Որոշ օրինակների վրա կան մարդու գծանկար պատկերներ, հիմնական մասն ունի հիշատակագրային բովանդակությամբ արձանագրություններ, որոնք վերաբերում են թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ անձանց: Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում երկթեք տապանաքարերը, որոնք հիմնականում անգարդ են և առանց տապանագրերի: Վանքի տարածքում պահպանվել են ընդամենը մի քանի օրորոցաձև տապանաքարեր, որոնցից թվակիր է միայն մեկը՝ 1491 թ.:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում վանքի արևելյան գերեզմանատանը ուղղաձիգ դիրքով դրված գերեզմանական կոթողները (աղյուսակ 16, 25, 3–4): 1987 թ. պեղումների ժամանակ հետախուզական աշխատանքներ են իրականացվել նաև վանքի հուշարձանների արևելյան խմբի տարածքում: Այստեղ, ըստ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության, հայր Վարդիկի ղեկավարությամբ 1041 թ. շինարարական աշխատանքներն իրականացվել են մենաստանի առաջին սուրբ հայրերի հանգստարանում¹³²:

Ցաղաց քարի արևելյան հուշարձանախմբի Ս. Կարապետ եկեղեցուց հարավ, թեք լանջի վրա հայտնաբերվեցին IX–XVII դդ. հուշակոթողներ՝ խաչքարեր, տապանաքարեր և գերեզմանական ինքնատիպ կոթողներ: Վերջիններս բազալտից կերտված, մինչև 1 մ երկարությամբ, վերին մասում հղկված մակերեսով, ստորին մասում փոքրինչ նեղացող, պոչուկաձև վերջավորությամբ բազալտե սալեր են: Ստորին մասի սրածայր ձևը խոսում է այն մասին, որ այս կոթողները կանգնեցված են եղել ոչ թե պատվանդանին, այլ ուղղակի հողի մեջ: Այս հուշակոթողներն ուղղահայաց դիրքով կանգնեցված, յուրօրինակ տապանաքարեր են: Հուշակոթողի այս տիպը բավակա-

¹²⁷ С. Есаян, Скульптура древней Армении, Ереван, 1980.

¹²⁸ Ф. Тер-Мартirosов, Раскопки в Ширакаване, Археологические открытия 1982 года, Москва, 1984, стр. 445–446. Ф. Тер-Мартirosов, Г. Караханян, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, Центр арменоведческих исследований Ширака, научные труды, выпуск 1, Гюмри, 1998, стр. 17–30.

¹²⁹ Նշվ. աշխ., էջ 445:

¹³⁰ Գ. Միրիջանյան, Գիտարկումներ Հայաստանի վաղմիջնադարյան տապանաքարերի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, N1, 2019, էջ 121–129: Գ. Միրիջանյան, Ս. Աղայան, Հայաստանի X–XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանությունը և առանձնահատկությունները, Հայագիտության հարցեր, N1, 2020, էջ 86–96:

¹³¹ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244–246:

¹³² Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 340:

նին մեծ տարածում է ունեցել միջնադարյան Հայաստանում: Հայտնի են դրանց բազմաթիվ օրինակները (Մոզ¹³³, Հավուց թառ, Գառնի, Եղվարդ և այլն): Մակայն սրանց մեծագույն մասը թվագրվում է XIII–XIV դդ., մինչդեռ նորահայտ օրինակները շատ ավելի հին են (Շաղատ, Անգեղակոթ, Նուբարաշեն և այլն): Զարգացած միջնադարի գերեզմանատներում դրանք հանդիպում են և՛ առանձնակի կանգնած, և՛ տապանաքարերի մեկ կամ երկու եզրերին զետեղված: Այս գերեզմանական կոթողների մեզ հայտնի օրինակների հիմնական մասն անգարդ է: Ավելի վաղերի մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնց մակերեսը հարդարված է վարդյակներով, փոքր խաչերով, հավերժությունը խորհրդանշող պատկերաքանդակներով: Ցաղաց քարում հայտնի դարձած օրինակները գուրկ են քանդակներից: Եթե մինչ այժմ հայտնի նմանատիպ կոթողների առկայությունը XIII–XVII դդ. տապանաքարերի կողքին հնարավորություն էին տալիս դրանք թվագրելու այդ ժամանակաշրջանով, ապա նորահայտներն ընդլայնում են դրանց ընդգրկման ժամանակագրական սահմանները:

Ցաղաց քար վանքում հայտնաբերված կոթողների զգալի մասի մակերեսը ծածկված է հիշատակագրային բովանդակության արձանագրություններով, որոնք թվագրված են IX–XII դդ.: Վերջիններս հուշակոթողի այս տարատեսակի մեզ հայտնի հնագույն նմուշներն են¹³⁴:

Վերը բերված ուղղահայաց դիրքով դրված և ինքնատիպ գերեզմանական կոթողները կիսով չափ թաղված են և հողից դուրս են ընդամենը 40–60 սմ: Հիշատակագրերից առաջ, երբեմն էլ վերջում, քանդակված են փոքր խաչեր: Մեծ մասի թվականները կոթողների փոքր մակերեսի պատճառով փորագրված են վերին հորիզոնական նիստին: Կոթողները թվագրված են 871, 986, 1041, 1047, 1048, 1051, 1060, 1081, 1147 թվականներով: Քանի որ մեր կողմից մաքրվել են միայն գետներես նշմարվող օրինակները, կարելի է դատել, որ այս «հին հայրերի գերեզմանոցը» զբաղեցրել է Ս. Կարապետ եկեղեցու ողջ հարավային լանջը: Ելնելով այս ուշագրավ հուշակոթողների սփռվածությունից՝ հարկ է եզրակացնել, որ ամբողջ լանջը պեղելու պարագայում դրանց թիվը կարող է հասնել տասնյակների:

ՏԱՂԱՑ ԶԱՐ ՎԱՆԵՐ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ցաղաց քարի պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերը սակավ են, ինչը թույլ չի տալիս նյութի համեմատական քննություն կատարել, դասակարգել և թվագրել գտածոները: Այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ներկայացնել այդ նյութերն ըստ ընդունված կարգի:

Երկաթե առարկաներ. Հայտնաբերված երկաթե իրերի, առարկաների մեջ մեծ թիվ են կազմում գամերը: Դրանք ուռուցիկ գլխիկով, տարբեր երկարության, դարբնի պատրաստած իրեր են, որոնց մեծ մասը գտնվել է հիմնականում պատահաբար բացված միջնադարյան թաղումներից: Հայտնաբերվել են նաև երկաթե մանգաղների մասեր, դանակի մի շերտ, ուղղանկյուն

կտրվածքով ճարմանդ: Երկաթե նյութերի մեջ առանձնանում է Ս. Հովհաննեսի մերձակայքից գտնված երկաթե խաչը, որի միայն վերին ուղղահայաց և հորիզոնական խաչաթևի մի մասն է պահպանվել: Դրանք կենտրոնում միացած են խաչապատկեր գլխիկ ունեցող դուրգամով: Խաչի թևերն ավարտվում են երկմաս վերջավորությամբ: Նմանատիպ խաչ է հայտնաբերվել Անբերդ ամրոցի պեղումների ժամանակ, 1963 թ., պարիսպների մոտ¹³⁵, որը թվագրվում է X–XI դդ.: Նմանատիպ երկաթե խաչեր հայտնաբերվել են նաև Հայաստանի այլ հնավայրերի պեղումների ժամանակ¹³⁶, որոնք ևս թվագրվում են նշված ժամանակով:

¹³³ Հ. Մելքոնյան, Մոզ ավանի հուշակոթողները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1902, II, էջ 95:

¹³⁴ Կոթողների արձանագրությունների լրիվ բովանդակությունը բերված է վանքի վիմագրերին նվիրված նախորդ գլխում:

¹³⁵ Ս. Հարությունյան, Անբերդ, Երևան, 1978, էջ 90–91:

¹³⁶ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի, III, 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 55: Ս. Հարու-

Խեցեղենը. Վանքի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված գտածոների մեջ խեցեղենը համեմատաբար սակավաթիվ է: Ակներևաբար, այն պայմանավորված է կարճ ժամանակահատվածում համալիրի միայն մոնումենտալ հուշարձանները պեղելու հանգամանքով: Գտածոները խիստ բեկորված են, համեմատաբար մեծ թիվ է կազմում հասարակ, խոհանոցային խեցեղենը: Քանի որ վանական համալիրի որոշ կառույցներ ունեն աղյուսաշար հատակներ, գտածոների մեջ գերակշռում են հենց այս կարգի նյութերը: Ուշագրավ են կիսագլանի ձև ունեցող աղյուսե կղմինդրի բեկորը՝ արձանագրության հատվածով (աղյուսակ 30.3) և բավական մեծ կարասի շուրթն ու աղյուսը, որոնց վրա խաչագարդեր են դրոշմված (աղյուսակ 30.1–2): Մակավ են ապակյա իրերը, որոնք հիմնականում զանազան անոթների բեկորներ են: Գտնվել է ոսկրե վերադիր մեկ զարդ, որը հարդարված է խորադիր փոսրակներով և համակենտրոն շրջանակներով (աղյուսակ 32.5):

Եկեղեցական սպասքը. 1988թ. պեղումներով բացված ուղղանկյուն արսիդով կառույցի և վանքի Ս.Աստվածածին քառախորան եկեղեցու միջև, շուրջ 1,5 մ լայնությամբ միջանցքի հատվածը պեղելիս, բացվեց 1,3 մ խորությամբ հողի շահախով ամրացված հատակ: Այնտեղ հայտնաբերվել են պղնձե չորս խաչեր, կոթառ, փոքր զանգ և ջահի կամ աշտանակի մաս: Խաչերը խնամքով դրված էին իրար վրա, մյուս առարկաները՝ դրանց մոտ: Ենթադրելի է, որ հայտնաբերված սպասքը փաթաթված է եղել ինչ-որ կտորի մեջ, որը չի պահպանվել: Պեղումներով հայտնաբերված խաչերը չորսն են, որոնք պատրաստված են ձուլման եղանակով: Վերջիններս միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղի լավագույն նմուշներ են, որոնց բազմաթիվ օրինակներ հայտնի են Հայաստանի տարբեր հնավայրերից¹³⁷: Չուլեղուց հետո այդ խաչերը հարդարվել են հատիկաշար երիզներով, բուսական զարդամոտիվներով, խորադիր խաչերով, կետագարդերով և էպիկենտրոն շրջաններով, զոդված վերադիր կլոր և սլաքաձև զարդերով, քարեր ազու-

ցելու համար շրջանաձև, ձվածիր և ուղղանկյուն շրջանակներով:

Խաչերից առաջինի ստորին մասը չի պահպանվել (աղյուսակ 29): Դրա երկարությունը 18 սմ է, լայնությունը՝ 16 սմ: Խաչաթևերն ունեն ծայրերում շեշտված լայնացում, ավարտվում են երկուական շրջանաձև վերջավորություններով, իսկ խաչի մակերեսին հավասարաթև խաչեր են քանդակված: Խաչաթևերին՝ խորադիր մակերեսների մեջ, դրվագված են բուսական զարդագոտիներ: Խաչի կենտրոնում և թևերին գրեթե գնդաձև հարթ մակերեսներ կան, որոնք նախատեսված են եղել քարեր ազուցելու շրջանակներն ամրացնելու համար¹³⁸:

Հայտնաբերված երկրորդ խաչը ևս պատրաստված է ձուլման եղանակով (աղյուսակ 28), որի ստորին խաչաթևը և ելուստների մի մասը չեն պահպանվել: Խաչի պահպանված երկարությունը 14 սմ, լայնությունը՝ 18,5 սմ է: Խաչաթևերն ունեն շեշտված լայնացում, ավարտվում են եռաթև երկատումներ ունեցող ելուստներով, որոնք խաչաթևերից ձգված հիմքերով ստեղծում են խաչի պատկերներ: Սրանց կենտրոնում զույգ խորադիր շրջաններ են: Խաչաթևերին խորադիր մակերեսների մեջ դրվագված են բուսական զարդերի գոտիներ: Խաչի կենտրոնում և թևերին ամրացված են եղել ձվածիր շրջանակներ՝ կիսաթանկարժեք քարեր ազուցելու համար: Քարերից պահպանվել են միայն հորիզոնական խաչաթևերինը, որոնցից մեկին սարդիոն է ազուցված:

Հայտնաբերված երրորդ խաչը գրեթե ամբողջական է (աղյուսակ 27), դրա երկարությունը 21,5 սմ է, լայնությունը՝ 14 սմ: Խաչաթևերն ունեն շեշտված լայնացում, ավարտվում են եռամաս երկատումներով և դրանց միջև սլաքաձև ելուստներով: Փոքր կիսագնդաձև ելուստներ կան նաև խաչաթևերի միջնամասերի երկու կողմերում: Ելուստները հարդարված են պղնձե վերադիր կիսագնդերով, որոնց վրա ամրացվածները կենտրոնում փոսրակներ ունեն: Խաչաթևերը հարդարված են կետագիծ զարդերիզներով, համակենտրոն շրջաններով, վերադիր սլաքաձև և գնդաձև զարդերով: Պահպանվել են քարեր

¹³⁷ Թյունյան, Անբերդ, Երևան, 1978, էջ 90–93: Հ. Պետրոսյան, Գաննի IX–XIV դարերում, Երևան, 1988, էջ 41:

¹³⁸ Ն. Հակոբյան, Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX–XIII դդ., Երևան, 1981, էջ 32–36:

¹³⁸ A. Grigoryan, D. Mirijanyan, The excavations of Makravank, Aramazd. Armenian journal of Near Eastern Studies, vol. XIV, issue 1–2, 2020, Oxford, p. 246–267.

ագուցելու շրջանակները, որոնցից կենտրոնինը՝ ձվածիր, խաչաթևերինը՝ ուղղանկյունաձև: Հորիզոնական խաչաթևերից մեկում պահպանված սարդիոնե քարին կա արաբերեն արձանագրություն՝ *بلى نسحلا دمحم*: Գիրը փորագրված է Քուֆի տառատեսակի նմանակ անկյունային գրով: Պահպանվել է միայն երկու տողը, այն էլ՝ թերի վիճակում: Վերջինս վերևից և երկու կողմից կտրվել է շրջանակում ագուցելու համար: Քանի որ արձանագրությունը շրջագիր չէ, այս պարագան հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ այն կնիք չէ, այլ զարդ-ամուլետ: Արձանագրությունից վերծանվում են շիա դավանանքի մարգարեներ Մուհամմադի և Ալի Հասանի (կամ Ալ-Հուսեյնի) անունները: Սա եզրակացնել է տալիս, որ քարը իրանական հմայիլ-թալիսմանի մաս է: Խաչի ստորին ուղղահայաց թևին կա կոթառն ամրացնելու համար անցք՝ զոդման հետքերով:

1988թ. պեղումներով հայտնաբերված չորրորդ խաչը ևս գրեթե ամբողջական է (չեն պահպանվել խաչաթևերի երեք ելուստները միայն) (աղյուսակ 26): Խաչի ամբողջ մակերեսը ծածկված է խորադիր համակենտրոն շրջաններով: Պահպանվել են քարեր ագուցելու համար ամրացված շրջանակները, որոնցից կենտրոնինը ուղղանկյուն-քառանկյուն է, խաչաթևերինը՝ սլաքաձև: Մեկի մեջ սլաքաձև ապակի է ագուցված: Խաչի ստորին մասում ամրացված է երկաթե կոթառ: Խաչի երկարությունը կոթառով 26,5 սմ է, լայնությունը՝ 12,5 սմ¹³⁹:

Ուշադրության է արժանի 10,5 սմ բարձրությամբ և 8 սմ ստորին մասի տրամագծով ձուլածո, հարթ մակերեսով զանգակը (աղյուսակ 31.3): Ստորին մասում այն ունի զույգ հորիզոնական կիսագլանաձև գոտիներ, իսկ վերին մասում ուղղանկյուն հիմքով տափակ ելուստ է, որը կախելու համար անցք ունի: Գտնվել է նաև վերին մասում զույգ հորիզոնական գոտիներով զանգակի լեզվակ և պղնձե կախիկ, որը վերին մասում ունի հորիզոնական գոտիներ ու կախելու համար անցք, որից շղթայի մի օղակ է կախված:

Ուշագրավ է վերադիր ձուլածո ուղղանկյուն զարդը, որի չորս անկյունները հարդարված են եռանաս ելուստներով: Պղնձե իրերի մեջ հատկանշական են 13 սմ երկարությամբ սնամեջ կոթառը, փոքրիկ զանգակը և կլորավուն օղը: Հայտնաբերված իրերի մեջ առանձնանում են բարակ թիթեղից պատրաստված վերադիր զարդը, ապարանջանը և այլ իրեր: Ապարանջանն ունի 2 սմ լայնություն և 19 սմ երկարություն, մակերեսին զիզգազ զարդեր են: Երկու եզրերին արված են կլորավուն պտուտակներ, որոնցով այն միացել է ինչ-որ իրի, հավանաբար՝ մասանց պահարանի:

Գտածոներից հետաքրքիր է պղնձե ջահի կամ աշտանակի ձուլածո բեկորը, որը մշակված է սրտաձև և շրջան կազմող զարդերով: Ներսի կողմից այն ունի ձուլածո կախիկ: Միջնադարյան ջահեր են հայտնաբերվել Դվինի և Անիի պեղումների ժամանակ¹⁴⁰: Ցաղաց քարի գտածոների է, և դժվար է հստակ որոշել դրա պատկանելությունը (աղյուսակ 31.1): Այն թերևս ջահի շրջանաձև հիմքի մաս է, որի անցքերում ագուցվել են ապակե դամպարներ: Նույնատիպ երկու ջահ հայտնաբերվել է Իսրայելում: Այն շրջանաձև է, շղթաներով կախված է եղել առաստաղից, իսկ անցքերի մեջ ապակյա դամպարներ են դրվել, որտեղ կրակ է վառվել¹⁴¹:

Ցաղաց քարի գտածոների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կնիքը, որը 12 սմ երկարությամբ, 1,3 սմ տրամագիծ ունեցող հիմքով մի բրոնզաձույլ, ողորկ ձող է, որը վերին մասում ավարտվում է գլանաձև հորիզոնական գոտիով և դրանից վեր՝ կնքելու հատվածով: Այն կազմված է իրար դիմաց զույգ կիսասֆերիկ նշաններից: Կնիքը վերին զույգ գոտիների միջև ունի սնամեջ անցք՝ հավանաբար թելով կախելու համար: Ենթադրելի է, որ այս իրը կարող է նաև փոքրիկ զանգակի լեզվակ լինել (աղյուսակ 31.1):

Վերջին տարիներին Ելփին գյուղի մերձակա մատուռից քիչ հեռու, Երևան-Եղեգնաձոր ճանապարհը լայնացնելու ժամանակ, հայտնաբեր-

¹³⁹ Նմանատիպ կոթառով խաչերը կոչվում էին ձեռաց խաչեր և օգտագործվում էին եկեղեցական արարողությունների ժամանակ, իսկ եթե կոթառ չէին ունենում, դրվում էին եկեղեցիների խորաններում և կոչվում էին խորանի կամ սեղանի խաչեր: Տե՛ս Ն. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 33–34:

¹⁴⁰ Ն. Հակոբյան, Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX–XIII դդ., էջ 26: Դրանք շրջանաձև առարկաներ են և շղթաներով կախվել են առաստաղից: Մակերեսներին իրի մեծությունից կախված ունեն տարբեր քանակի ճրագակալ-անցքեր և ագուցվել են ճրագաթասերը (տե՛ս Գ. արք. Հովսեփեան, Հնության նշխարներ, Տարագ, 1909, էջ 8):

¹⁴¹ Mariusz Burdajewicz, Glass finds from the north-west church complex, Hippos-Sussita / Seventh session of excavations, July 2006, Zinman institute of archeology university of Haifa, 2006, p. 127–140, p. 132, fig. 2 A.

վել է բրոնզե մի ձեռաց խաչ՝ առանց հորիզոնական խաչաթևերից մեկի և կոթառի մի մասի: Խաչի պահպանված երկարությունը 31 սմ է: Այն ունի զույգ հյուսածո զարդերիզներ: Կենտրոնում խաչված Քրիստոսն է՝ գանված քաղկեդոնիկ խաչին: Խաչի այս պատկերը նման է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի 1321 թ. կառուցված եկեղեցու արևելյան որմի խաչա-

քանդակին: Խաչաթևերի ծայրերն ավարտվում են զարդերիզ ունեցող շրջանաձև վահանակներով, որոնց վրա չորս ավետարանիչների կիսանդրիներ են: Խաչաթևերին կան նաև կլորավուն և սլաքաձև վերադիր զարդեր: Ելնելով խաչի պատրաստման տեխնիկայից և զուգահեռ նյութերից՝ այն կարելի է թվագրել XIV–XV դդ.:

ՅԱՂԱՑ ԲԱՐ ՎԱՆՔԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՎՎԱԾՔՆԵՐԸ

Ինչպես գիտենք, Ցաղաց քարը Սյունյաց աշխարհի ամենանշանավոր հոգևոր կենտրոններից էր և հայտնի էր հարյուրավոր տարիներ՝ X դ. մինչև XVI–XVII դդ.: XIII դ., երբ Օրբելյան ու Պոռոշյան նշանավոր իշխանական տների գերիշխանության ժամանակ (այս շրջանում Սյունիքում հիշատակվում են ևս մի քանի հայտնի իշխանական տներ՝ Աղթամարյաններ, Շահունեցիներ, Մահևանյաններ և այլն), նահանգը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, Ցաղաց քարը Տաթևի և Նորավանքի հետ միասին համարվում էր Սյունիքի երեք ավագագույն, առաջնորդական աթոռներից մեկը: Իզուր չէ, որ Ցաղաց քարի միաբանության առաջնորդները հաճախ հասել են եպիսկոպոսի կամ արքեպիսկոպոսի հոգևոր բարձր աստիճանի:

Այսպես, 1483 թ. Ալեգսանդոս արեղայի կողմից ընդօրինակված Տոնացույցի հիշատակարանում կարդում ենք. «...գրեցաւ առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Գրիգոր եպիսկոպոսին»¹⁴²: 1492 թ. Խաչատուր քահանայի ընդօրինակած Ավետարանում Գրիգորն արդեն վկայված է իբրև «...առոտս փառաւոր և մեծագգի արհեպիսկոպոսիս տէր Գրիգորի»¹⁴³: Կարծում ենք, որ վերը բերված հիշատակարաններում վկայված է միևնույն վանահայրը: Վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթի պեղումներով հայտնաբերված խաչքարերից

մեկի ստորին մասում փորագրված արձանագրության մեջ հիշատակվում է վանքի ևս մի բարձրաստիճան առաջնորդ՝ Ստեփանոս եպիսկոպոսը՝ մահացած 1555 թ.:

Ցաղաց քար վանքը, իբրև առաջնորդական աթոռ և երկրամասի խոշորագույն հոգևոր կենտրոններից մեկը, անշուշտ պետք է նաև խոշոր սեփականատեր լիներ, որի հիմնական աղբյուրը վանքերին տրվող նվիրատվություններն էին: Այս մասին հիշատակող մատենագրական վկայություններն ու վիմական արձանագրությունները փաստում են, որ Ցաղաց քարը ևս, այլ խոշոր վանքերի նման, վանական միաբանության նյութական կարիքները բավարարելու համար ուներ իր սեփական հասութաբեր հաստատությունները: Դրանք ոչ միայն արտադրական կառույցներ էին (ձիթհան, ջրաղաց, հնձան), այլև անշարժ ու շարժական գույք (գյուղեր, արտեր, այգիներ, մարզեր) և եկեղեցական սպասք (ընծաներ, իրեր, Տերունական Ս. նշան, արծաթի խաչ, գրակալներ)¹⁴⁴:

Ստեփանոս Օրբելյանը, խոսելով Տաթևի վանքի մասին, նշում է, որ այստեղ կային բազմաթիվ գործատներ՝ միաբանության կարիքները բավարարելու համար: Այսօրինակ մի գործատուն՝ մետաղաձուլական արհեստանոց, մենք պեղել ենք տարիներ առաջ Վահանավանքում,

¹⁴² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 41:

¹⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 186: Հ. Պետրոսյան, Գանսին IX–XIV դարերում, Երևան, 1988, էջ 41:

¹⁴⁴ Հայոց եկեղեցուն նվիրատվություններ կատարելը սահմանված էր ի սկզբանե: Այսպես, Սահակ Պարթևի սահմանած կանոններում կարդում ենք. «Իշխանք զգեաղոս և զդաստակերոս և զգանձս ոսկոյ և արծաթոյ, այլք յանդատանաց և ի պաճարաց և ի հանդերձից պատուականաց, ոմանք վասն անձանց փրկութեան, կէտք յաղագս փրկելեանց և ծնաղաց և զվախճանելոց հատուցանել հատուցմունս, զարդ և պայծառութիւն կազմելով հոգոց և մարմնոց...»: Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 412:

որը կապված էր գեղարվեստական մետաղի արտադրության հետ¹⁴⁵: Այսպիսի հաստատություններ ունեցել է անշուշտ նաև Յաղաց քարը, ինչի մասին են վկայում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հնագիտական գտածոները:

Յաղաց քարի նվիրատվական արձանագրություններից ամենահինը փորագրված է երկհարկ եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատին: Այն վանքի առաջնորդ հայր Վարդիկի անունից է: Վերջինս վանքին է նվիրել «...գԲվեա մարզ եւ Մեղաի այգին եւ այլ շատ իրք...», որի համար միաբանները սահմանել են տասնհինգ օր ժամ Վարդավառի տոնին պատարագ մատուցել Վարդիկի և իր հոր՝ Զաքարեի հոգու փրկության համար¹⁴⁶:

Նվիրատվական բովանդակությամբ հաջորդ արձանագրությունը վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորի վրա է: Այն վկայում է վանքին երկու այգի նվիրելու մասին¹⁴⁷: Համաձայն այս վիմագրի՝ 1211թ. Ոստինք գյուղի տեր Գրիգորը՝ Սմբատի որդին, «Թվ: ՈԿ: եւ Գրիգոր, որդի սմպասա, ոստնի տեր, գերկու դոնիս տնկեցի եւ ետու ի սբ Յովանես...», փոխարենը ստանալով տասներկու օր ժամ պատարագ¹⁴⁸: Այս արձանագրության առաջին հրատարակողներից Քաջբերունին «Ոստնի տեր» արտահայտությունը իրավամբ մեկնաբանել է որպես Ոստինք գյուղի տեր՝ Շատին գյուղից Եղեգիս տանող ճանապարհի վրա գտնվող համանուն գյուղատեղի անունով¹⁴⁹: Արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածը քննարկել է նաև վիմագրագետ Ս. Ավագյանը¹⁵⁰: Վերջինս, անդրադառնալով Յաղաց քարի արձանագրությանը և տերմինի՝ «ոստնի» արտահայտությունն իբրև սեռականի ուղիղ ձև, Հ. Աճառյանի և Ս. Մալխայանցի բառարանների հիմամբ այն համարում է «չոր, ցամաք, անջրդի, միայն անձրևի ջրով ջրվող

հողամաս»: Վիմագրագետը չի բացառում նաև տերմինն իբրև տեղանուն համարելու տարբերակը¹⁵¹: Մենք ևս հակված ենք այս տարբերակին:

Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային որմին փորագրված է եղել մի արձանագրություն, որն այսօր խիստ եղծված է: Նրա առաջին երկու տողերի պահպանված հատվածներից տեղեկանում ենք, որ այն փորագրվել է «...ի թագաւորութեն վրաց Թամարին եւ մեծ իշխանին Զաքարեի...»¹⁵²: Արձանագրությունը փորագրված է Վասակ Խաղբակյան իշխանի անունից՝ XIII դ. սկզբին: Համաձայն վիմագրի՝ Վասակ իշխանը Եղեգաց գավառից մի այգի է նվիրել վանքին:

Ս. Կարապետի մուտքի վերին մասում փորագրված մի այլ արձանագրության համաձայն՝ Լիպարիտ Օրբելյանի կինը՝ իշխանուհի Ասփան, վանքին է նվիրել «...Յարտեբոյն զմեծ արտ իւր սահմանաւք ի սբ Յովանես որ իմ հայրենիք էր ի հնուց»¹⁵³: Քանի որ Ասփա իշխանուհին մահացել է 1263թ., ուստի արձանագրությունը պետք է թվագրել XIII դ. կեսով:

Նվիրատվական բովանդակությամբ հաջորդ արձանագրությունը փորագրված է Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային պատին, ներքուստ: Համաձայն այս նվիրագրի՝ Սյունյաց մեծ իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը վանքին է նվիրել Գեղարքունիքի Գառնակեր գյուղը և մի այգի Մճոկաձոր գյուղից. «...տվաք ի սբ ուխտս Յաղաց Քարո ի հայրենեցն մերոց ի Գեղարքունի զգեղն Գառնակեր եւ ի Մճոկաձոր զմեր ձեռնատունկ այգին...»¹⁵⁴: Այս արձանագրության բովանդակությանը գրեթե նույնությամբ հանդիպում ենք պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ: Սյունյաց տան պատմիչը վկայում է. «...եւ ի վանն Յաղացքարոյ գիւղ, ի Գեղարքունի զԳառնակերն. և այգի մի ի Մճոկակայ ձորի. և գրէ ինքեան արձան ի վերայ սրբոյ Կարապետին...»¹⁵⁵,

¹⁴⁵ Հ. Մելքոնյան, Վահանավանքի մետաղաձուլական հնոցները, երիտասարդ գիտնականների կոնֆերանս, Երևան, 1980, էջ 12–13: Տե՛ս նաև՝ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, 2007, էջ 34–36:

¹⁴⁶ Նշվ. աշխ., էջ 152:

¹⁴⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 142:

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

¹⁴⁹ Քաջբերունի, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003, էջ 208, 214:

¹⁵⁰ Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 261–262:

¹⁵¹ Նշվ. աշխ., էջ 262:

¹⁵² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 148:

¹⁵³ Նշվ. աշխ., էջ 148–149:

¹⁵⁴ Նշվ. աշխ., էջ 149:

¹⁵⁵ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 424–425:

ապա նաև ավելացնում, որ «նորոգել և բազում եկեղեցիս խախտեալս և հնացեալս»¹⁵⁶: Վանքի նվիրատուների ցուցակում հիշատակվում է նաև Եղեգիսի մեծահարուստներից մեկը՝ Ալամը, որը Ցաղաց քարին է նվիրել «...միաբանեցայ սբ ուխտիս ընձաւիք...»¹⁵⁷: Թերևս այս նույն Ալամն է հիշատակված եկեղեցու արևելյան կողմում գտնվող տապանաքարերից մեկին՝ «այս է հանգիստ աղախնոյն Ալամա» վերտառությամբ¹⁵⁸:

Նույն եկեղեցու հարավային որմին ներքուստ փորագրված անթվակիր արձանագրության համաձայն՝ ոմն Մարտիրոս իր «Եղեգեց հայրէնի հողն զՓորատապա» նվիրել է վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցուն¹⁵⁹: Նախորդի կողքին փորագրված մի այլ արձանագրության համաձայն՝ Գեղի որդի Գերգը վանքին է նվիրել իր սեփական խաղողի այգին՝ «իգին»¹⁶⁰:

Հաջորդ նվիրատվական արձանագրությունը փորագրված է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունաքարի արևելյան պատին, ներքուստ: Համաձայն այս ուշագրավ տեքստի՝ ոմն Վարդան վանքին է նվիրել իր «տերունե սբ նշանն եւ գրակալք», որի համար միաբանները սահմանել են Ս. Գևորգ գորավարի տոնին երկու պատարագ մատուցել նվիրատուին՝ հոգու փրկության համար:

Վանական համալիրի արևմտյան խմբի կամարակապ դարպասի որմերին պահպանվել են մի քանի չափազանց հետաքրքիր արձանագրություններ, որոնք լրացնում են Ցաղաց քարի սեփական կավածքների վերաբերյալ տվյալները: Սրանցից առաջինը դարպասի հյուսիսային պատին է և բաղկացած է տասը տողից: Գրված է Պողոսյան տոհմի նշանավոր իշխան Էաչիի անունից, 1317 թ.: Արձանագրության համաձայն՝ «միաբանեցայ սբ ուխտիս Ցաղաց քարո եւ ետու յիմ հայրենեաց ի Սրկղունս զմեր ձեռնատունկ այգին նորակերտ իւր ջրովն», մեծ իշխանը վանքին է նվիրել իր սեփական ձեռնատունկ այգին

Սրկղունքից, իր ջրով, որի համար վանքի միաբանները պարտավորվել են տարին չորս պատարագ մատուցել Դավթի և Հակոբի տոնին՝ նվիրատուի կնոջ և ծնողների համար¹⁶¹: Ուշագրավ է, որ պատարագներ սահմանողը վանքի միաբանների հետ միասին Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ, մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելն է, որին նվիրատուն բնորոշում է «մեր եղբայրն» հորջորջմամբ¹⁶²: Խնդրին անդրադարձել է Ա. Մկրտչյանը, որը, հիմնվելով Նոր Ջուղայում պահվող 1300 թ. մի Ավետարանի հիշատակարանի վրա, գրում է, որ Էաչի Պողոսյանն ու Հովհաննես Օրբելը երկու քրոջ որդիներ են¹⁶³: Այստեղից էլ բխում է իր մորաքրոջ որդուն «մեր եղբայր» անվանելու իրողությունը: Իսկ պատարագները ոչ թե վանահոր, այլ մետրոպոլիտի կողմից սահմանելու իրողությունը կարող է ունենալ իր բացատրությունը: Թերևս Էաչի մեծ իշխանը վանք է այցելել Հովհաննես Օրբելի հետ, և վերջինս ավագության սկզբունքով սահմանել է պատարագների վճիռը:

Հաջորդ արձանագրությունը նախորդի կողքին է և փորագրվել է 1367 թ.: Համաձայն այս չափազանց հետաքրքիր վկայագրի՝ Մամսոնի որդի ոմն Լիանոս և յուր կինը՝ Արգու խաթունը, իրենց Մամսոն որդուն թաղել են վանքում. «...մեք էլ գերեզման հատաք, մատաղ արարաք...», ապա՝ «եյք մեր առ ՔՍ հրեշտակարնակ ՄԲ ուխտս Ցաղան քար մեծ պարոնաց հրամանաւ Արտաբինեցիք Մուխի արծախեցին ամէն հարկէ ազատ Սիրկանց այգին գինն Բուղա թուրքին պարտքն տվին: Գեղո տղէքն գերի թափեցին, այգիս չարէքն իմ եղբարն տվաք :գ: չարէքս :ա: իմ հոգոյս :ա: Արուզ խաթունին հոգոյն :ա: Մամսոնա հոգոյն տվաք ի ՄԲ Հովանէս...»: Ի պատասխան այս ամենի՝ վանքի առաջնորդ Ներսեսը և մյուս միաբանները պարտավորվել են յուրաքանչյուր տարի պատարագ մատուցել նվիրատուների և իրենց ծնողների հոգու փրկության համար:

¹⁵⁶ Նշվ. աշխ., էջ 425:

¹⁵⁷ Գիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 150:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

¹⁵⁹ Նշվ. աշխ., էջ 152-153:

¹⁶⁰ Նշվ. աշխ., էջ 153:

¹⁶¹ Գիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 143:

¹⁶² Նույն տեղում:

¹⁶³ Ա. եպ. Մկրտչյան, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2013, էջ 90-95:

Վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցու գավթի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մի վիմագրի համաձայն, Եղեգիսի մեծատուններից մեկի՝ Սևադայի դուստր Մաման նորոգել է եկեղեցին և մի արծաթե խաչ նվիրել. «...ին արդեամբք նորոգեցի զեկեղեցիս եվ զին արծաթի խաչն այլ ետու...»: Ի պատասխան, միաբանները սահմանել են յուրաքանչյուր տարի հինգ ժամ պատարագ մատուցել նվիրատուի հոր հոգու փրկության համար:

Ինչպես վերը տեսանք, վանքին տրված նվիրատվությունները խիստ բազմազան են՝ բնակավայր, հողեր ու այգիներ, արտադրական կառույցներ, զանազան հասութաբեր հաստատություններ, եկեղեցական սպասք և այլն: Հայտնի է, որ վանքերի հիմնադրման ժամանակ մեկենասները նորահաստատ միաբանությունների տնտեսական կարիքները հոգալու համար զանազան նվիրատվություններ էին կատարում, որի արդյունքում դրանք աստիճանաբար վերածվում էին խոշոր սեփականատիրական հաստատությունների¹⁶⁴: Տվյալ դեպքում, բացի Գեղարքունիքի Գառնակեր գյուղից¹⁶⁵, մեզ հայտնի չէ Ցաղաց քարին պատկանող այլ բնակավայր, մինչդեռ, ինչպես վերը նշվեց, միաբանությանը պատկանող սեփականությունը հիմնականում գոյանում էր նվիրատվություններով:

Սյունիքի վանական կալվածատիրությանը նվիրված իր խիստ շահեկան աշխատության մեջ վիմագրագետ Գր. Գրիգորյանը, հիմք ընդունելով նախորդ ուսումնասիրողների դիտարկումները¹⁶⁶, առանձնացնում է վանական հաստատությունների սեփականատիրության երկու տարբերակ¹⁶⁷: Առաջինը տերունական, եպիսկոպոսանիստ վանքերն էին: Մրանք հիմնականում հոգևոր թեմերի կենտրոններն էին, և, որպես այդպիսիք, ունեին մեծ սեփականատիրական կալվածքներ: Երկրորդը սովորական վանքերն էին, որոնք չունեին մեծ կալվածքներ և իրենց տնտեսությունը վարում էին սեփական միջոցներով: Ցաղաց քարը Սյունիքի այս կարգի վանքերից մեկն էր, թեև XIII–XIV դդ., երբ Օրբելյան ու Պոռշյան տոհ-

մերի իշխանապետության պայմաններում Սյունիքը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, ծաղկում էր ապրում: Այն, ըստ Եսայի Նչեցու, Տաթևի և Նորավանքի հետ, Սյունիքի երեք ավագագույն, առաջնորդական աթոռներից մեկն էր: Սյունյաց վանքերի մեջ Ցաղաց քարին կարևոր տեղ հատկացնելու մասին կարդում ենք նաև նահանգի հոգևոր առաջնորդի պատմության էջերում: Ստեփանոս Օրբելյանը Կիլիկիայում վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո՝ 1287 թ., վերադառնում է հայրենիք և ձեռնամուխ լինում Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռները միավորելուն՝ իր թիկունքին ունենալով Տարսայիձ մեծ իշխանի հովանավորությունը: Օրբելյանը Արդուն խանին է ներկայացնում Տարսայիձի հրամանով սիգլը կազմված Սյունիքի հոգևոր թեմին պատկանող վանական հաստատությունների ցուցակը, ըստ որի՝ «Տարսայիձը ժառանգութեան բաժին էր հանեալ մեզ զվանորայսն իւրոյ իշխանութեանն՝ զՏաթև, զՆորավանս, զՑաղաց քար, զԱրատես և զայլսն ամենայն»¹⁶⁸: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս Ցաղաց քարը երկու եպիսկոպոսանիստ աթոռներից հետո երրորդն է: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Ցաղաց քար վանքը Սյունիքի առավել հոչակավոր հոգևոր հաստատություններից էր: Նրա կազմում կային առնվազն վեց եկեղեցի, երեք այունաարահ, գավիթ, գրատուն, տնտեսական և բնակելի բազմաթիվ շինություններ: Վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի տարբեր կողմերում պահպանվել են բազալտի զանգվածեղ քարերով շարված պարսպապատի մնացորդները, որոնց կցակառուցված է տնտեսական շինությունների զգալի մասը:

Վանական համալիրի գլխավոր՝ արևմտյան խմբի հյուսիսային կողմում պահպանվել են վանքի ձիթհանի մնացորդները: Այն գտնվում է Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմի այունաարահից հյուսիս՝ հաստահեղույս պատերով շրջափակված բավական ընդարձակ մի հարթության վրա: Իրար կողքի պահպանվել են ձիթհանի երկու աղացքարերը: Անմիջապես վանքի տարածքում, եկեղեցիների մերձակայքում ձիթ-

¹⁶⁴ Գ. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը, էջ 63–117:

¹⁶⁵ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 424–425: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, էջ 149: Չի բացառվում, որ վանքապատկան գյուղերից են եղել նաև Արտաբույնք և Ոստինք գյուղերը:

¹⁶⁶ Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, հ. Բ, Շուշի, էջ 62:

¹⁶⁷ Գ. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը, էջ 62:

¹⁶⁸ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 481:

հանի գտնվելը փաստում է այն մասին, որ արտադրական այս հաստատությունը հիմնարկվել է միաբանության առօրյա կարիքները բավարարելու համար:

Ցաղաց քարից շուրջ 500 մ հյուսիս-արևելք պահպանվել էր վանքապատկան այգիներից մեկը, որն ունի հյուսիսից հարավ ձգվող ուղղանկյուն մակերես և շուրջ 3 հա տարածք: Պահպանվել է այգու ցանկապատի զգալի հատվածը, որը միջին մեծությամբ բազալտի քարերով շարված

ոչ շատ կանոնավոր պատաշար է: Այգին վերացավ ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ, անտառահատման ճգնաժամի տարիներին: Այստեղ պահպանված և վաղուց վայրիացած ծառերից կարելի է դատել, որ այս վանքապատկան տարածքը եղել է խնձորի այգի: Մինչ օրս պահպանվել են այգու ռոտոգման առուների զգալի հատվածները: Այգին ունեցել է արևահայաց դիրք և, ակներևաբար, բարձր բերքատվություն:

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ՎԿԱՅՎԱԾ ՑԱՂԱՑ ԶԱՐԻ ՎԱՆԱՅԱՅՐԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Միջնադարյան հայ մատենագիրների (Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբելյան) երկերում, Ցաղաց քար վանքի վիմագրերում և նրան վերաբերող ձեռագրաց հիշատակարաններում հանդիպում են մոտ երեք տասնյակ հոգևորականների անուններ, որոնց մի մասը վանական միաբանության

առաջնորդներ են: Այս ցուցակների տվյալներից ելնելով փորձել ենք կազմել վանքի առաջնորդների հնարավոր, ժամանակագրական ցանկը, նկատի ունենալով այն անձանց, որոնք հիշատակվում են «առաջնորդ, հայր, տեր» պատվանուններով:

957	Քրիստափոր	1251	տեր Գրիգոր
986	հայր Ստեփանոս	1275	Թաթևոս
1010	Թեոդորոս	1367	տեր Ներսես
1041	հայր Վարդիկ	1460	տեր Ուհանես
1048	Գոռոզ (տեր)	1464	տեր Ռստակես
1055	հայր Պողոս	1483–1492	Գրիգոր եպս.
1222	Գրիգոր	1555	Ստեփանոս եպս.

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Ցաղաց քարի պատմաճարտարապետական և հնագիտական ուսումնասիրությունը սկսվել է 1987 թ. և շարունակվել ևս չորս տարի: Պեղվել է ավելի քան 400 մ² մակերես, բացվել են վանքի Ս.Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասրահի, արևմտյան գավթի միջանցք-դարպասի և վրայի եկեղեցու, Ս.Աստվածածին եկեղեցու արևելյան մասում գտնվող ուղղանկյուն արսիդով կառույցի ավերակները:

Հայտնաբերվել են նորաբաց կառույցներին վերաբերող բազմաթիվ քանդակագարդ քարեր, որոնք վկայում են այդ շինությունների գեղար-

վեստական հարդարանքի մասին: Ի հայտ են եկել XIII դ. չորս շինարարական բովանդակությամբ արձանագրություններ, որոնք վկայում են տարբեր անձանց կողմից միաբանության կառույցների վերանորոգումների մասին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում 1311 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբել եպիսկոպոսի արձանագրությունը, որը վերաբերում է պատարագներ սահմանելուն: Նորահայտ արձանագրությունների մեջ գերակշռողը հայտնաբերված հուշակոթողների հիշատակագրային բովանդակությամբ վավերագրերն են, որոնք թեև քննու-

թյան հնարավորություն չեն տալիս, սակայն հետաքրքիր են միաբանության անդամների և վանքի գործունեության տարբեր ոլորտների հետ կապված անձանց ճշգրտելու առումով: Փաստորեն, նորահայտ վավերագրերով գիտական շրջանառության մեջ է դրվում ութ տասնյակից ավելի արձանագրություն: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ խաչքա-

րեր, տապանաքարեր, գերեզմանական այլ կոթողներ:

Խիստ սակավ են նյութական մշակույթի առարկաները: Ուշագրավ է 1988 թ. հայտնաբերված եկեղեցական սպասքը:

Վանական համակառույցի արևմտյան խմբում, հողի ստվար շերտի տակ են գտնվում մի շարք մոնումենտալ կառույցների փլատակներ:

МОНАСТЫРЬ ЦАХАЦ КАР

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

ИСТОРИЯ МОНАСТЫРЯ.

Монастырь Цахац кар является одним из крупнейших духовных и культурно-образовательных центров средневековой Армении. На протяжении веков он был одной из епархий митрополитского престола и сыграл огромную роль в духовной жизни провинции.

Монастырский комплекс Цахац кар находится в 6 км к северо-востоку от села Артабуйнк Ехегнадзорского района, на оконечности горной цепи, на высоте 2100 м над уровнем моря. Монастырский комплекс состоит из шести главных церковных сооружений, гавита (притвора), одной большой и двух маленьких колонных галерей, а также ряда монашеских келий. Сам комплекс окружен мощной стеной с прямоугольными башнями.

В течение 1986–1992 гг. были проведены археологические раскопки на западном участке комплекса. В результате раскопок была раскрыта церковь с прямоугольной абсидой, ризница и южная галерея церкви Сурб Ованнес, западная и южная галереи церкви Сурб Аствацацин, сводчатый коридор, на котором построена двухъярусная церковь. Подобные «вратные» коридоры с надстроеными церквями имеются в монастырских комплексах Сюника – Ваанаванке и Татеве.

Обнаружено также большое число хачкаров, перемещенных в Цахац кар на протяжении веков, а также 81 надпись, введенная впервые в научной оборот в настоящей работе.

Во время восстановительных работ, проводимых в последнее время на территории церковью Сурб Карапет (Св.Карапет) и Сурб Ншан (Св.Знамение), было обнаружено еще несколько надписей. Изучение надписей монастыря позволило прийти к заключению, что он был основан в IX в. и функционировал до XVII в. Были найдены также примечательный археологический материал, ук-

рашением которого является коллекция крестов.

Наиболее древние упоминания об этой обители относятся к V в., в связи с освободительным движением против персидских захватчиков. После Аварайрской битвы, в 451 г. армянские военные отряды отступили в наиболее безопасные области страны. По свидетельству историка сюникского феодального дома Степаноса Орбеляна, перед каждым армянским военачальником стояла проблема выбора: изменить христианской вере либо пасть с мечом в руке во имя ее. Один из военных отрядов на пути к отступлению в Арцах в Вайоц дзоре дал четыре сражения против войска преследующего их военачальника Аташхуды.

Ашот I Багратуни после долгой и упорной борьбы становится царем и восстанавливает армянскую государственность, в которую вносит свой вклад также первоприсутствующий князь Сюника Васак. Цахац кар упоминается в XV в., в то время когда страной правил царь Абас Багратуни (929–953 гг.). Согласно свидетельству Степаноса Таронаци, в годы настоятеля монастыря отца Степаноса, Цахац Кар был выдающейся и процветающей монастырской обителью. Мы считаем, что именно настоятелю Степаносу принадлежит памятная стела, помещенная к юго-западу от церкви Сурб Карапет. Надпись на стеле гласит: «В ГОД 986-ой. ОТЕЦ СТЕПАНОС». Согласно новонайденной надписи, отец Степанос умер в 986 г., что близко по времени к эпохе правления Абаса Багратуни. Следовательно, можно идентифицировать этих двух Степаносов, тем более, если учесть данные Степаноса Орбеляна о том, что два церковных сооружения восточного участка Цахац кара были построены «на кладбище первых святых отцов». Отсюда следует, что настоятель монастыря Степанос также был погребен на кладбище первых святых отцов.

Изучение монументальных сооружений монастыря показывает, что из сохранившихся четырех церквей западного комплекса наиболее древними сооружениями являются церкви Сурб Аствацацин (Св. Богородицы) и Сурб Ованнес (Св. Иоанна). Историк армянской архитектуры С.Мнацаканян тщательно изучил вышеописанные памятники Цахац кара и сопоставил их с синхронными архитектурными памятниками Сюника. По его мнению, церковь Сурб Аствацацин занимает достойное место среди религиозных построек комплекса памятников Цахац кара, однако в результате внедрения нескольких «неудачных» деталей в планировочную композицию она «осталась единственным известным примером и не получила дальнейшего развития». Исследователь имеет в виду ризницы церкви и ведущие к ним коридоры. Достойна внимания также композиция церкви Сурб Ованнес, которая выделяется двумя приделами южного участка и расположенной между ними маленькой галереей. Обращаясь к ризницам (приделам), помещенным в сводчатые композиции Сюника, С.Мнацаканян пишет следующее: «Крайне примечательна его (Сурб Ованнеса) планировочная композиция. На южной стороне сводчатой галереи расположены два придела с запада на восток, при этом напротив неширокого, образованного между ними участка, расположен южный вход церкви. Другой вход церкви расположен на западном фасаде церкви». Как показали последующие изыскания, данное сооружение не имело южного входа. Обширный архитектурный комплекс Цахац кара, включающий две церкви, пристроенные в XI в. с южной стороны галереи, а также комплекс зданий в западной стороне Сурб Аствацацин показывает, что IX–XI вв. были одним из периодов расцвета в истории Цахац кара, тем более с учетом того, что в это время были построены церковные сооружения восточной группы памятников.

Следующее историческое сведение о монастыре относится к строительным работам, проводимым в середине XI в. Историк сюникского феодального дома Степанос Орбелян, перечисляя тридцать наиважнейших духовных центров провинции, в ряду семи крупных монастырей Вайоц дзора упоминает Цахац кар как знаменитую оби-

тель, во главе с настоятелем Вардиком, построенную в царствование царя Гагика. Историк упоминает также, что в 1041 г. на этом месте проводились строительные работы под руководством настоятеля Вардика. О строительстве отцом Вардиком двух церквей свидетельствуют две эпитафические надписи. Строительная надпись на притолоке входа гласит: «...Я ОТЕЦ ВАРДИК ПОЛУЧИЛ СУРБ КАРАПЕТ...». Надпись на западной стене Сурб Ншана (Сурб Ованнеса) также свидетельствует: «Я, ОТЕЦ ВАРДИК, ГЛАВА ЕПАРХИИ СВЯТОЙ ОБИТЕЛИ ЦАХАЦ КАР ПОСТРОИЛ СУРБ КАТОГИКЕ (кафедральный собор) И ПОСТАВИЛ СВЯТОЕ ЗНАМЕНИЕ СВЯТОЙ ТРОИЦЫ...».

Вырезанные на стенах группы монастырских построек многочисленные надписи XI–XIV вв. свидетельствуют о расцвете монастыря в указанное время.

Надпись на карнизе южного входа той же церкви гласит: «ГОСПОДИ ПОМИЛУЙ ГАГИКА В ТВОЕ ПРИШЕСТВИЕ И ОТВРАТИ ЗЛО».

В 1331 г. в рукописи, выполненной в Дразарке по заказу Сюникского митрополита Степаноса Тарсаича и скопированной с памятной записи евангелия, писец обращается к персоне заказчика и его владениям. Он характеризует владыку Степаноса как всесильного и мудрого ученого, получившего образование у знаменитого Исаяи Просветителя, сына князя князей, отважного воина Джалала, внука великого атабека Армении и Грузии Тарсаича, владыки Татева, Нораванка и Цахац кара. Фактически, согласно памятной записи, в XIV в. Монастырь Цахац кар наряду с двумя митрополитскими резиденциями Татева и Нораванка, считался одним из первейших, архиерейских престолов Сюникского епархиата.

Начало изучения комплекса памятников относится к середине прошлого века, в то время, когда появились топографические исследования, посвященные различным историческим областям Армении. В ряду различных памятников Вайоц дзора описывается также Цахацкарский комплекс и его надписи. Эти работы, несмотря на некоторые неточности и недочеты, имеют важное значение и роль первоисточника, поскольку часть надписей не сохранилась до наших дней. В этом смыс-

ле важны публикации С.Джалалянца, Д.Бакрад-зе, Качберуни, Г.Алишана, Е.Лалаяна, К.Кучук-Ованнисяна.

О Цахац каре интересные наблюдения можно найти в выдающейся работе крупного знатока армянского искусства Гарегина Овсепяна, посвященной истории знаменитого княжеского дома Прошянов. Позднее памятники монастыря исследовал Г.Егиазарян. Он опубликовал памятники, а также надписи обители. Монастырь Цахац кар неоднократно упоминается на страницах работы Г.Григоряна о Сюникской монастырской обители. Автор использовал ряд лапидарных и историографических сведений для освещения социально-экономических проблем монастырей средневековой Армении.

В работе С.Мнацаканяна, посвященной Сюникской школе армянской архитектуры, представлены детальные описания памятников Цахац кара, а также дана их оценка и значение в истории армянской средневековой архитектуры. Научную публикацию надписей монастыря осуществил С.Бархударян. В третьем выпуске «Корпусе армянских надписей», посвященном надписям Вайоц дзора, помещены 34 надписи Цахац кара, значительная часть которых представляет определенный интерес для исследования различных сфер деятельности монастыря. В ряде работ о средневековых мемориальных памятниках Армении исследованы также памятники Цахац кара. В последние годы к монастырю и его отдельным памятникам обратился ряд исследователей.

В 1987г. начались археологические раскопки на территории монастыря, которые приобрели систематический характер вплоть до 1993г. В результате раскопок были обнаружены новые памятники (церкви, притвор, галереи и др.), мемориальные памятники (хачкары, могильные плиты) и разнообразный археологический материал, изучение которых проливает свет на ряд темных вопросов.

АРХИТЕКТУРНЫЕ СООРУЖЕНИЯ

Цахац карский монастырь состоит из двух комплексов. В восточной группе памятников находятся две церкви, которые построил отец Вардик в 1041г. Степанос Орбемян пишет: «... постро-

ил (отец Вардик – У.Мелконян) две прекрасные церкви на кладбище первых святых отцов...» Церковь Сурб Карапет снаружи представляет собой прямоугольное, внутри крестообразное центрально-купольное сооружение. Построено из крупных чистотесаных базальтовых камней и украшено разными растительными и геометрическими орнаментами. Особую роскошь придают геральдические и ктиторские изображения, из которых на месте сохранились лишь изображения на северной стене со сценой поединка льва и быка. С особым вкусом украшены окна и притолока единственного южного входа, орнаментированные стилизованные гроздьями винограда и плодами граната. Интересно, что орнаментика рельефных фризов почти в точности повторяется на церкви Сурб Ншан и хачкарах. Это свидетельствует не только о существовании особой скульптурной школы Цахац кара, но и подтверждает сведение историка об их синхронности. Церковь своей архитектурной композицией и художественным оформлением занимает особое место в ряду синхронных памятников Сюника и испытывает на себе влияние архитектурных школ Айрарата и Ширака. Рельефы бровок окон Сурб Карапета в точности повторяют изображения фриза на западной стене церкви Сурб Аствацацин монастыря Аратес, что позволяет предположить, что эти рельефы принадлежат одному и тому же скульптору. Согласно расшифровке надписи (прочтение С.Бархударяна), помещенной в верхней части северо-восточного придела купольной церкви монастыря Аратес, купольная церковь (1073г.) совпадает по времени с заложением церквей Сурб Ншан и Сурб Карапет (1041г.). В верхней части роскошно орнаментированного портала, на его карнизе вырезана большая строительная надпись 1041г. о сооружении этой церкви. В надписи упоминается также отец Вардик, имя которого в надписях Цахац кара встречается в последний раз в 1051г.

Следующим памятником является двухъярусная церковь-усыпальница Сурб Ншан. Нижний ярус представляет собой прямоугольную в плане постройку с подковообразной абсидой, которая имеет ризницу с западной стороны. На верхнем ярусе построена маленькая часовня. Ин-

тересное решение имеет западный фасад, украшенный прекрасными хачкарами (3,25×2,00м). Ниже, по обе стороны арочной ниши расположены торовидные постаменты, на которых возвышались стелы. Двухъярусная церковь Сурб Ншан является самым ранним образцом такого типа в Сюнике. Позднее такого типа сооружения появились в Ваанаванке, Татеве, наилучшие образцы которых появились в Ани (Пастушья церковь), Егварде, Амагу Нораванке и Капутане.

К югу от восточного участка памятников монастыря простирается кладбище X–XVII вв. и занимает площадь около 2600 кв. м.

Вторая группа памятников находится в 100 м от первой и занимает довольно обширную площадь. Одной из главных построек группы является церковь Сурб Аствацацин, которая расположена в северной части мемориальных памятников. Она представляет собой прямоугольное в плане, изнутри крестово-купольное сооружение с четырьмя пилонами. Построено из грубо тесаных и рваных базальтовых камней на известковом растворе. Интересно расположение входов четырех приделов, что уникально в истории средневековой архитектуры Армении. Церковь имеет два входа: с южной и западной стороны. Купол и часть перекрытия разрушены. Своей архитектурой церковь Сурб Аствацацин похожа на однотипные памятники Сюника IX–XI вв. и относится, вероятно, ко времени, упомянутом Степаносом Орбеляном.

С южной стороны, возможно в XI в., была построена галерея, которая северной колоннадой опирается на южную стену церкви Сурб Аствацацин. В восточной части зала находится прямоугольная комната. Надпись на ее западной стене гласит о том, что церковь Сурб Аствацацин в 1222 г. перестроена неким Григором. В южной части вышеупомянутой галереи находится сводчатый коридор, построенный между галереей и церковью Сурб Ованнес. Он построен из чисто тесаных базальтовых камней и увенчан стрельчатой аркой. На стенах сохранились надписи XIII–XIV вв.

Следующая церковь носит название Сурб Ованнес. Это однефная сводчатая постройка, которая выложена из грубо тесаных базальтовых

камней на известковом растворе. В южной части есть два придела, между ними расположена сводчатая абсида. Вход восточного придела открывается на главную абсиду, а западного – на церковь. На восточной стене вырезана дата «989». Если принять эту дату как свидетельство о конечном этапе строительства, то становится ясно, что строительство закончилось в 989 г. На притолоке единственного западного входа вырезана посвятельная надпись 1211 г. Вокруг вышеописанных построек западной группы памятников Цахац кара сохранились руины других монументальных сооружений, которые до раскопок находились под толстым слоем земли. Вокруг главного комплекса памятников простирается обширное средневековое поселение, занимающее площадь в несколько гектаров. На южной оконечности поселения сохранились отдельные участки крепостной стены обители с прямоугольными башнями, которые выложены из рваных базальтовых камней на глиняном растворе. С восточной стороны простиралось кладбище.

В 1987 г. к югу от церкви Сурб Ованнес была открыта пристроенная к ее стене галерея (дл. 12 м, шир. 5 м), которая выложена из базальтовых камней на известковом растворе. Сохранившаяся высота стены составляет 3,5 м. Сравнительно хорошо сохранились пристроенная к южной стене церкви арочная колоннада. Галерея с южной и северной стороны была открыта. Сохранились южная колоннада и камни основания арок. В восточной части – это вписанная в общую площадь маленькая закрытая постройка. Закрыт также восточный угол примыкающей южной галереи. Между арками по ширине галереи была возведена стена с центральным входом, который ведет на этаж с кирпичным полом размерами 3,25×2,20 м. Северная часть этажа построена на выровненной скале, которая служила полом для большей части строения. Вне скалы, в южной части открыто средневековое захоронение. О художественном оформлении новооткрытой галереи свидетельствуют архитектурные детали северной галереи: рельефные камни, цилиндрические и зубчатые части капителей. Особый интерес представляет украшающие купель рельефы с львиной головой и кувшинами.

По своей архитектурной композиции новооткрытая галерея повторяет формы южной галереи церкви Сурб Аствацацин. Эти две постройки, очевидно, основаны одновременно и являются результатом работы тех же мастеров. Подобные галереи были распространены в духовных центрах Сюника X–XI вв. и характерны для Татева, Воротнаванка и Ваанаванка.

В северо-западном углу новооткрытой галереи открыт вход, ведущий в притвор церкви Сурб Ованнес. В ходе раскопок 1987 г. была расчищена значительная часть территории притвора, которая была окончательно расчищена в 1988 г. Эта постройка площадью более 150 кв. м., выложена из рваных и грубо обработанных базальтовых камней на известковом растворе. На полу притвора были обнаружены базы от четырех базальтовых колонн, несущих перекрытие. Сохранившаяся высота стен составляет 1,5 м. особенно плохо сохранилась западная стена, она почти полностью разрушена. Сооружение имело два входа с юга и запада. В восточной части притвора по обе стороны входа церкви Сурб Ованнес, открыты две стены, в которые очевидно были встроены хачкары (ср. с Ованаванком, Техеняцем, Амагу и др.). Пол гавита покрыт надгробными плитами. Их значительная часть украшена антропоморфными изображениями и покрыта надписями. В надписях упоминаются жена князя Григора Мацнабердеци Эсукан, князь Липарит, настоятель монастыря епископ Григор, пароны Дет, Хошиш, Гонца и другие.

Из раскопок притвора и галереи обнаружены три надписи, которые содержат данные о ремонтных работах церкви Сурб Ованнес, проведенных в разные периоды времени.

Обнаружено более 60-и хачкаров, с памятными записями X–XVII вв. В 1988 г. были проведены раскопки на восточном участке церкви Сурб Аствацацин. Здесь были раскрыты остатки церкви размерами 6,6 × 4,4 м. Она построена под восточной стеной церкви Сурб Аствацацин на расстоянии 1,45 м. Выложена из грубо и чисто тесаных базальтовых камней и обмазана известковым раствором. Сохранившаяся высота стен составляет 1,5 м. Единственный вход церкви расположен с южной стороны. Алтарное возвышение имеет

прямоугольную форму, что редко встречается в архитектурных памятниках Сюника развитого средневековья. Эта форма более распространена в памятниках Арцаха XII–XIII вв. Пол церкви выложен тремя могильными плитами, на одной из них сохранилась надпись 1445 г. в память о Хуту Мхлик, а на одном из камней из кладки стены есть строительная надпись о реставрации здания в 1215 г. Вокруг здания церкви расчищена площадка более 200 кв. м, которая сплошь покрыта надгробными плитами.

В 1988 г. наверху на перекрытии коридора – ворот были расчищены развалины церкви размерами 2,95 × 2,70 м. Вход расположен с южной стороны. Пол выложен из базальтовых чисто тесаных камней, а алтарное возвышение – из кирпичей. Сохранившаяся часть северной стены церкви сплошь покрыта изображениями крестов. Особый вид интерьеру здания придают рельефы на базах двух пилястров алтарного возвышения.

Построенные на воротах подобные церкви в Сюнике известны в Татеве и Ваанаванке. На воротах монастырского комплекса Ваанаванка в 1086 г. жена царя Сюника царица Шахандухт вместе со своей сестрой Ката построила церковь Сурб Аствацацин. Об этом историк Степанос Орбелян пишет: «...возвел большие арки и над ними эту церковь и галерею...» Другая церковь, которая построена на вратах – это Сурб Аствацацин, возведенная в 1087 г. усилиями епископа Григора. Согласно надписи на южной стене: «...ПОСТРОИЛ АРКИ И НА ВЕРХУ СЕЙ ЦЕРКВИ...» Новонайденная церковь опирается на северную стену Сурб Ованнеса. В этой части сохранилась первоначальная дата церкви Сурб Ованнес, которая очевидно построена в X в. Рисунок карниза повторяет рисунок карниза Сурб Ованнеса. Позднее, после строительства часовни была перестроена церковь Сурб Ованнес, был заменен карниз (возможно в 1281 г., о чем свидетельствует строительная надпись на карнизе). Маленький фрагмент первоначального карниза обнаружен в кладке южной стены часовни.

В 1989 г. археологический отряд приступил к расчистке коридора между церковью Сурб Ованнес и галереей, примыкающей к церкви Сурб Аствацацин и участку «вратного» коридора. Здесь сохранилось два строительных слоя. Нижний

слой относится ко времени постройки Сурб Ованнеса, что соответствует времени, которым датируется пол церкви и гавита. Верхний пол выше предыдущего на 1,3 м. Он совпадает с полом галереи церкви Сурб Аствацацин. При раскопках верхнего слоя на территории коридора были найдены строительные детали галереи, хачкары, фрагменты крылатых крестов и другие археологические материалы. Обнаружены также гладкие, без надписей и украшений, надгробные плиты. Проход к гавиту с разноуровневым полом обеспечивался ступеньками.

С целью укрепления фундамента галереи с южной стороны пристроена дополнительная стена из рваных базальтовых камней на глиняном растворе. К ней пристроены несколько ступенек для перехода из коридора в гавит. По обе стороны ступенек сосредоточены постаменты и хачкары, из которых сохранились лишь хачкары южной стороны.

При расчистке вратного коридора были найдены чисто тесаные камни малой церкви второго яруса. На двух камнях сохранилась надпись 1311 г., принадлежащая сյуникскому епископу Ованнесу Орбелу (1303–1324 гг.). Первоначально она была вырезана на нескольких камнях, из которых сохранились только два. Сохранившаяся часть надписи повествует о порядке литургии, учрежденном Сյуникским митрополитом.

В 1992–1993 гг. раскопки проводились на западном участке церкви Сурб Аствацацин, где была расчищена сводчатая галерея крупных размеров (16,6 × 7 м). Она построена из чисто и грубо тесаного базальта на глиняном растворе. Сама галерея выложена из рваного камня. Из чисто тесаных камней выложены наиболее важные конструктивные части – колонны, арки, углы. Эта строительная техника была особенно распространена в постройках Сյуника на раннем этапе развития средневековья. Пол галереи вымощен кирпичом. Найденный материал довольно скудный, обнаружены обломки мемориальных сооружений с надписями. В нижней части пилястра с рельефными крестами южной колоннады читаем: «ПОМНИТЕ ВАСАКА».

СКУЛЬПТУРА АРХИТЕКТУРНЫХ СООРУЖЕНИЙ

Монументальные здания Цахац кара богаты различными скульптурными рельефами, которые придают особый блеск постройкам. Особенно богаты скульптурами церкви восточной группы памятников монастыря, которые построены в годы настоятеля церкви отца Вардика, в 1041 г. Главным сооружением этой группы является церковь Сурб Карапет, стены которой украшены различными ктиторскими и геральдическими рельефами. Украшены рельефами также притолоки, бровки и наличники окон, купол, алтарное возвышение церкви и т. д. В верхней части южной стены был вырезан ктиторский рельеф, который ныне находится в южной части территории церкви, на расстоянии 25 м от нее. Изображены две фигуры ктиторов, держащие модель церкви Сурб Карапет на вытянутых руках. Рельеф сильно пострадал. Правая фигура ктитора лучше сохранилась (видны часть фигуры и лица).

Известны скульптуры Гагика Арцруни в Ахтамаре, Гургена и Смбата Багратуни в Санаине и Ахпате, Гагика I Багратуни в Ани, Закаре и Иване Закарянов в Ариче, князя Атерка Вахтанга и сыновей Арзухатун Гасана и Григора в Дадиванке, Вахтанга и его сына Гасана Джалала в Гандзасаре, настоятелей церкви монастыря Агарцин Ованнеса и Саргиса.

Трудно предположить, кто изображен на рельефе Цахац кара. Скульптура, по всей вероятности, относится ко времени основания монастыря (1041 г.) в период правления в Вайоц дзоре князей или представителей духовенства. С. Бархударян, учитывая факт, что здания монастыря 1041 г. «построены в равной степени из чисто тесаных и крупных камней, тщательно и со вкусом», а также исходя из наличия на стенах Сурб Карапета «рельефов типа княжеских гербов» по праву предполагает, что «сооружение находилось под покровительством какого-то мирского князя». Фигуры, по всей вероятности, изображают владык Вайоц дзора, резиденция которых в селении Ехегис находится в нескольких километрах от монастыря Цахац кар. Известно, что начиная с 20-х гг. IX в. Вайоц дзор входил в состав владений первоприсутствующих князей Сյуника с центром

в селении Ехегис. Первоприсутствие владык Вайоц дзора прерывается начиная с 960-х годов, когда умирает великий князь Васак. После его смерти историк Степанос Орбелян в качестве владык упоминает двух его сыновей – Смбата и Гагика. Об этих князьях и их наследниках нам ничего не известно. Очевидно, на ктиторском рельефе Цахац кара изображены отпрыски одного из сыновей первоприсутствующего князя Васака. Одна из фигур, возможно, изображает настоятеля монастыря отца Вардика. Хорошо сохранилась верхняя часть макета церкви. Четко видна южная часть церкви с входом, арочной колоннадой, барабаном и куполом церкви. Стоящий слева во весь рост монах протягивает левую руку к модели. У него продолговатое лицо, выдающийся нос и окладистая борода, на голове остроконечный клобук. Он одет в длиннополую до пят рясу с широкой нагрудной лентой, украшенной зигзагообразным орнаментом. В правой руке держит жезл настоятеля – длинный посох с закругляющейся набок головкой. В дальнейшем эти головки превращаются в змеевидные головки епископских жезлов. Все это напоминает о том, что перед нами настоятель обители отец Вардик, упоминаемый Степаносом Орбеляном и надписями монастыря.

К сожалению, стоящая по правую сторону фигура не сохранилась. Видны только две протянутые руки. Можно предположить, что здесь был изображен Гагик I Багратуни, который неоднократно упоминается в надписях на стенах церковью Сурб Карапет и Сурб Ншан. Можно предположить также, что фигура принадлежит одному из первоприсутствующих князей Вайоц дзора. Очевидно, это тот же самый монах, фигура которого помещена на архитектурной детали, найденной во время расчистки церкви Сурб Ншан.

Фигура еще одного монаха сохранилась на камне карниза с закругляющимся поясом, который находится на южной стороне церкви Сурб Карапет. Изображен бородатый монах, одетый в длинную до пят рясу с накинутым поверх нее плащом и с клобуком на голове. Левая рука опущена вдоль тела, в правой руке – патриарший посох с закругляющейся набок головкой. Следует отметить массивный камень, который украшен рельефами со стрельчатыми арками и другими

рисунокками. В нижней части камня имеется рельефная голова льва с кувшинами по обеим сторонам.

Как было сказано выше, на стенах Сурб Карапета помещена геральдическая символика княжеской власти. Один из этих рельефов был помещен в верхней части южной стены. Еще в начале XX в. эта скульптура находилась на своем первоначальном месте, в кладке стены. Ее можно увидеть в иллюстрациях, опубликованных Е. Лалаяном, К. Кучук-Ованнисяном. На рельефе изображен орел с распростертыми крыльями, держащий в когтях ягненка или овна. Подобные скульптуры с орлами имеют широкое распространение в средневековых памятниках Армении. Прекрасные изображения орлов с распростертыми крыльями имеются на капителях храма в Звартноце. Позднее, в период развитого средневековья орлиные рельефы встречаются в различных памятниках. Геральдические скульптуры орла, держащего в когтях добычу, украшают стены различных памятников Армении и выступают в качестве символов княжеских родов, покровителей данного сооружения. В этом смысле интересны геральдические знаки княжеского дома князей Васпуракана Арцруни на стенах Ахтамарского храма. Около двух десятков рельефов с орлами с распростертыми крыльями имеются на стенах города Ани, Кафедрального собора, церковью Тиграна Оненца и Сурб Пркич.

Герб князей Мамиконян с изображением держащего в когтях ягненка двуглавого орла помещен на стене абсиды гавита монастыря Бардзракаш Сурб Григор в Дсехе.

Рельеф с орлом есть также на восточной стене часовни (1263 г.) в селении Гемур Вайоц дзора. Он примыкает к хачкару, над южным окном на барабане купола церкви Сурб Степанос монастыря Танаат (1273 г.), на западной стене церкви Сурб Аствацацин монастыря Сурб Сион в Гергере (1282 г.), на камне из кладки северной стены церкви Буртелашен Амагу Норавадка (1389 г.). Та же композиция помещена также на южно-восточном участке барабана главной церкви монастыря Гегад (1215 г.). Известно, что эта церковь входила во владения князей Прошян – хозяев Вайоц дзора. Герб князей Прошян, выполненный на стене

скальной гробницы в 1283 г. во времена князя Проша изображает голову вола, держащего на цепи двух львов, а внизу орла с распростертыми крыльями, держащего в когтях ягненка.

Как мы заметили, вышеописанные памятники были построены и украшены рельефами только два столетия спустя после строительства церкви Сурб Карапет монастыря Цахац кар, в годы правления владык Сюника князей Орбелян и Прошян.

Известно, что после освобождения Армении от сельджуков, за определенные заслуги, на занятой территории, правителями приграничных земель Закаряны назначили представителей местной знати (Багратидов, Пахлавун, Арцруни, Мамиконянов, Вачутянов и др.). По свидетельству историка Степаноса Орбеляна, в Сюнике по праву правителей приграничных земель владения получили Липарит Орбелян и Васак Хахбакян. Последние были назначены на эту должность до 1220 г., о чем свидетельствуют надписи Липарита Орбеляна 1221 г. в Нораванке Амагу и Васака Хахбакяна 1220 г. в монастыре Аратес.

Скульптура орла с распростертыми крыльями с ягненком в когтях в Цахац каре свидетельствует о том, что в указанное время он являлся фамильным гербом отпрысков первоприсутствующего князя Сюника Васака. Наличие того же герба в постройках последующих владык Вайоц дзора Орбелянов и Прошянов говорит о том, что Прошяны считали себя законными наследниками прежних хозяев Сюника. Другой рельеф с геральдическим мотивом помещен на северной стене церкви Сурб Карапет. На нем изображена сцена поединка льва с быком или волком. Картина поединка этих двух животных также была широко распространена в средневековой Армении.

Подобные скульптурные группы известны в Ахтамаре, Гегарде, Макараванке и т. д. Как видно, географические рамки распространения этого герба были довольно широки. Фактически, этот герб являлся одним из отличительных знаков наследственной символики нескольких княжеских родов (в том числе и Вайоц дзора). Интересующий нас рельеф помещен на северной стене церкви Сурб Карапет, которая в отличие от других стен, лишена украшений. Высокий рельеф и круп-

ные размеры герба подчеркивают его значение. Этот мотив в дальнейшем встречается на многих средневековых надгробиях Вайоц дзора и других гаваров. С особым вкусом украшен южный фасад церкви, которому придает блеск притолока входа, украшенная гроздьями винограда, плодами и листьями граната. Тот же мотив встречается на хачкаре у восточной стены церкви Сурб Ншан. С особым умением украшены наличники восточного и западного окна церкви Сурб Карапет. Плетенные орнаменты заключены между двойными рядами круглых шаров. Следует особо отметить полную тождественность указанных рельефов с верхней частью наличника западного окна купольной церкви монастыря Аратес. Это говорит в пользу того, что купольная церковь в Аратесе и восточная группа памятников, возможно, были построены в одно и то же время и одним и тем же архитектором. Дополнительным аргументом в пользу этого является упоминание Степаноса Орбеляна о том, что описанные постройки были основаны в 1041 г. Судя по тексту посвячительной надписи 1073 г. Аратеса, прочтенной С. Бархударяном, в этих двух комплексах упоминается тот же отец Вардик. В дополнение к сказанному отметим, что имя Вардик не упоминается в Вайоц дзоре в указанное время. Наилучшим примером художественного оформления является западный фасад двухъярусной церкви-усыпальницы Сурб Ншан, детальное описание которого представлено в разделе, посвященном архитектуре построек монастыря.

Во время раскопок западной группы построек конгрегации были обнаружены скульптурные бровки окон, карнизы и т. д. Достоин внимания массивный камень, лицевая сторона которого украшена стрельчатыми арками и другими интересными рельефами. В нижней части камня помещена голова льва в высоком рельефе с кувшинами по обеим сторонам. Камень хорошо обработан с трех сторон, а четвертой стороной монтировался в стену. Обработка камня дает основание утверждать, что он венчал нишу или купель.

В результате раскопок найдены каменные модели церквей, специально обработанные подставки для крепления крестов, скульптурные венцы окон, которые придавали особую роскошь

строениям западной группы памятников монастыря Цахац кар.

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ

Армянские средневековые эпиграфические надписи содержат достоверные данные о политической истории армянского народа, социально-экономических и правовых отношениях, жизни и быте народа, о различных проблемах его науки и культуры. В этом смысле надписи являются ценными первоисточниками, научная ценность которых приравнивается к данным, сохранившимся в средневековых рукописях.

Вырезанные на стенах средневековых монастырей и мемориальных памятниках надписи часто предоставляют богатый источниковедческий материал, необходимый для научного анализа и оценки архитектурных сооружений, различных сфер деятельности конкретного монашеского ордена, содержат важные факты, касающиеся первопричин сооружения мемориальных стел и их мастерах.

Пятнадцатая по счету надпись Цахац кара в свое время была опубликована в топографических – географических исследованиях Джалалянца, Алишана, Качберуни, Лалаяна. Научную публикацию надписей осуществил выдающийся эпиграфист С. Бархударян, который в «Корпусе армянских надписей», в выпуске, посвященном надписям Вайоц дзора, представил 34 надписи. До начала раскопок, нам удалось здесь собрать около двух десятков надписей, число которых в течение работ увеличилось еще на шесть десятков. В настоящей работе мы приводим 116 надписей, из которых 82 впервые вводятся в научный оборот. Надписи вырезаны на стенах строений и на мемориальных памятниках, при этом на некоторых хачкарах помещены только даты их установления, которые важны для определения времени их сооружения. По своему содержанию, надписи Цахац кара имеют строительный, посвященный и памятный характер.

Строительные надписи вырезались на самых видных местах построек, главным образом помещались в верхней части дверных проемов. Самая ранняя строительная надпись Цахац кара вырезана на стене гавита двухъярусной церкви-усы-

пальницы из восточной группы памятников: «Я ОТЕЦ ВАРДИК, НАСТОЯТЕЛЬ СВЯТОЙ ОБИТЕЛИ ЦАХАЦ КАРА, ПОСТРОИЛ КАФЕДРАЛЬНЫЙ СОБОР И ПОСТАВИЛ ЗНАМЕНИЕ СВЯТОЙ ТРОИЦЫ...» Документ свидетельствует о реализации строительства отцом Вардиком. Хотя дата надписи не сохранилась, но по данным Степаноса Орбеляна она была вырезана в 1041г. В надписях на стенах монастыря отец Вардик упоминается несколько раз. Ранние постройки западной группы памятников Цахац кара относятся к Xв., однако эпиграфических данных об их основании не сохранилось. Другая строительная надпись сохранилась на карнизе вратного коридора и состоит из двух строк. Она гласит о перестройке церкви Сурб Аствацацин в 1222г. неким Григором: «В ГОДУ 1222-ОМ. ВОССТАНОВЛЕНА СУРБ АСТВАЦАЦИН РУКОЙ ГРИГОРА...» Учитывая факт восстановления еще нескольких построек в 1222г., следует предположить, что в период до указанной даты, некоторые сооружения монастыря пришли в ветхость. Другие надписи о восстановительных работах в Цахац каре были обнаружены в последние годы, в ходе раскопок. Надпись на тесаном камне у церкви XIIIв., открытого к востоку от Сурб Аствацацин, свидетельствует о том, что в 1215г. эта постройка была восстановлена неким Татуном: «В ГОДУ 1215-ОМ ВНОВЬ ВОССТАНОВЛЕНА ЦЕРКОВЬ РУКОЮ ТАТУНА...» Согласно составленному договору, настоятели ордена обязуются четыре дня в году служить обедню за спасение души Татуна и его жены Катун.

Обнаруженные в результате раскопок три надписи относятся к восстановлению церкви Сурб Ованнес. Их изучение позволяет выделить несколько этапов восстановительных работ. В гавите церкви Сурб Ованнес обнаружена пространная шестистрочная надпись. Она вырезана по правую сторону от входа. Написана от имени Мама – дочери Севаде и гласит о восстановлении церкви Сурб Ованес и принесении в дар серебряного креста: «МИЛОСТЬЮ БОЖЬЕЙ, Я, МАМА, НА СОБСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА ВОССТАНОВИЛА ЦЕРКОВЬ СИЮ И ПРИПОДНЕСЛА В ДАР ЭТОТ КРЕСТ СЕРЕБРЯНЫЙ...» Взамен служители монастыря обязались в течение пяти дней слу-

жить молебн за спасение души усопшего благодетеля и жертвователя монастыря Севаде – отца Мама.

Другая надпись вырезана на двух строительных камнях, которые обнаружены у южной галереи Сурб Ованнеса. Она относится к 1222 г. Некий Шсур восстановил церковь, взамен чего обещал отслужить час молебна: «В ГОД 1222-ЫЙ. ВНОВЬ ВОССТАНОВЛЕНА ЭТА ЦЕРКОВЬ РУКОЮ ШСУРА...»

Следующая надпись сохранилась не полностью и состоит из одной строки. Помещена на нескольких камнях, на реставрированном карнизе под перекрытием: «В ГОДУ 1231-ОМ. МИЛОСТЬЮ БОЖЬЕЙ ВОССТАНОВИЛ СУРБ ОВАННЕС...» Памятная надпись гласит о восстановлении церкви Сурб Ованнес в 1231 г.

Большая часть надписей на стенах сооружений монастыря имеет посвятельный характер. Это своего рода договоры с одной стороны между разными личностями, а с другой стороны – монахами ордена. Согласно этим договорам, жертвователи дарили Цахац кару движимое и недвижимое имущество, взамен чего настоятели церковью обещали служить молебны за спасение души того или иного человека. Монастырю дарились вотчинные земельные наделы, денежные средства, церковная утварь.

Среди посвятельных надписей самая ранняя относится отцу Вардику, согласно которой монастырю были пожертвованы земли и различное имущество: «...С БОЛЬШОЙ НАДЕЖДОЮ ПОДАРИЛ НАДЕЛ БЕВА И САД СЕДА И РАЗНУЮ ПРОЧУЮ УТВАРЬ...»

Вырезанные на стене Сурб Ншана, в свою очередь две надписи свидетельствуют о пожертвовании монастырю пахотных земель и сада. Из надписи 1211 г. на притолоке церкви Сурб Ованнес узнаем, что монастырю сады были подарены сыном Смпата-Григором. Надпись 1317 г. гласит о пожертвовании сада и воды известным князем Эачи Прошаном. Пространная посвятельная надпись вырезана на стене церкви Сурб Карапет, согласно которой владетельный князь Тарсаич Орбелян подарил монастырю сад, селение и церковный инвентарь.

Рядом с предыдущей надписью есть еще одна, которая свидетельствует о жертвовании мона-

стырю неким Варданом божьего святого знамения и попитров.

Большая часть эпиграфических надписей Цахац кара имеют памятное содержание. Такого характера надписи помещены на мемориальных памятниках, которые по тексту повторяют друг друга. Текст хачкара 1275 г. у церкви Сурб Карапет крайне интересен: «ВО ИМЯ ГОСПОДА, Я, ПОКОРНЫЙ РАБ И ПОЧИТАТЕЛЬ КРЕСТА, ПОЛУЧИЛ СЕЙ КРЕСТ, НЕПРИСТУПНУЮ БАШНЮ И ОРУЖИЕ, ОБАГРЕННОЕ КРОВЬЮ ГОСПОДА...» Заказчик характеризует хачкар как неприступную башню и обагрненное кровью Господа оружие. Памятные надписи относятся к светским и духовным лицам X–XVI вв., часть которых зафиксирована в памятных записях рукописей, скопированных в Вайоц дзоре. Традиционный характер имеют надписи на могильных плитах, в которых повторяется словосочетание «это есть тапанатун (кладбище)». Исключением является только надпись на надгробии известного шахурнского князя Укана: «БЛАГОРОДНОГО ИЗБРАННИКА И ХРАБРОГО ИЗ ВОЕНАЧАЛЬНИКА ПАРОНА УКАНА ПОМНИТЕ, В ГОДУ 1326-ОМ». Пол гавита церкви Сурб Ованнес покрыт могильными плитами с именами многих духовных и светских деятелей. Отличаются надгробия князя Липарита (1381 г.), княгини Эсукан (1301 г.), паронов Дета (1446 г.), Хошиша (1469 г.), Гонца (1467 г.). Здесь похоронен настоятель монастыря епископ Григор (1510 г.), который неоднократно упоминается в рукописях.

Надписи помещены как на стенах построек, так и на мемориальных памятниках (хачкарах, надгробиях), при этом на некоторых хачкарах вырезаны лишь даты возведения. Учитывая тот факт, что эпиграфические надписи способствуют выявлению ряда вопросов, связанных с деятельностью монастыря, уточнению списка духовных отцов, хронологических рамок существования обители, мы считаем нужным привести ниже все надписи.

МЕМОРИАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ

Во время раскопок монастыря Цахац кар было обнаружено большое количество мемориальных памятников.

На территории Цахац кара есть несколько кладбищ. Самое крупное находится на территории восточной группы памятников. Оно занимает довольно большую территорию. Здесь есть большое количество хачкаров, надгробий, мемориальных памятников. Другое кладбище простирается на территории западного кладбища. Одно из кладбищ имеется к северо-востоку на расстоянии ста метров. С территории новооткрытой галереи, гавита и церкви обнаружены более ста украшенных рельефами целых хачкаров, характерных для X–XVII вв. Большая часть имеет надписи с упоминанием дат. В надписях упоминаются светские и духовные лица. Благодаря этим памятникам записям становится возможным уточнить список настоятелей ордена, имена людей, связанных с деятельностью монастыря. Хачкары Цахац кара дают также определенное представление о скульптурных школах Вайоц дзора.

В ряду мемориальных памятников подавляющее число относится к X–XI вв. Это базальтовые стелы с традиционным изображением креста, с закругляющимся верхом, с острым нижним концом для крепления на постаменте. Самым подчеркнутым элементом хачкаров этого времени является изображение креста в высоком рельефе (выс. 6–7 см). В нижней части помещена пальметка, которая часто встречается также в верхней части горизонтальных крыльев креста. Надписи вырезаны на гладком фоне по краям от центрального креста. На кладбищах Цахац кара большее число хачкаров относится к указанному периоду. Венцом ранних хачкаров являются два огромных хачкара на западной стене сводчатой церкви Сурб Ншан из западной группы памятников, которые по праву можно отнести к числу шедевров армянской средневековой скульптуры.

За последние годы в результате раскопок обнаружено большое число хачкаров XII–XIV вв. Вырезаны из базальта, имеют определенные конструктивные особенности. Это прямоугольные каменные стелы. В верхней части из поверхности выступает карниз. Рельефы становятся более изящными. Стилизуется центральное изображение креста и украшается густой сетью разнообразных орнаментов. Преобладающими становятся геометрические и растительные орнаменты,

которые придают хачкарам особое обаяние. Влияние традиционных форм X–XI вв. было настолько велико, что мастера в дальнейшем также использовали их. Наилучшим образцом является хачкар в память Смбата Каджорди, возведенный в 1213 г.

Наибольшее число хачкаров относится к XV–XVII вв. (табл. 19, 20, 21). [По сравнению с хачкарами предыдущего периода они более просты по исполнению, чаще всего не имеют орнаментов. Рельефность значительно уменьшается. Большая их часть не имеет острого окончания для крепления и встроена в стены зданий. Несмотря на то что традиция встройки хачкаров в стену берет начало с эпохи развитого средневековья, тем не менее, она получает наибольшее распространение именно в период позднего средневековья. В хачкарах Цахац кара позднего периода наблюдается еще и другое явление. Уменьшаются размеры хачкаров, часто до 1 м. Как было отмечено выше, большая часть из хачкаров имеют надписи памятного характера.

В типологии мемориальных памятников средневековой Армении важное место занимают надгробия, восходящие к эпохе античности. Идея венчания могилы покойника мемориалом на территории Армянского нагорья имеет древние традиции и связана с самыми ранними этапами эпохи бронзы. Начиная с древнейших времен на месте погребения устанавливались мемориальные памятники-менгиры. Во II–I тыс. до н.э. захоронениям сопутствовали различные каменные идолы и фаллосы. Наиболее распространенным типом погребальных сооружений являются каменные ящики, которые покрывались одной или более плитами. Дальнейшим развитием типа погребальных сооружений стали плиты-надгробия, их наиболее ранние образцы известны по раскопкам античного Ширакавана. Это прямоугольные плиты до 1,5 м длины и 1 м ширины, которые датируются II–III вв. Дальнейшим развитием плиточных надгробий становятся надгробия с двускатным завершением, которые получают широкое распространение уже с V–VI вв., поверхность которых иногда покрывается рельефами и надписями.

Позднее появляются плоские, двускатные и надгробия в форме колыбели, которые просуществовали вплоть до наших дней. В XIV–XV вв.

появляются надгробия в виде овна, коня и сфинкса, которые не получают в дальнейшем особого распространения.

На кладбищах монастырского комплекса наиболее распространенным типом надгробий являются гладкие плиты. Их датированные примеры относятся к XIII–XVII вв. Эти надгробия не имеют орнаментаки (редкие орнаментированные плоские надгробия известны из монастыря Хамши, церкви Сурб Аствацацин Спитакавор, монастыря Амагу Нораваик). На некоторых из них имеются графические изображения человеческой фигуры, большая часть несет на себе памятные надписи, которые относятся и к духовным, и к светским лицам. Сравнительно небольшое число составляют надгробия с двускатным завершением, с гладкой поверхностью без надписей. На территории монастыря сохранилось несколько надгробий в виде колыбели, одно из которых имеет вырезанную дату – 1491 г.

Определенный интерес представляют вертикальные могильные памятники X–XI вв. обнаруженные на восточном кладбище. В период раскопок 1987 г. были осуществлены разведочные работы на территории восточной группы памятников. Согласно Степаносу Орбеляну, под руководством отца Вардика в 1041 г. были проведены строительные работы на территории захоронения первых святых отцов обители.

К югу от церкви Сурб Карапет восточной группы Цахац кара, на склоне холма были обнаружены мемориальные памятники X–XI вв.: хачкары, надгробия и своеобразные погребальные памятники. Это базальтовые плиты высотой до 1 м, в верхней части с шлифованной поверхностью (иногда полукруглой формы), с нижним сужающимся концом. Этот тип памятников имел довольно широкое распространение в средневековой Армении. Известны их многочисленные примеры из Моза, Хавуц тара, Гарни, Шахата и др. На средневековых кладбищах встречаются как отдельно стоящие, так и возведенные рядом с надгробием стелы указанного типа. Большая часть известных нам стел такого типа лишены орнаментаки. Встречаются также образцы, украшенные розетками, маленькими крестами, символами вечности.

На стелах из вышеуказанных четырех посе-

лений имеются изображения равнобедренных и несколько вытянутых крестов. На последних, помимо крестов, есть также знаки, символизирующие вечность. Стелы из Дитака и Нубарашена имеют также памятные надписи. Цахацкарские стелы лишены рельефов. Наличие подобных мемориалов рядом с надгробными плитами XIII–XVII вв. ранее позволяли датировать их тем же временем. Однако недавно обнаруженные образцы расширяют их хронологические рамки. Большая часть обнаруженных стел в Цахац каре покрыта посвященными надписями X–XI вв., которые являются наиболее ранними примерами этой группы.

Эти вертикально стоящие самобытные надгробные стелы наполовину зарыты в земле и выступают наружу всего лишь 40–60 см. Вначале памятных надписей вырезаны маленькие кресты. Из-за недостатка поверхности большая часть дат вырезана на верхней горизонтальной грани.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ

Археологический материал, добытый в результате раскопок Цахац кара, довольно скуден. Это затрудняет провести сравнительный анализ, классификацию и датировку. Тем не менее, считаем нужным ниже привести этот материал.

Предметы из железа. Среди найденных железных предметов имеется большое число гвоздей. Они найдены из средневековых, случайно открытых погребений. Гвозди сделаны методом,ковки, имеют выпуклую шляпку и разную длину. Обнаружены фрагменты железных мотыг, лезвие ножа, прямоугольная в разрезе пряжка.

Керамика. Примечателен обломок черепицы – калиптера с фрагментом надписи. Интересен также обломок венчика большого караса с изображениями креста. Редки стеклянные изделия, которые представлены обломками различных сосудов. Найдено золотое украшение с глубокими ямочками и концентрическими кругами.

Церковная утварь. При раскопках 1968 г. полуметрового коридора на участке между строением с прямоугольной абсидой и четырехабсидальной церковью Сурб Аствацацин, на глубине 1,3 м был расчищен глиняный утрамбованный пол. Здесь были найдены четыре медных креста,

рукоятка, колокольчик и фрагмент канделябра или светильника. Кресты были аккуратно уложены друг на друга. Они выплавлены из сплава латуни, меди и бронзы. Эти кресты являются одними из наилучших образцов художественного металла средневековой Армении.

Нижняя часть одного из крестов не сохранилась. Длина составляет 18 см, ширина – 16 см. Крылья креста расширяются к концу и завершаются двумя кругами, на которых имеются изображения равносторонних крестов. На крыльях вычеканены растительные орнаменты. В средокрестии и на крыльях имеются гнезда для камней. На нижнем крыле сохранилась часть рукояти для крепления стержня. Подобные кресты назывались ручными крестами и использовались во время церковных церемоний. Кресты, которые не имели рукояти, помещались в ризницах и назывались ризничными или настольными крестами.

Второй крест также выплавлен. Не сохранились нижнее крыло и несколько выступов. Сохранившаяся длина 14 см, ширина 18,5 см. Крылья расширяются и завершаются к концу крестоподобными трилистниками, в центре с парными углублениями. На крыльях имеются растительные пояса. В средокрестии и на крыльях припаяны овальные гнезда для полудрагоценных камней. На одном из горизонтальных крыльев сохранился сердолик.

Длина третьего креста составляет 21,5 см, ширина – 14 см. Крылья расширяются к концам и завершаются тройными бутонами и стрельчатыми выступами.

По обеим сторонам крыльев имеются мелкие полусферические выступы. Крылья украшены точечными поясами, концентрическими кругами, накладными стрельчатыми и сферическими украшениями. Сохранились гнезда от камней: центральное гнездо имеет овальную форму, на крыльях – прямоугольную. На нижнем крыле имеется углубление для крепления рукояти.

Обнаруженный в 1988 г. четвертый крест дошел до нас почти целиком (не сохранились лишь три выступа на крыльях). У него слегка расширяющиеся крылья, которые завершаются стрельчатыми выступами. Вся поверхность креста покрыта концентрическими кругами. Сохранились гнез-

да от камней прямоугольной и овально-вытянутой формы. В одном из гнезд сохранилась стеклянная вставка. Крест имеет рукоятку. Длина креста с рукояткой составляет 26,5 см, ширина – 12,5 см.

Примечателен литой колокольчик высотой 10,5 см и диаметром 8 см. Поверхность гладкая, в нижней части есть пара горизонтальных рельефных поясков. В верхней части имеется плоский выступ с отверстием для подвешивания. Найден также язычок и медная подвеска от колокольчика с отверстием для подвешивания и колечком от цепочки.

Интересен также фрагмент литого светильника или канделябра, поверхность которого украшена сердечками и поясками. Изнутри есть литая подвеска.

Среди материалов монастыря Цахац кара большой интерес представляет коллекция медных крестов. Они имеют многочисленные аналогии среди материалов из различных памятников Армении (Ани, Двин, Гарни, Дсех, Джарджарис). Выделяется особенно форма креста с выступами, аналоги которой известны по хачкарам и миниатюрам рукописей. Вышеуказанный крест можно датировать XIV–XV вв. Единственная обнаруженная медная монета – это персидская монета XVII в.

Археологическое и историко-архитектурное исследование Цахац кара началось в 1907 г. и продолжалось вплоть до последних двух лет. В течение последних трех лет раскопан участок более 400 м. Расчищены развалины южной галереи Церкви Сурб Ованнес, вратного коридора западного притвора и стоящей на нем церкви, а также развалины постройки с прямоугольной абсидой к востоку от церкви Сурб Аствацацин.

Обнаружены многочисленные орнаментированные камни от новооткрытых построек, которые свидетельствуют о художественном убранстве этих строений. Обнаружены четыре строительные надписи XIII в., которые свидетельствуют о восстановительных работах, проведенных членами ордена. Особый интерес представляет надпись 1311 г. митрополита Сюника, епископа Ованнеса Орбела о порядке литургий. Среди новооткрытых надписей преобладают надписи памятного содержания, которые крайне важны для идентификации некоторых лиц.

Под толстым слоем земли находятся развалины ряда монументальных сооружений западной группы, расчистка которых намечается на предстоящие несколько лет.

ХОЗЯЙСТВО МОНАСТЫРЯ ЦАХАЦ КАР

Как известно, Цахац кар был одним из самых выдающихся духовных центров Сюника и как таковой был известен сотни лет начиная с Хв. вплоть до XVI–XVII вв. В период владычества известных княжеских домов Орбелян и Прошян (в это время упоминаются еще несколько известных княжеских родов Махеваян, Ахтамарян, Шахурнеци и др.) в XIII в., Сюник достиг вершины своего могущества. Цахац кар наряду с Татевом и Нораванком считался одним из главнейших епархий Сюника. Неудивительно, что настоятели ордена Цахац кара часто дослуживались до духовного сана епископа или архиепископа.

Так, в памятной записи святцев 1483 года, переписанной иеромонахом Алегсаном мы читаем: «...написан в годы настоятеля святой обители епископа Григора». В переписанном священником Хачатуром евангелии 1492 г. Григор засвидетельствован уже как «...славный и высокородный архиепископ владыка Григор». По нашему мнению, в вышеприведенных памятных записях засвидетельствован тот же отец Григор. В надписи на одном хачкаре, обнаруженном во время раскопок притвора церкви Сурб Ованес упоминается еще один высокопоставленный сановник монастыря епископ Степанос, умерший в 1555 г.

Монастырь Цахац кар как центр епархии и один из крупнейших духовных центров региона, конечно же, должен был быть крупным владельцем за счет пожертвований. Данные письменных источников и эпиграфических надписей свидетельствуют о том, что Цахац кар как и другие крупные монастыри, для удовлетворения материальных потребностей обители обладал собственными доходными структурами. Это были производственные структуры (маслодавильни, винодавильни, мельницы), движимое и недвижимое имущество (деревни, поля, сады, луга), церковная утварь и имущество. Степанос Орбелян о Татевском монастыре пишет, что здесь были многочис-

ленные ремесленные мастерские для удовлетворения различных потребностей монастыря. Такого типа мастерская по производству изделий художественного металла была раскопана в Ваанаванке. Такого типа мастерская была и в Цахац каре, о чем свидетельствуют обнаруженные находки.

Самая ранняя по времени дарственная надпись вырезана над западным входом двухъярусной церкви. Сделана от имени настоятеля церкви отца Вардика «...луг и сад Седа и много других предметов...», взамен чего монахи обязались в течение пятнадцати дней служить молебн за спасение души Вардика и его отца Закаре.

Следующая надпись дарственного содержания, датированная 1211 г. вырезана на притолоке западного входа Сурб Ованес. Она гласит о пожертвовании сада: «В ГОДУ 1211-ОМ. Я, ГРИГОР, СЫН СМБАТА, ВЛАСТЕЛИН ВОСТНА, ДВА САДА НАСАДИЛ И ПОДАРИЛ СУРБ ОВАНЕСУ...», взамен получив двенадцать часов молебна. Один из первых исследователей надписи Каджберуни выражение «властелин Востна» объясняет как хозяин села Востинк по одноименному названию селения, расположенному на дороге, ведущей из села Шатин в Ехеги. Интересующий нас фрагмент надписи был рассмотрен также эпиграфистом С. Авагян. Он считает, что название «Востна» это родительный падеж от слова «востн» и, ссылаясь на словари А. Ачаряна и М. Малхасяна, объясняет его как «сухой, безводный, орошаемый только дождевой водой участок земли». Одновременно эпиграфист считает возможным рассматривать это слово в качестве названия. Мы склоняемся к последнему варианту.

На северной стене церкви Сурб Карапет вырезана надпись, которая на сегодняшний день сильно пострадала. Из первых двух строк становится известно, что она выполнена «...В ЦАРСТВОВАНИЕ ГРУЗИНСКОЙ ТАМАР И ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЗАКАРЕ...» Надпись вырезана от имени князя Васака Хахбакяна в XIII в. Далее согласно надписи князь Васак подарил монастырю сад из владений гавара Ехегац.

Согласно надписи над входом Сурб Карапета жена Липарита Орбеляна княгиня Аспа подарила монастырю: «...ИЗ АРТЕБУЙНА БОЛЬШОЕ ПОЛЕ СО СВОИМИ ГРАНИЦАМИ, ЧТО ИЗДАВНА

МОЯ ВОТЧИНА, ОТДАЛ В ДАР СУРБ ОВАНЕСУ». Поскольку княгиня Аспа умерла в 1263 г., то надпись можно датировать XIII в.

Другая надпись дарственного содержания вырезана с внутренней стороны южной стены церкви Сурб Карапет. Согласно надписи, великий князь Сюника Тарсаич Орбелян подарил монастырю селение Гарнакер в Гехаркунике и сад в селе Мчркадзор: «...ПОЖЕРТВОВАЛИ СВЯТОЙ ОБИТЕЛИ ЦАХАЦ КАР ИЗ МОИХ ВЛАДЕНИЙ ГЕХАРКУНИКА СЕЛО ГАРНАКЕР И РУКОТВОРНЫЙ САД ИЗ СЕЛА МЧРКАДЗОР...» Об этом пожертвовании свидетельствует также и Степанос Орбелян. Кроме того, историк упоминает о том, что князь восстановил множество пришедших в упадок церквей. В списке жертвователей монастыря упоминается одна из представительниц богатой прослойки Ехегиса Алам. Очевидно та же Алам упоминается на надгробии в восточной стороне от церкви: «ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ РАБА БОЖЬЯ АЛАМ».

Согласно надписи на внутренней стороне южной стены той же церкви некий Мартирос подарил церкви Сурб Ованес «СЕЛО ПОРАТАП В ВОТЧИНЕ ЕХЕГИС». Рядом вырезана другая надпись о том, что сын Деха Герг подарил монастырю свой собственный виноградник. Следующая надпись вырезана изнутри на восточной стене южной галереи церкви Сурб Аствацацин. Согласно этой достойной упоминания надписи, некий Вардан подарил монастырю «СВЯТОЕ ЗНАМЕНИЕ БОЖЬЕ И ПЮПИТРЫ», взамен чего монахи обязались отслужить два молебна на праздник Святого Геворга за спасение души жертвователя.

На стенах арочной ворот западной группы монастырского комплекса сохранились несколько крайне интересных надписей, которые дополняют наши представления о земельных владениях Цахац кара. Одна из них выполнена на северной стороне ворот и состоит из десяти строк. Сделана в 1317 г. от имени известного князя Эачи. Великий князь подарил монастырю свой собственный рукотворный сад со своей водой из села Сркхунк, взамен чего монахи обязались отслужить в году четыре молебна в праздник Давида и Акопа за спасение души дарителя, его жены и родителей. Достоинно внимания, что установил мо-

лебны духовный предводитель провинции митрополит Ованес Орбел вместе с монахами, которого даритель величает «наш брат». К проблеме обратился А. Мкртчян, который на основе памятной записи евангелия 1300 г. в Новой Джуге пишет, что Эачи Прошян и Ованес Орбел являются сыновьями двух сестер. По этой причине Ованес Орбел называет сына сестры «наш брат». Установление литургий митрополитом, а не настоятелем монастыря имеет свое объяснение. Возможно, великий князь Эачи посетил монастырь вместе с Ованесом Орбелом, а последний по принципу старшинства вынес решение о литургиях.

Следующая надпись расположена рядом с предыдущей, и относится к 1367 г. Согласно этой крайне интересной надписи некий Лианос, сын Самсона и его жена Арзу хатун своего сына Самсона похоронили в монастыре «...А МЫ ВЫКОПАЛИ МОГИЛУ И ПРИНЕЛИ ЖЕРТВУА МЫ ВЫКОПАЛИ МОГИЛУ, ПРИНЕЛИ ЖЕРТВУ...», за что настоятель церкви Нерсес и другие монахи должны были каждый год служить молебен за спасение души дарителей и их родителей.

Во время раскопок притвора церкви Сурб Ованес была найдена надпись о том, что одна из представительниц богатой прослойки Ехегиса дочь Севады Мама восстановила церковь и подарила серебряный крест: «...НА СВОИ СРЕДСТВА ВОССТАНОВИЛА ЦЕРКОВЬ И СВОЙ СЕРЕБРЯНЫЙ КРЕСТ ПОДАРИЛА ЕЙ». В ответ монахи установили порядок – каждый год служить молебен за спасение души отца дарителя.

Таким образом, пожертвования монастырю имели разнообразный характер – села, земли, сады, производственные постройки, различные доходные предприятия, церковный инвентарь и др. Известно, что во время основания монастыря меценаты для обеспечения бытовых потребностей новых монастырей делали различные пожертвования. Все это способствовало превращению монастырей в крупных собственников.

В своем достойном внимании исследованию, посвященном монастырскому землевладению, Г. Григорян выделяет два типа монастырской собственности. К первому типу принадлежали центры епархий, которые обладали крупной земельной собственностью. Ко второму типу отно-

сятся рядовые монастыри, которые не имели крупной собственности и вели собственное хозяйство. Цахац кар принадлежал к такому типу монастырей Сюника. Цахац кар в эпоху расцвета Сюника в XIII–XIV вв., во время владычества князей Прошянов и Орбелянов также переживал период расцвета. Согласно Есаи Нчеци, наряду с Татевским и Нораванкским монастырем, он являлся одним из трех главных епархиальных центров Сюника. Об этом имеются упоминания на страницах письменной истории Сюника. После присвоения сана вардапета в Киликии Степанос Орбелян по возвращении на родину в 1287 г., приступил к объединению двух патриарших престолов – Татева и Нораванка. Он едет к великому хану Аргуну и предъявляет ему приказ Тарсаича Орбелян, имея покровительство великого князя, в котором был указан список монастырских учреждений, принадлежащих Сюникскому духовному центру. Цахац кар после Татева и Нораванка был указан в качестве третьей по счету епископской резиденцией. Таким образом, Цахац кар был одним из выдающихся духовных центров провинции, в составе которого было по крайней мере шесть церквей, три галереи, притвор (гавит), скрипторий, множество хозяйственных и жилых построек. В западной группе монастыря сохранились остатки крепостной стены из массивных базальтовых камней, к которой были пристроена значительная часть хозяйственных построек.

На северной стороне главной западной группы памятников монастырского комплекса сохра-

нились остатки маслодавильни. Она расположена к северу от западной стороны галереи церкви Сурб Аствацацин на обширном участке, окруженном мощными стенами. Сохранились два жернова. Наличие маслодавильни непосредственно на территории монастыря свидетельствует о том, что эта производственная постройка была основана для удовлетворения повседневных нужд ордена. Годы ранее, в одном из разрушенных строений были обнаружены выстроенные в два ряда большие карасы, что свидетельствует о существовании винодавильни.

К северо-западу от монастырского комплекса, на расстоянии около пятиста метров, сохранился один из монастырских садов площадью около трех гектаров. Сохранились значительные участки внешней ограды сада, сложенной из базальтовых камней средних размеров. До наших дней сохранились участки оросительных каналов. Судя по стволам одичавших деревьев можно предположить, что это был яблоневый сад.

В произведениях средневековых армянских историков (Асогика, Степаноса Орбеляна), а также эпиграфических надписях Цахац кара и памятных записях рукописей встречается около трех десятков имен монахов, большая часть которых характеризуется в качестве настоятелей ордена. На основании этих списков мы сделали попытку составить хронологический список возможных настоятелей монастыря, которые упоминаются под почетными именами «предводитель, отец, владыка».

TSAGHATS KAR MONASTERY HISTORICO-ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

HISTORY OF THE MONASTERY

The monastery of Tsaghats Kar is one of the largest spiritual, cultural and educational centers of medieval Armenia. Over the course of history, it was one of eparchies of the metropolitan see and played an enormous role in the spiritual life of the province.

The monastery complex of Tsaghats Kar is located 6 km to the northeast of the Artabuynk village of Yeghegnadzor region, at the extremity of a mountain range, at an altitude of 2100 m above sea level. The monastery complex consists of six main church buildings, a gavit (narthex), one large and two small colonnaded galleries, as well as the series of monk cells. The whole complex is surrounded by a strong wall with rectangular towers.

During 1987–1992 archaeological excavations had been conducted in the western area of the complex. As a result, a church with a rectangular apse, a narthex and southern gallery of the Saint Hovhannes church, the western and southern galleries of the Saint Astvatsatsin church, a two-storey church on top of the vaulted corridor were revealed. Such kind of “gate” corridors with build on churches are known from the monastery complexes in Syunik, e.g. Vahanavank and Tatev.

A great number of khachkars were discovered that had been moved to Tsaghats Kar over the centuries, as well as 81 inscriptions, introduced to the research community through this work.

During the reconstruction works, carried out recently within the territory of St. Karapet and St. Nshan churches few more inscriptions have been found. The study of monastery inscriptions reveals that it was established in IX century and had functioned until XVII century. Remarkable archaeological materials were also discovered, the highlight of which is a collection of crosses.

The oldest mentions of this monastery refer

to the V c., in the context of liberation movement against the Persian invaders. After Avarayr battle in 451, the Armenian military groups retreated to the safest parts of the country. According to the historian of Syunik feudal house Stepanos Orbelyan, every Armenian military commander faced a dilemma: to betray Christianity or to fall in a battle in its name. While escaping to Artsakh, one of the military groups fought four battles in Vayots Dzor against the pursuing army of commander Atashkhuda.

Ashot I Bagratuni became the king after a long and persistent resistance and restored the country's statehood, with the help of presiding prince of Syunik Vasak. Tsaghats Kar was mentioned in X century, during the reign of the king Abas Bagratuni (929/30–953). According to Stepanos Taronatsi, Tsaghats Kar was a prominent and prosperous monastery in the time of the father Stepanos. The memorial stela found to the south-west from the St. Karapet church presumably belonged to the abbot (head of the monastery) Stepanos. The inscription on the stela reads: “In the year 986. FATHER STEPANOS”. According to the newly found inscription, father Stepanos died in 986, a time period close to the reign of Abas Bagratuni. Therefore, it is possible to identify these two Stepanonses, especially if we take into account the data given by Stepanos Orbelyan that two churches of the eastern group of monuments of Tsaghats Kar were built “in the cemetery of the first holy fathers”. Hereof it follows that Stepanos, the abbot of monastery was also buried in the cemetery of the first saint fathers.

The study of monumental architecture of the monastery indicates that the oldest buildings are two of the four churches of the western complex, i. e. St. Astvatsatsin (St. Holy Mother) and St. Hovhannes (St. John). The historian of the Armenian

architecture S. Mnatsakanyan carefully studied the abovementioned monuments of Tsaghats Kar and compared them with synchronous architectural monuments of Syunik. According to him, the church St. Astvatsatsin takes a worthy place among religious buildings of the Tsaghats Kar complex. Nevertheless, as a result of introducing several “unsuitable” details in the planning composition, it “remained the only known example and was not developed further”.

The researcher referred to church sacristies and the corridors, leading to them. The composition of St. Hovhannes is also noteworthy that stands out for its two sacristies in the southern side and a small gallery located between them. Referring to the sacristies of the vaulted compositions of Syunik, S. Mnatsakanyan writes: “The planning composition of it (St. Hovhannes) is extremely significant. Two sacristies oriented from west to east are located in the southern side of the vaulted gallery, herewith in front of the rather narrow area between them there is the southern entrance of the church. Another entrance is on the western facade of the church”. As subsequent investigations revealed, this building had no southern entrance. A large architectural complex of Tsaghats Kar, including two churches, the galleries in the southern side (XI c.), as well as a complex of buildings in the western side of St. Astvatsatsin, indicates that the IX–XI centuries were a period of prosperity in the history of Tsaghats Kar monastery, especially given that the churches of the eastern group of monuments were built at that time.

The following historical evidence about the monastery refers to the building activities, carried out in the middle of XI century. Stepanos Orbelyan, the historian of the Syunik feudal house lists thirty most important spiritual centers of the province and mentions Tsaghats Kar as a prominent monastery among seven large monasteries of Vayots Dzor. According to him, the monastery was built during the reign of king Gagik and was headed by father Vardik. Moreover, the historian narrates that in 1041, building activities were carried out at that place under supervision of abbot Vardik. Two lapidary inscriptions testify to the building of two churches by father Vardik. A

building inscription on the entrance lintel reads: “...ME, FATHER VARDIK RECEIVED SAINT KARAPET...”. The inscription on the western wall of St. Nshan (St. Hovhannes) also testifies: “ME, FATHER VARDIK, THE HEAD OF THE EPARCHY OF THE SAINT MONASTERY OF TSA GHATS KAR BUILT THE SAINT KATOGHIKE (cathedral church) AND PLACED THE HOLY SIGN OF THE HOLY TRINITY...”.

Numerous inscriptions of XI–XIV cc. on the walls of the monastery buildings testify to the prosperity of the monastery at a given time.

An inscription on the cornice of the southern entrance of the church says: “LORD, HAVE MERCY ON GAGIK DURING YOUR ADVENT AND TURN BACK THE EVIL”.

In 1331 in the manuscript created in Drazark by the order of the Syunik metropolitan Stepanos Tarsaich and copied from the commemorative record of the gospel, the scribe addresses the patron and his possessions. He characterizes the lord Stepanos as omnipotent and wise scholar, who received education from the famous Isaiah the Illuminator, as the son of prince of princes, brave warrior Jalal, the grandson of the great atabek of Armenia and Georgia Tarsaich, the ruler of Tatev, Noravank and Tsaghats Kar. In fact, according to the commemorative inscription, the monastery of Tsaghats Kar, along with two metropolitan residences of Tatev and Noravank, was considered one of the primary bishopric sees of the Syunik diocese in XIV.

The research of the monument complex began in the middle of the last century, during the time when topographic research was first introduced, dedicated to various historical regions of Armenia. Tsaghats Kar complex and its inscriptions were described among different monuments of Vayots Dzor. These works are important, in spite of some inaccuracies and impracticalities, and play a role of the primary sources, as a part of inscriptions has not been preserved until the present days. In this context, the publications S. Jalalyants, D. Bakradze, Khachberuni, G. Alishan, Ye. Lalayan, K. Kuchuk-Hovhannisyanyan are important.

Interesting observations about Tsaghats Kar can be found in the outstanding work of a great

expert of the Armenian art Garegin Hovsepyan, dedicated to the history of a famous Proshyan princely house. Later on, the monastery buildings and inscriptions were studied by G. Yeghiazaryan, who published the results of investigation. Tsaghats Kar monastery is repeatedly mentioned in G. Grigoryan's work on the Syunik monastery. The author used the lapidary and historiographic data to highlight the socio-economic issues of monasteries of medieval Armenia.

In his publication, dedicated to the Syunik school of the Armenian architecture S. Mnatsakanyan described in detail and assessed the monuments of Tsaghats Kar, as well as highlighted their significance in the history of the Armenian medieval architecture. The inscriptions of the monastery were published by S. Barkhudaryan. In the third issue of the "Corpus of the Armenian Inscriptions", dedicated to the inscriptions of Vayots Dzor region, 34 inscriptions of Tsaghats Kar are included, many of which are particularly interesting for the study of various spheres of monastery activities. In a series of works about the memorial monuments of Armenia, the monuments of Tsaghats Kar are also studied. In recent years a number of researchers turned their attention to the monastery and its separate buildings.

Archaeological excavations within the territory of monastery began in 1987 and had been conducted systematically until 1993. As a result of excavations new monuments (churches, a narthex, galleries etc.), memorial monuments (khachkars, gravestones) and diverse archaeological material were found, the study of which sheds light on numerous uninvestigated issues.

ARCHITECTURAL MONUMENTS

The monastery of Tsaghats Kar consists of two complexes. Two churches are located in the eastern group of monuments built by father Vardik in 1041. Stepanos Orbelyan narrates: "...he built (father Vardik – H. Melkonyan) two wonderful churches in the cemetery of the first saint fathers...". The church of St. Karapet is a cross-domed building, rectangular from the outside and cross-wise from the inside. It was built of large, hewn basalt blocks and decorated with various vegetal

and geometrical ornaments. The heraldic and ktetoric depictions enhance the opulence of decorations. Only a depiction of the northern wall that illustrates a scene of battle between a lion and a bull is preserved. The windows and the lintel of the single southern entrance are tastefully decorated with stylized bunch of grapes and pomegranates.

It is noteworthy that the decorations of the relief friso are almost precisely replicated on the church of St. Nshan and the khachkars. This evidences not only about existence of a special sculpture school of Tsaghats Kar, but also confirms the data of the historian about their synchronicity. By its architectural composition and artistic decoration, the church occupies a special place among synchronous monuments of Syunik and is influenced by the architectural schools of Ararat and Shirak. The relief depictions of decorative arches above the windows of St. Karapet church replicate the depictions of friso on the western wall of St. Astvatsatsin church of Arates monastery, which suggests that these reliefs were created by the same sculptor. According to the inscription on the entrance façade of the north-eastern sacristy of the domed church of Arates monastery that was deciphered by S. Barkhudaryan, the domed church (1073) is synchronous with the foundation of St. Nshan and St. Karapet churches (1041). In the upper part of the luxuriously ornamented portal, on its cornice a big building inscription (1041) about the church construction was carved. Father Vardik is also commemorated in the discussed inscription, whose name can be seen in the inscriptions of Tsaghats Kar for the last time in 1051.

Another monument of the complex is the two-storey church-sepulcher of Saint Nshan. The lower storey is a construction, rectangular in plan with a horseshoe-shaped apse that has a sacristy in its western side. A small chapel is built on the second storey. The western façade is decorated with wonderful cross stones (khachkars) (3.25×2.00 m). Below, on both sides of an arched niche, toroidal pedestals were located, on which the stelae were raised. Two storey church of St. Nshan is the earliest example of this type in Syunik. Later on, this kind of buildings appeared in Vahanavank, Tatev, the best example of which appeared in Ani (Shep-

herd's church), Yeghvard, Amaghu Noravank and Kaputan.

The cemetery dated to X–XVII cc. stretches to the south of the eastern area of the monastery monuments and occupies the territory of 2600 square meters.

The second group of monuments is located at a distance of 100 m from the first group and occupies a vast area. One of the main buildings of the group is the church of St. Astvatsatsin, which is located in the northern part of memorial monuments. It is a rectangular, cross-domed building with four pylons. It is built of rough-hewn and ragged basalt stones using lime mortar. The position of entrances of four sacristies is noteworthy. It is for that reason a unique example in the history of medieval architecture of Armenia. The church has two entrances: southern and western. The dome and a part of ceiling are destroyed. By its architectural style, the church of St. Astvatsatsin is similar to the IX–XI cc. monuments of Synuik of the same type and, probably, refers to the period, mentioned by Stepanos Orbelyan.

A gallery was built in XI c. in the southern side. The northern colonnade of the gallery rests on its southern wall of the St. Astvatsatsin church. A rectangular room is located in the eastern side of the hall. An inscription on its western wall tells that the church of St. Astvatsatsin was reconstructed in 1222 by someone named Grigor. In the southern part of the abovementioned gallery there is a vaulted corridor, built between the gallery and the church of St. Hovhannes. It was built of hewn basalt blocks and overarched by a pointed arch. The inscriptions of XIII–XIV cc. are preserved on the walls.

The next church is named St. Hovhannes. It is a single-nave vaulted structure, built of roughly hewn stones, using lime mortar. Two sacristies are located in the southern part, with a vaulted apse between them. The entrance of the eastern sacristy opens out to the altar apse, whereas the entrance of the western sacristy – to the church. The date “989” is inscribed on the eastern wall. If we take into account this date as an evidence on the final stage of construction, it becomes clear that the building activities were completed in 989. A dedi-

catory inscription of 1211 was carved on the lintel of a single western entrance. The ruins of other monumental structures were preserved around the buildings of the western group of monuments of Tsaghats Kar that were buried beneath a thick layer of soil before excavations. A large medieval settlement, covering a few hectares, surrounds the main complex of the monuments. At the south end of the settlement there are separate preserved parts of the monastery fortification walls with rectangular towers, built of ragged basalt blocks and using clay mortar. A cemetery extends to the eastern side.

In 1987 a gallery adjacent to the southern wall of St. Hovhannes church was opened (length – 12 m, width – 5 m) that was built of basalt blocks, using lime mortar. The height of the preserved walls is 3.5 m. The arched colonnade adjacent to the southern church wall is relatively well preserved. The gallery was open from south and north. The southern colonnade and the stones of the arch bases are preserved. In the eastern side there is a small covered building, integrated into the whole area. The eastern corner of the adjacent southern gallery is also closed. Between the arches, across the width of the gallery, a wall with central entrance was erected, which leads to the storey with brick floor, measuring 3.25×2.20 m. The northern part of the gallery was built on the smoothed rock foundation, which served as a floor for the major part of the building. Outside the rock, in the southern side, a medieval burial was revealed. Architectural details of the northern gallery are indicative of the artistic design of the newly found gallery: the stones decorated with reliefs, cylindrical and saw-tooth fragments of capitals. The reliefs depicting a lion head and jar images that decorate the baptistery are particularly noteworthy.

By its architectural composition, the newly discovered gallery replicates the forms of the southern gallery of the St. Astvatsatsin church. These two buildings, evidentially, were established synchronously and created by the same masters. Similar galleries were widespread in the spiritual centers of Syunik in X–XI cc. and are characteristic of Tatev, Vorotnavank and Vahanavank.

In the north-western corner of the gallery an entrance was opened, which leads to the St. Hovhannes church narthex. In 1987, in course of excavations the major part of the narthex territory was cleared that was completely cleaned in 1988. This building with a total area of more than 150 sq.m. is constructed of ragged and roughly hewn basalt blocks using lime mortar. Four basalt column bases were unearthed on the floor of narthex.

The height of the preserved part of the wall is 1.5m. The western wall is poorly preserved, it is almost destroyed. The building had two entrances from south and west. In the eastern part of the narthex, on both sides of the St. Hovhannes church entrance, two walls were opened, into which, apparently, khachkars were built (compare with Hovhannavank, Teghenyats, Amaghu etc.). The floor of narthex is covered with tombstones. The major part of the stones is decorated with anthropomorphic images and bear inscriptions. In these inscriptions the names of Esukan, the wife of prince Grigor Matsnaberdetsi, prince Liparit, the bishop Grigor, barons Det, Khoshish, Gontsa and others are commemorated.

Three inscriptions have been discovered as a result of excavations of the narthex and the gallery that contain data on reconstruction of St. Hovhannes church, conducted in different periods.

More than sixty khachkars were discovered with the commemorative inscriptions of X–XVIIcc. In 1988 excavations were conducted in the eastern area of St. Astvatsatsin church. Here the remains of a church measuring 6.6×4.4m were unearthed. It was built underneath the eastern wall of St. Astvatsatsin church, at a distance of 1.45m. It was built of rough and dressed basalt blocks and coated with lime mortar. The height of the preserved wall is 1.5 m. The only entrance of the church is located in the southern side. Altar bema is rectangular, which is rare in the architectural monuments of Syunik of the developed medieval period. This type is widespread among the monuments of Artsakh in XII–XIII cc. Three grave slabs cover the church floor, an inscription in memory of Khutu Mghlik dated to 1445 is preserved on one of these. A building inscription on a

stone from the wall masonry tells about the building restoration in 1215. An area of more than 200sq.m. around the church was cleaned, and, as a result, flat gravestones were unearthed.

In 1988, the ruins of church measuring 2.95×2.70m built of dressed basalt blocks were unearthed on top of the corridor-gate. The entrance is in the southern side. The floor is paved with basalt hewn stones, and the altar floor – with bricks. The preserved part of the church northern wall is entirely covered with cross relief images. Reliefs on the bases of two pilasters of the altar add a peculiar look to the building interior.

The same kind of churches in Syunik are known from Tatev and Vahanavank complexes. In 1086, the queen Shahandukht, wife of the king of Syunik, together with her sister Kata built the church of St. Astvatsatsin on top of the gate of Vahanavank monastery. Stepanos Orbelyan writes about that: “... she erected large arches and built this church and gallery above them...”. Another church built on the gate is Saint Astvatsatsin, erected in 1087 with the efforts of bishop Grigor. According to the inscription on the southern wall: “...I BUILT ARCHES AND THE CHURCH ON TOP OF IT...”. The newly found church is adjacent to the northern wall of St. Hovhannes church. In this part the primary date of building of St. Hovhannes church was preserved that was evidently built in X century. The image of cornice replicated the cornice of the St. Astvatsatsin church. Later on, after the building of a chapel, St. Hovhannes church was reconstructed, the cornice was replaced (probably in 1281, as evidenced by the building inscription on the cornice). A small fragment of the initial cornice was found in the masonry of the southern wall of the chapel.

In 1989 the archaeological team proceeded with cleaning of the corridor between St. Hovhannes church and a gallery, adjacent to the church of St. Astvatsatsin, as well as a part of the “gate” corridor. Two building horizons have been preserved here. The lower horizon referred to the period of building of St. Hovhannes. It corresponds to the period, to which the church and narthex floor is dated. The upper floor is 1.3m higher than the lower one. It aligns with the floor of the gallery of

St. Astvatsatsin church. During excavation of the upper layer within the territory of corridor, building details of the gallery were revealed, as well as khachkars, fragments of winged crosses and other archaeological materials. The tombstones without inscriptions and decorations were also revealed. The stepping stones lead to the narthex with different level floor.

In order to strengthen the foundation of the southern colonnade of the gallery, an additional wall of rough basalt blocks was added to on the southern side, using clay mortar. Several steps were built adjacent to it, for the passage from the corridor to the narthex. On both sides of the stairs pedestals and khachkars are placed, of which only the khachkars of the southern side are preserved.

The excavation of the gate-corridor revealed dressed stones of a small church built on the second storey. An inscription of the Syunik bishop Hovhannes Orbeli (1303–1324) of 1311 is preserved on two stones. Primarily it was carved on several stones, only two of which have been preserved. The inscription tells us about the custom of liturgy, established by the Syunik metropolitan.

In 1992–1993 excavations were conducted in the western area of the St. Astvatsatsin church, where a large vaulted gallery was unearthed (16,6×7 m). It was built of hewn and rough basalt blocks using clay mortar. The gallery itself is built of ragged stone. The most important constructive elements, such as columns, arches and corners, are built of dressed stones. This building technique was particularly spread in Syunik on early stage of the developed medieval period. The newly opened gallery floor is paved with bricks. Discovered material is scarce: the fragments of stelae with inscriptions were found. On the pilaster of the southern colonnade, below the cross relief, we read: “REMEMBER VASAK”.

THE SCULPTURE OF ARCHITECTURAL MONUMENTS

The monumental buildings of Tsaghats Kar are richly decorated with relief sculptures, which add particular luster to the constructions. In this context, the decorations of the churches of the eastern monastery group are noteworthy that were built

during the father Vardik in 1041. The main building of this complex is the church of St. Karapet, the walls of which are decorated with various ktetor and heraldic reliefs. The lintels, window arches and frames, the dome, altar bema etc. are also decorated with reliefs. On the upper part of the southern wall, the ktetor relief was carved, which is currently placed in the southern side of the church territory, at a distance of 25 m. Here, two ktetor figures holding the St. Karapet church model in their outstretched hands are depicted. The relief is heavily damaged. The left side figure of ktetor is better preserved (parts of the figure and face are visible).

The sculptures of Gagik Artsruni in Akhtamar, Gurgen and Smbat Bagratuni in Sanahin and Haghpat, Gagik I Bagratuni in Ani, Zakare and Ivane Zakaryans in Harich, the sons of prince of Haterk Vakhtang and Arzukhatun, Hasan and Grigor in Dadivank, Vakhtang and his son Hasan Jalal in Gandzasar, abbots of Haghartsin monastery Hovhannes and Sagis are known.

It is difficult to suggest, whose images are carved on the Tsaghats Kar relief. The sculpture, most probably, refers to the princes, who ruled in Vayots Dzor during the period of monastery foundation (1041), or the members of clergy. S. Barkhudaryan implies that “the building was under the patronage of a mundane prince”, given the fact that the monastery buildings of 1041 “were built equally of hewn and large stones, elaborately and with taste”, as well as due to the “reliefs of princely coat of arms type” on the walls of St. Karapet.

The figures, most probably, portray the sovereigns of Vayots Dzor, whose residence in Yeghegis village is located at a distance of several kilometers from the Tsaghats Kar monastery. It is known that beginning from 20's of IX century, Vayots Dzor was a part of domain of presiding Syunik princes, with the political center in village of Yeghegis. The rule of Vayots Dzor sovereigns had been interrupted in 960's, after the great prince Vasak's death. Upon his death, the historian Stepanos Orbelyan mentioned his two sons, Smbat and Gagik as lords. We are not aware of these princes and their successors. Apparently, the descendants of the presiding prince Vasak's son were depicted

on the Tsaghats Kar ktetor relief. One of the figures, probably, portrays the monastery abbot, father Vardik. The upper part of the church model is well preserved on the discussed sculpture relief.

The southern part of the church with entrance, the dome drum with arcade relief sculpture and the dome are clearly visible. A standing monk on the left, extends his left hand to the model. He has an oval face, a distinguished nose and spade beard, wearing a pointed hood on his head. He is dressed in ankle-long monk robe with a wide pectoral ribbon, ornamented with zigzag decoration. In his right hand he holds the rod of abbot – a long staff with bent, rounded head. Later on, these heads transformed into snake-like heads of bishop staffs. These abovementioned facts demonstrate that the priest is abbot Vardik, commemorated by Stepanos Orbelyan and in the monastery inscriptions.

Unfortunately, the figure standing on the right hand is not preserved. Only two outstretched hands can be seen. It is possible to suggest that here was depicted Gagik II Bagratuni, who was repeatedly commemorated in the inscriptions on the walls of St. Karapet and St. Nshan churches. It can be also assumed that the figure presents one of the presiding princes of Vayots Dzor. Most probably, the same priest is depicted on the architectural detail, discovered during the clearing activities of St. Nshan church.

A figure of another monk is preserved on the cornice stone, in the southern side of the St. Karapet church. That is a bearded priest, wearing ankle-long robe and cloak, as well as a hood on his head. His left hand was along his body and in his right hand he holds the patriarchal staff with bent, rounded head. A massive stone is noteworthy, which is decorated with relief pointed arches and various interesting images. In the lower part of the stone there is a relief head of a lion with jars on both sides.

As was mentioned above, heraldic symbols of the princely power are depicted on the walls of St. Karapet church. One of these reliefs was in the upper part of the southern wall. Back in the early XX century this sculpture was in its original place, in the wall masonry. It can be found in the illustra-

tions published by Ye. Lalayan, K. Kuchuk-Hovhannisyan. It presents an eagle with spread out wings, with a lamb or ram in his claws. The sculptures of this type with eagles are widely evidenced in medieval monuments of Armenia.

Wonderful images of eagles with spread out wings can be found on the capitals of the Zvartnots temple. Later on, during the period of developed medieval period, eagle reliefs can be seen on different monuments. Heraldic sculptures of an eagle, holding a prey in his claws decorate the walls of different monuments of Armenia and play the role of symbols of princely families, patrons of this building. In this sense, the heraldic signs of Artsruni princely family on the walls of Akhtamar church in Vaspurakan are noteworthy. Around two dozens of eagle relief images with spread out wings are carved on the walls of the Cathedral of Ani, churches of Tigran Honents and Saint Savior, as well as on town defensive walls.

The coat of arms of Mamikonyan princes with an image of two-headed eagle, holding a lamb in his claws, is depicted on the apse wall of the narthex in the monastery of Bardzrakash St. Grigor in Dsegh.

Relief depiction of eagle can be seen also on the eastern wall of a chapel (1263) adjacent to khachkar in Gomk village of Vayots Dzor, above the southern window on the dome drum of the St. Stepanost church of Tanahat monastery (1273), on the western wall of St. Astvatsatsin church of the monastery St. Sion in Herher (1282), on the stone of the northern wall masonry of Burtelashen church of Amaghu Noravank complex (1389). The same composition is depicted on the south-eastern part of the dome drum of the main church of Geghard (1215). It is well known that this church was under the rule of Proshyan family, the patrons of Vayots Dzor. Coat of arms of the Proshyan family, carved in the wall of a rock sepulcher in 1283, during the reign of prince Prosh, portrays an ox head, holding two lions on a chain, and an eagle below with spread out wings, holding a lamb in its claws.

It is obvious that the abovementioned monuments were built and decorated with reliefs only two centuries after construction of the St. Karapet

church of Tsaghats Kar monastery, under the reign of Syunik rulers, the Orbelyan and Proshyan princes.

It is known that after liberation of Armenia from the Seljuks, the representatives of the local nobles (Bagratunis, Pahlavunis, Artsrunis, Mamikonyans, Vachutyans etc.) for certain merits were appointed governors of border lands on the occupied territory by the Zarakyns. According to Stepanos Orbelyan, Liparit Orbelyan and Vasak Khaghbakyan were given estates in Syunik by right of rulers of border lands. The latter were appointed this position before 1220, which is evidenced by the inscriptions of Liparit Orbelyan (1221) in Amaghu Noravank and Vasak Khaghbakyan (1220) in Arates monastery.

The sculpture of eagle with spread out wings and a lamb in claws in Tsaghats Kar testifies that in given time it was a family crest of the descendants of the presiding prince Vasak of Syunik. Presence of the same coat of arms on the monuments of the following rulers of Vayots Dzor, Orbelyans and Proshyans suggests that Proshyans regarded themselves legitimate heirs of the previous governors of Syunik.

Another relief with heraldic motive is carved on the northern wall of the St. Karapet church. It features a fight between a lion and a bull, or ox. The image of fight of these two animals was widespread in medieval Armenia.

Such sculptural groups are known in Akhtamar, Geghard, Makaravank and other sites. As can be seen, the geographical range of distribution of this coat of arms was quite broad. In fact, this coat of arms was one of the distinguishing features of hereditary symbolism of several princely families (including Vayots Dzor sovereigns). The relief that interests as is depicted on the northern wall of the St. Karapet church, which is deprived of decorations in contrast to the other walls. The high relief and large size of the coat of arms emphasize its significance. This motive is subsequently seen on numerous medieval gravestones of Vayots Dzor and other regions.

The southern facade of the church is decorated with particular taste. Its entrance lintel, decorated with bunches of grapes, pomegranate fruits

and leaves, adds a specific luster. The same motif can be seen on the khachkar, standing in the eastern side of the St. Nshan church. The frames of the eastern and western windows of St. Karapet church are elaborately decorated. The bound ornaments are locked in double rows of rounded balls.

It is noteworthy that the abovementioned reliefs are identical to the decorations of the frame of the window inserted in the western wall of the domed church of Arates monastery. It suggests that the domed church in Arates and the eastern group of monuments in Tsaghats Kar, probably, were built at exactly the same period and by the same architect. An additional argument in favour of this is the reference of Stepanos Orbelyan to the fact that described monuments were built in 1041. Judging from the text of dedicatory inscription of Arates (1073), interpreted by S. Barkhudaryan, the same father Vardik is commemorated in these two complexes. In addition, the name Vardik is not commemorated in Vayots Dzor at a given time. The best example of the artistic decoration is the western facade of the two-storey church-sepulcher St. Nshan, detailed description of which is presented in section, dedicated to the architecture of the monastery buildings.

During the excavation of the western group of monastery buildings the window arches decorated with reliefs, as well as cornices and other elements were discovered. Among other finds a massive stone is noteworthy, the face of which is decorated with pointed arches and various interesting reliefs. In the lower part of the stone is a relief image of a lion head with the jar images on both sides. Three sides of the stone are well dressed, whereas with its forth side it was built into the wall. Judging from the stone treatment, it probably crowned a niche or a baptistery.

As a result of excavations, stone models of churches were found, specifically processed supports for crosses, decorated window arches, which added a specific luxury to the buildings of the western group of Tsaghats Kar monastery.

LAPIDARY INSCRIPTIONS

Armenian medieval lapidary inscriptions contain reliable data on the political history of the Ar-

menian nation, socio-economic and legal relations, everyday life of the people, different problems of science and culture. In this sense the inscriptions are valuable primary sources, the scientific importance of which is comparable with the data, preserved in the medieval manuscripts.

The inscriptions carved on the walls of medieval monasteries and memorial monuments often present a valuable source study material for the scientific analysis and assessment of architectural monuments, various areas of activities of a particular monastic orders, contain important facts concerning initial causes of erection of memorial stelae and their craftsmen.

The fifteen inscriptions of Tsaghats Kar were published in the topographic and geographic publications of Jalalyants, Alishan, Kajberuni and Lalayan back in the day. The inscriptions were published by a prominent epigraphist S. Barkhudaryan, who presented 34 inscriptions in the “Corpus of the Armenian Inscriptions”, in the issue, dedicated to Vayots Dzor. Prior to the archaeological excavations, approximately twenty inscriptions were collected here, the number of which increased in course of the work by another sixty. In the current work, 116 inscriptions are included, 82 of which are introduced into scientific discourse for the first time. Inscriptions are carved on the walls of buildings and memorial monuments. On some khachkars, however, only the dates of their erection are inscribed, which are important for definition of chronology of the monument. By their content, the Tsaghats Kar inscriptions pertain to construction, dedication and commemoration.

The building inscriptions were carved on the very well visible parts of buildings, mostly on the upper part of the doorways. The earliest building inscription of Tsaghats Kar is carved on the wall of the narthex of the two-storey church-sepulcher of the eastern group of monuments: “ME, FATHER VARDIK, THE ABBOT OF TSAGHATS KAR MONASTERY, BUILT THE CATHEDRAL CHURCH AND ERECTED THE SIGN OF THE SAINT TRINITY...”. This document proves the fact that building activities were carried out by father Vardik. Although the date of inscription is not preserved, according to Stepanos Orbelyan it was

carved in 1041. Father Vardik is mentioned in the inscriptions on the monastery walls for several times. The early constructions of the western group of Tsaghats Kar refer to the X century, however, the epigraphic data on their establishment is not preserved. Another building inscription is preserved on the cornice of the gate-corridor and consists of two lines.

It tells about reconstruction of the St. Astvatsatsin church in 1222 by someone named Grigor: “IN THE YEAR 1222 SAINT ASTVATSATSIN WAS RECONSTRUCTED BY THE HAND OF GRIGOR...”. Given the fact that several other buildings were reconstructed in 1222, it can be assumed that during the period prior to the mentioned date, some buildings of the monastery fell into disrepair. Other inscriptions about reconstruction works in Tsaghats Kar were discovered in recent years, in course of excavations. An inscription on the dressed stone near the XIII century church was found to the east of St. Astvatsatsin. It testifies that in 1215 this monument was reconstructed by someone named Tatum: “IN THE YEAR 1215 THE CHURCH WAS AGAIN RECONSTRUCTED BY THE HAND OF TATUN...”. According to the agreement, the abbots of the order promised to say mass for the salvation of souls of Tatum and his wife Kata four days in a year.

Three inscriptions discovered during excavation refer to reconstruction of the St. Hovhannes church. The study of those inscriptions makes it possible to highlight several stages of reconstruction works. A broad six-lined inscription was discovered in the narthex of the St. Hovhannes church. It is carved on the right side of the entrance. It is written on behalf of Mama – the daughter of Sevade and tells about reconstruction of the St. Hovhannes church and bringing a silver cross as a gift: “BY THE GRACE OF GOD, ME, MAMA, RECONSTRUCTED THIS CHURCH USING MY OWN RESOURCES AND GAVE THIS SILVER CROSS...”. In return, the servers of the monastery promised to celebrate prayer for salvation of deceased benefactor and donator of the monastery Sevade – the father of Mama.

The other inscription was carved on two building stones, which were discovered in the

southern gallery of the St. Hovhannes. It is dated back to 1222. Someone named Shsur reconstructed the church and was promised an hour of liturgy in return: “IN THE YEAR 1222. THIS CHURCH WAS AGAIN RECONSTRUCTED BY THE HAND OF SHSUR...”.

The following inscription was poorly preserved and consists of one line. It was carved on the cornice stones on the upper part of the church: “IN THE YEAR 1231. BY THE GRACE OF GOD, RECONSTRUCTED SAINT HOVHANNES CHURCH...”. This commemorative inscription states about the reconstruction of St. Hovhannes church in 1231.

The majority of the inscriptions on the monastery walls is of dedicatory nature. These are agreements between different individuals and the monks of the order. According to these contracts, the donors presented movable and landed properties to the Tsaghats Kar, and in return, the church abbots promised to celebrate prayers for salvation of a certain person or his relative. Allodial hide-lands were donated to the monastery, along with financial resources and churchware.

The earliest inscription among the dedicatory inscriptions refers to father Vardik. According to it, lands and other property were offered to the monastery: “...WITH GREAT HOPE HE DONATED THE PLOT OF BEVA AND SEDA'S GARDEN AS WELL AS OTHER UTENSILS...”.

Two inscriptions carved on the wall of the St. Nshan church testify about offering of arable lands and a garden to the monastery. From the inscription (1211) on the lintel of the St. Hovhannes church we learn that the gardens were gifted to the monastery by Smbat's son Grigor. According to the inscription on a wall of the gate-corridor's (1317), the famous prince Eachi Proshyan donated a garden with water supply to the monastery. A broad dedicatory inscription was carved on the wall of St. Karapet church, according to which the ruling prince Tarsaich Orbelyan donated a garden, village and church inventory to the monastery.

Next to the previous inscription is another one, which evidences about donation of god's holy sign and reading desks to the monastery by someone named Vardan.

The major part of lapidary inscriptions of Tsaghats Kar has commemorative content. This kind of inscriptions can be mostly found on memorial monuments and their texts repeat each other. The text of kachkar (1275) near the St. Karapet church is noteworthy:

“IN THE NAME OF LORD, ME, TATEOS, A HUMBLE SERVANT AND WORSHIPPER OF CROSS, RECEIVED THIS CROSS, AS INACCESSIBLE TOWER AND A WEAPON, ENSANGUINED WITH THE LORD'S BLOOD...”. The patron characterizes khachar as an inaccessible tower and a weapon, ensanguined with the god's blood. The commemorative inscriptions of khachkars refer to the secular individuals and clerics of X–XVI cc. Some of them are recorded in the commemorative records of manuscripts, copied in Vayots Dzor. Inscriptions on the tombstones have traditional character. In this inscriptions the phrase “this is tapanatun (a cemetery)” is repeated. The only exception is an inscription of the prominent prince Ukan from Shahurn on the gravestone: “REMEMBER PARON UKAN, THE DISTINGUISHED ELECT AND BRAVE COMMANDER, IN THE YEAR 1326”.

The floor of narthex of St. Hovhannes church is covered with numerous gravestones with the names of clerics and secular representatives. The gravestones of price Liparit (1381), princess Esukan (1301), barons Det (1446), Khoshish (1469), Gontsa (1467) are noteworthy. Here is buried the bishop Grigor (1510), who is repeatedly commemorated in the manuscripts.

The inscriptions are carved on both walls of the buildings, and on memorial monuments (khachkars, gravestones), herewith only the dates of erection were inscribed on some khachkars. Given the fact that the number of issues related to the monastery activities, specification of the list of spiritual fathers, the chronological frames of existence of monastery can be revealed thanks to lapidary inscriptions, we consider it necessary to list these inscriptions below.

THE MEMORIAL MONUMENTS

A great number of memorial monuments were found during excavations of the Tsaghats Kar monastery.

There are several cemeteries within the territory of Tsaghats Kar. The largest cemetery is located on the territory of the eastern group of monuments and occupies a rather large territory. Here is a great number of khachkars, gravestones and memorial monuments. Another graveyard stretches in the territory of the western cemetery. One of the cemeteries is located to the north-east of the western monument group, at a distance of one hundred meters. More than a hundred relief decorated complete khachkars, characteristic of X–XVII cc. have been discovered within the territory of newly found gallery, narthex and the church.

The major part has inscriptions with a mention of the dates. In these inscriptions are commemorated secular individuals and clergy. Thanks to these commemorative records, it is possible to specify the list of the abbots of order, and the names of the people, related to the monastery activities. The khachkars of Tsaghats Kar provide some insight into the sculptural schools of Vayots Dzor .

Among memorial monuments of Tsaghats Kar the vast majority refers to the X–XI cc. These are basalt stelae with traditional image of cross with rounded top, pointed bottom for fastening to the pedestal. The most emphasized element of khachkars of that period is an image of cross in high relief (height 6–7 cm). In the lower part is a traditional palmette decoration, which is often seen also above the horizontal wings of the cross. Inscriptions are carved on the smooth background along the edges of the central cross. The major part of the khachkars in the cemeteries of Tsaghats Kar refers to the mentioned period. Two large cross stones on the western wall of the vaulted St. Nshan church of the western group of monuments can rightly be referred to a number of masterpieces of the Armenian medieval sculpture.

In recent years, numerous khachkars dated to XII–XIV cc. have been discovered as a result of excavations. These are carved from basalt and have particular constructive specifics. In particu-

lar, these are rectangular stelae with prominent cornice in the upper part. Relief decorations are delicately shaped. The central cross image becomes stylized and is decorated with dense net of various ornaments. Geometric and floral ornamentation become prevailing, which attach particular charm to the khachkars. The influence of traditional forms of X–XI cc. was so great that the craftsmen used them at a later stage. The best example is the khachkar in memory of Smbat kajordi, erected in 1213.

The greatest number of khachkars refers to XV–XVII cc. In comparison with the khachkars of the previous periods, these are simpler in design, and in most cases are not ornamented. The major part of them has no pointed extremity for fastening and was inbuilt into the walls of buildings. Regardless of the fact that the tradition of building in khachkars into the walls goes back to the period of developed medieval period, nevertheless, it got widespread particularly during the late medieval period. There is another phenomenon observed in Tsaghats Kar khachkars of a later stage. The size of khachkars is decreasing, often up to one meter. As it was mentioned above, the major part of khachkars bears inscriptions of commemorative character.

In typology of the memorial monuments of medieval Armenia gravestones occupy an important place. They appear in the I–II centuries AD. The tradition of erecting of a memorial stela on the burial in the territory of the Armenian highland has deep roots and is related to the earliest stages of the Bronze Age. Beginning from the ancient times the memorial monuments-menhirs have been erected on the burials. In the II–I mill. BC the burials included various stone idols and phalluses. The most common type of burials are cists that were covered by one of more slabs. As a result of the further development of this type of burial constructions the slabs-gravestones appeared. The earliest examples of the latter are known from the excavations of the ancient Shirakavan. These are rectangular slabs (up to 1.5 m high and 1 m wide), which date back to II–III cc. The next stage of gravestone development is represented by tombstones with two inclined top surfaces that were

widely distributed from V–VI cc. Their surface was sometimes covered with reliefs and inscriptions.

Later on, smooth, cradle-shaped gravestones and the tombstones with two inclined top surfaces appeared that existed up to the present days. In XIV–XV the gravestones in form of ram, horse and sphinx appeared that were less widespread.

The most common type of the gravestones within the cemeteries of the monastery complex are slabs with smooth surface. The dated examples refer to the XIII–XVII cc. These gravestones are not ornamented (rare ornamented smooth gravestones are known from the Khamshi monastery, Saint Astvatsatsin Spitakavor church, Amaghu Noravank monastery). Some of them bear graphical images of human figure. The major part bears commemorative inscriptions that are ascribed to the clerics and secular individuals. The gravestones with two inclined top surfaces and without inscriptions comprise a relatively small number. Within the territory of the monastery several cradle-shaped tombstones are preserved, one of which has a date inscribed on it – 1491.

The upright grave monuments discovered in the eastern cemetery and dated to X–XI cc. are particularly noteworthy. During the excavation in 1987, field surveys were conducted within the territory of the eastern monument group. According to Stepanos Orbelyan, in 1041 building work was carried out in the territory of the burial of the first holy fathers of the monastery under direction of father Vardik.

Memorial monuments of X–XI cc. were discovered on the slope of the hill, to the south of the St. Karapet church of the eastern group of Tsaghats Kar: khachkars, gravestones and unique burial monuments. These are basalt slabs up to the 1 meter high, with dressed surface in the upper part and tapering bottom. This type of monuments had quite wide distribution in the medieval Armenia. Numerous examples are known in Moz, Havuts tar, Garni, Shaghat and other places. The stelae that stand separately and are erected near the gravestones can be seen in medieval cemeteries. The major part of these stelae are deprived of ornamentation. The examples decorated with rosettes, small crosses and symbols of eternity are also found.

On the stelae in the abovementioned four settlements are images of equilateral and elongated crosses. On the latter, besides crosses are also signs, symbolizing eternity. The examples from Ditak and Nubarashen also have commemorative inscriptions. The famous examples from Tsaghats Kar are not ornamented. The presence of such memorials near the gravestones of XIII–XVII cc. previously allowed dating them to the same period. However, the recently found examples broaden their chronological range. The major part of discovered stelae in Tsaghats Kar bears commemorative inscriptions of X–XI cc., which are the earliest examples of this group.

These upright unique gravestones are half buried in the ground, and the height of the stela above the ground is 40–60 cm. In the beginning of the commemorative texts are carved small crosses. Most of the dates is inscribed on the upper horizontal edge.

Archaeological finds. The archaeological material unearthed thanks to the excavations in Tsaghats Kar, is quite scarce. This makes comparative analysis, classification and dating difficult. Nevertheless, we consider it important to present the materials below.

Iron Objects. Among discovered iron objects there is a large number of nails. These are found from the medieval, accidentally discovered burials. The nails are forged, have gibbose head and are of different lengths. The fragments of iron hoes, a knife blade and rectangular in section buckles were found.

Ceramics. A fragment of a semi-cylindrical roofing tile, a kalupter with a part of inscription is noteworthy. A piece of rim of a large pithos is also interesting with an image of cross. Glass items are rare and are represented by the fragments of various vessels. A golden adornment was found with deep dimples and concentric circles.

Churchware. In 1988, during the excavations of a meter and a half wide corridor in the area between the building with rectangular apse and tetraconchal church of St. Astvatsatsin, at a depth of 1.3 m, the clay packed floor was opened. Four copper crosses, a handle, a small bell and a fragment of chandelier was found. The crosses were accurately

arranged on top of one another. These were cast of latten, copper and bronze alloy. The crosses are one of the best examples of artistic metalworking of the medieval Armenia.

The lower part of one cross is not preserved. Its length is 18 cm, the width – 16 cm. The cross wings flare out and end with two circles with images of equilateral crosses on them. Floral ornaments are embossed on the cross wings. In the middle of the cross and on the wings are bezels for gems. A part of a handle for fastening the rod is preserved on the lower wing. This kind of cross was called hand cross and was used during church ceremonies. The crosses, which had no handle were placed in apses and were called apse or table crosses.

The second cross is also cast. The lower wing and several ledges were not preserved. The length is 14 cm, whereas the width – 18.5 cm. The wings flare out and end with cross-shaped trefoils, with paired dimples. The surfaces of the wings are decorated with floral belts. In the middle of the cross and on the wings oval bezels for semi-precious gems are attached. On a horizontal wing an inserted cornelian stone is preserved.

The length of the third cross is 21.5 cm, width – 14 cm. The wings flare out and end with triple buds and ogival ledges.

On both sides of the wings there are small hemispheric ledges. The wings are decorated with dotted bands, concentric circles, superimposed ogival and spherical ornamentations. The gem bezels are preserved: the central bezel is oval-shaped, whereas the others on the wings are rectangular. On the lower wing there is a cavity for fastening the handle.

The fourth cross discovered in 1988 is well preserved (only three ledges on the wings are not preserved). It has slightly flaring out wings, which end with ogival ledges. The whole cross surface is decorated with concentric circles. The bezels of rectangular and oval-prolonged shape are preserved. An ogival glass is inserted in one of the bezels. The cross has an iron handle. The length of the cross with the handle is 26.5 cm, the width – 12.5 cm.

Among the discovered objects the cast bell (height – 10.5 cm, diam. – 8 cm) is quite noteworthy.

Its surface is smooth, and only in the lower part it has a pair of horizontal relief bands. In the upper part is the flat ledge with a hole/perforation for hanging. A clapper and copper pendant of a bell were found, with a perforation and chain loop for hanging.

A fragment of a cast chandelier is noteworthy, decorated with heart-shaped and circular ornaments. On the inner side it has a cast pendant.

Among the materials of Tsaghats Kar monastery, the collection of copper crosses is of great interest. They have numerous analogies among the materials of various sites of Armenia (Ani, Dvin, Garni, Dsegh, Jarjaris). The form of ledges of these crosses is particularly noteworthy, the analogies of which are known from the khachkars and miniatures of manuscripts. The abovementioned cross can be dated to XIV–XV centuries. The only one discovered copper coin is a Persian coin of the XVII c.

The archaeological and historical-architectural study of Tsaghats Kar began in 1987. During three years an area of more than 400 m has been excavated. The ruins of the southern gallery of the St. Hovhannes church, the gate corridor of the western narthex and the church on top of it were unearthed, as well as the ruins of the building with rectangular apse to the east of the St. Astvatsatsin church.

Numerous ornamented stones were found that are indicative of artistic decor of these buildings. Four building inscriptions dated to XIII c. were found, which testify to renovations of monastery buildings carried out by various individuals. The inscription of the Syunik metropolitan (1311), bishop Hovhannes Orbel about liturgy order is particularly interesting. Among the newly found inscriptions, the commemorative inscriptions are prevalent, which are extremely important for identification of the certain individuals.

The ruins of monumental buildings of the western group are beneath the thick layer of soil, excavation of which is scheduled for the next few years.

TSAGHATS KAR MONASTERY HOUSEHOLD

As is known, Tsaghats Kar was one of the most outstanding spiritual centers of Syunik and had been famous for hundreds years beginning from the X century to XVI–XVII centuries. In the period of rule of the famous princely homes of Orbelyan's and Proshyan's (in that period are mentioned several other famous princely families Mahevanyan, Akhtamaryan, Shahurnetsi etc.) in the XIII c., Syunik reached the peak of its power. Tsaghats Kar was considered one of the main eparchies of Syunik along with Tatev and Noravank. It is not surprising that abbots of the Tsaghats Kar monastery often rose to the high rank of the bishop or archbishop.

Thus, in the commemorative record of the canon of 1483 rewritten by hieromonch Aleganos, we read: "...written at the time of the head of the monastery bishop Grigor". In the gospel (1492), copied by the priest Khachatur, Grigor is mentioned as "...honoured and highborn archbishop lord Grigor". In our opinion, in the abovementioned commemorative records the same father Grigor is evidenced. In the inscription of one khachkar, found during excavations of the St. Hovhannes church narthex another high-ranked dignitary of the monastery, bishop Stepanos is noted, who died in 1555.

Tsaghats Kar monastery as a center of eparchy and one of the largest spiritual centers of region, certainly, had to be also a large owner, whose main source were donations. The data of the written sources and lapidary inscriptions indicate that the Tsaghats Kar like other large monasteries had its own/private profitable structures for satisfaction of the material needs of the monastery. Those were production buildings (oil press, wine press, mills), movable and immovable property (villages, fields, gardens and meadows), churchware and goods. When referring to the Tatev monastery, Stepanos Orbelyan writes that here were numerous craft workshops to satisfy diverse needs of the monastic community. This kind of workshop producing metalwork was unearthed in Vahanavank. As evidenced by the discovered materials, the same type of workshop was also in the Tsaghats Kar .

The earliest dedicatory inscription is carved above the western entrance of the two-storey church. It was inscribed on behalf of the church abbot father Vardik, who donated to the monastery "... Beva plot and the garden of Seda, and many other items... ". In response to that the monks assigned fifteen days to celebrate the liturgy for salvation of the soul of Vardik and his father Zakare.

The next inscription of dedicatory character dated back to 1211 is inscribed on the lintel of the western entrance of the St. Hovhannes church. It states about the offering of garden: "During the year 1211, I, GRIGOR, SON OF SMBAT, RULER OV VOSTAN, PLANTED TWO GARDENS AND DONATED THEM TO SAINT HOVHANNES..." and got twelve hours of liturgy in return. Kajberuni, who was one of the first researchers to publish this inscription, explained the expression "Vostan ruler" as the head of Vostink village based on the name of the homonymous village, located on the road, leading from the village Shatin to Yeghegis. The fragment that interests us was also discussed by the epigraphist S. Avagyan. He supposes that the name "Vostan" is the genitive case of the word "vostn", and, referring to the dictionaries of H. Acharyan and M. Malkhasyan, interprets it as "a dry, arid land area, irrigated exceptionally by rain water". At the same time the epigraphist suggests that this word can be considered as a toponym. We are inclined towards the last variant.

On the northern wall of St. Karapet church is carved an inscription, which to date is badly damaged. From the first two lines it becomes clear that it was inscribed "...IN THE REIGN OF THE GEORGIAN TAMAR AND GREAT PRINCE ZAKARE...". The inscription is carved on behalf of the prince Vasak Khaghbakyan in XIII century. Furthermore, according to inscription, prince Vasak donated a garden from the domain of province Yeghegats to the monastery.

According to the inscription above the entrance of St. Karapet, the wife of Liparit Orbelyan, princess Aspa: "...A LARGE FIELD OF ARTEBUINK WITH ITS BOUNDARIES DONATED TO THE ST. HOVHANNES THAT IS MY PATRIMO-

NIAL ESTATE FROM THE EARLIEST TIMES". As princess Aspa died in 1263, the inscription must be dated back to XIII century.

Another dedicatory inscription is carved from the inner side of the southern wall of Saint Karapet church. According to the inscription, the great prince of Syunik Tarsaich Orbelyan donated the village of Garnaker in Gegharkunik to the monastery and a garden of Mchrkadzor village: "... WE DONATED THE VILLAGE GARNAKER AND A GARDEN FROM MCHRKADZOR VILLAGE FROM MY PROPERTIES TO THE SACRED MONASTERY OF TSAGHATS KAR...". Stepanos Orbelyan also narrates about this offering. Moreover, the historian mentions that the prince reconstructed numerous deteriorated churches. One of the representatives of a rich class of Yeghegis, named Alam is commemorated among other monastery donors. Apparently, the same Alam is mentioned on the gravestone in the eastern side of the church: "HERE RESTS THE SERVANT OF GOD ALAM".

According to the inscription on the inner side of the southern wall of the same church, someone named Martiros donated to the church of Saint Hovhannes "PORATAP VILLAGE IN PATRIMONY YEGHEGIS". Next to it is carved another inscription stating that Gerg, the son of Degh donated his own vineyard to the monastery.

Another inscription is carved on the interior side of the eastern wall of the southern gallery of the St. Astvatsatsin church. According to this noteworthy inscription, someone named Vardan donated to the monastery "THE SAINT SIGN OF GOD AND BOOKSTANDS", in response to which the monks pledged to serve two liturgies for the holiday of Saint George for the salvation of the soul of benefactor.

On the walls of the arched gate of the western group of the monastery complex several highly interesting inscriptions are preserved, which supplement our notions about land properties of Tsaghats Kar. The first is carved on the northern wall of the gate and consists of ten lines. It is inscribed in 1317, on behalf of the famous prince Eachi Proshyan. The grand prince donated to the monastery his own hand-planted garden with its water supply from Srkghunk village, and the monks were

obliged to serve four liturgies in a year in the holiday of David and Hakob for salvation of the souls of the donor, his wife and parents in return. It is noteworthy that besides the monks the liturgies were assigned by metropolitan Hovhannes Orbel, the spiritual leader of the province, whom the donor named "our brother". A. Mkrtchyan turned to the problem and based on the commemorative record of the gospel of 1300 in New Julfa wrote that Eachi Proshyan and Hovhannes Orbel were the sons of two sisters. That is the reason why the son of the aunt was named "our brother". Assignment of liturgies by metropolitan and not by head of the monastery has its explanation. The grant prince Eachi, probably, visited the monastery together with Hovhannes Orbel, and the latter made a decision about the liturgies by seniority.

The next inscription is located by the side of the previous one, and refers to 1367. According to this extremely interesting inscription, someone named Lianos, the son of Samson and his wife Arzu khatun buried their son Samson in the monastery "... AND WE DUG A BURIAL AND MADE SACRIFICE...", for which the church abbot Nerses and other monks had to serve liturgy every year for salvation of the souls of donors and their parents.

During the excavations of the narthex of the St. Hovhannes church an inscription was found, stating that one of the representatives of the wealthy of Yeghegis, the daughter of Sevada named Mama reconstructed the church and presented a silver cross: "...AT MY OWN EXPENSE I RECONSTRUCTED THE CHURCH AND DONATED MY SILVER CROSS". In return, the monks set the order, e.g. every year served liturgy for salvation of the soul of the father of donor.

Thus, the offerings to the monastery were different: villages, lands and gardens, production buildings, various profitable establishments, churchware etc. It is known that during the period of monastery establishment the patrons made various contributions for addressing the needs of new monasteries. All of these facilitated transformation of these monasteries into large property owners.

In his noteworthy research, dedicated to the Syunik monastery land ownership G. Grigoryan

separated two types of monastery property. The first type involved the centers of eparchies, which owned large land property. The second included common monasteries that had no large property and ran their own farm. Tsaghats Kar belonged to this type of monasteries of Syunik.

In XIII–XIV centuries, when Syunik was at the peak of its power during the reign of the Proshyan and Orbelyan families, Tsaghats Kar also experienced a period of prosperity. According to Yesayi Nchetsi, it was one of three main eparchial centers of Syunik along with Tatev and Noravank monastery. Some references to this are documented in the written history of Syunik.

After being elevated to the rank of archimandrite in Cilicia, Stepanos Orbelyan returned to his homeland in 1287 and proceeded with unification of two patriarchal sees – Tatev and Noravank. He visited the grand khan Argun and presented Tarsaich Orbelyan's decree, in which the list of monasteries was specified that had been in the possession of the Syunik spiritual center. Tsaghats Kar was the third episcopal residency after Tatev and Noravank. Thus, Tsaghats Kar was one of the prominent spiritual centers of the province that included six churches, three galleries, a narthex (gavit), a scriptorium, as well as numerous household and residential buildings. Remains of the fortification wall built of massive basalt blocks are preserved in various sides of the western monument group of the monastery. A large part of the household buildings were built adjacent to the wall.

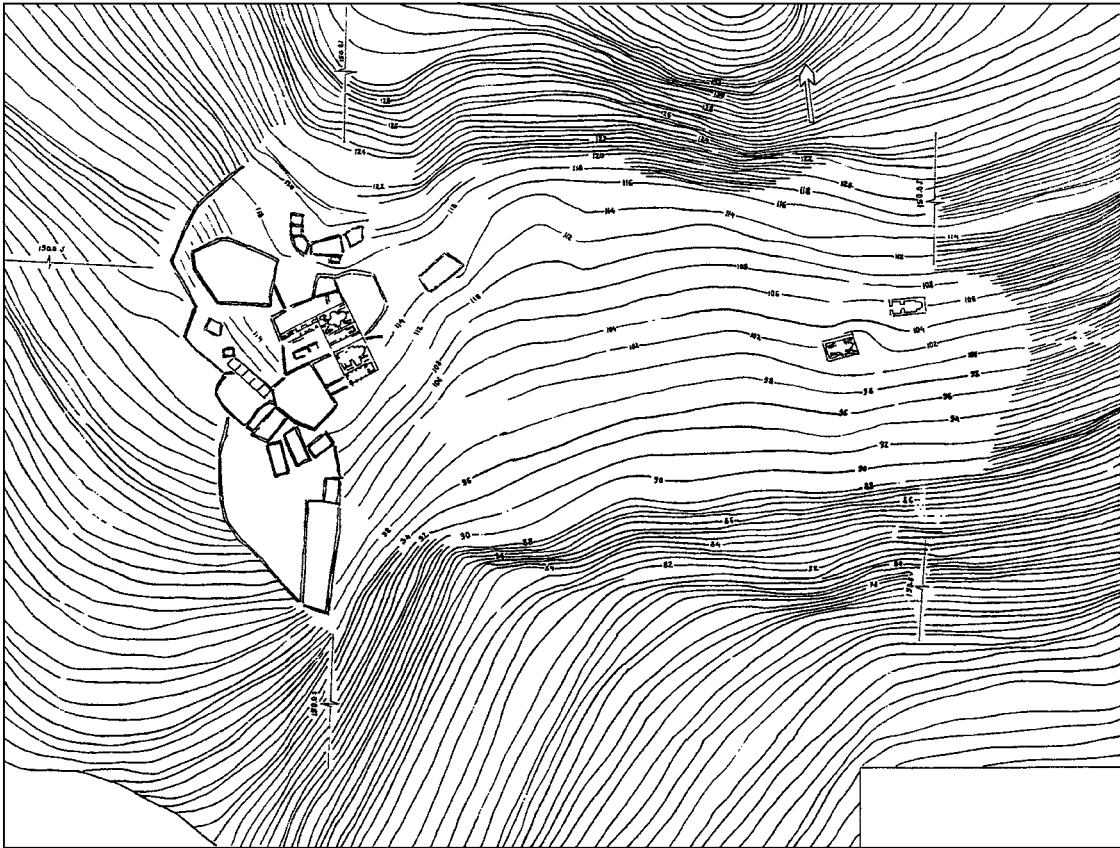
In the northern side of the main western monument group of the monastery complex the remains of an oil-press are preserved. It is located on a large area to the north of the gallery of St. Astvatsatsin church, surrounded by strong walls. Two millstones are preserved. The oil-press discovered within the territory of the monastery attests to the fact that this production structure was built in order to sustain daily needs of the order. Years earlier, large pithoi (karases) arranged in two rows were discovered in one of the destroyed buildings, which is indicative of existence of a wine press.

One of the monastery gardens covering an area of approximately three hectares was preserved to the north-west of the monastery complex, at a distance of around five hundred meters. Significant parts of the outer fence of the garden were preserved, built of basalt medium-sized blocks. Judging from the wild tree caudices it can be assumed that there was an apple orchard. To date, the parts of irrigation channels have been preserved.

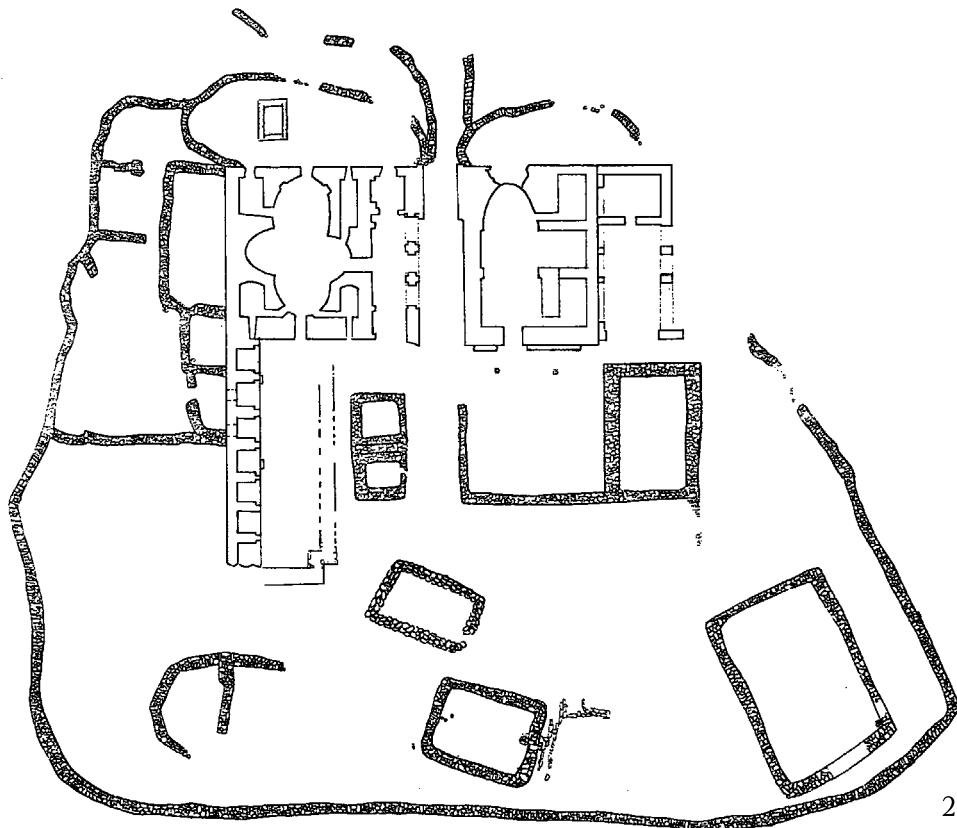
In the writings of the medieval Armenian historiographers (Asoghik, Stepanos Orbelyan), lapidary inscriptions of Tsaghats Kar and commemorative records of manuscripts around thirty monk names can be found. The majority is characterized as the monastery superiors. Based on these lists, we attempted to compile the chronological list of potential monastery abbots, who are commemorated under the honourable names “superior, father and lord”.

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

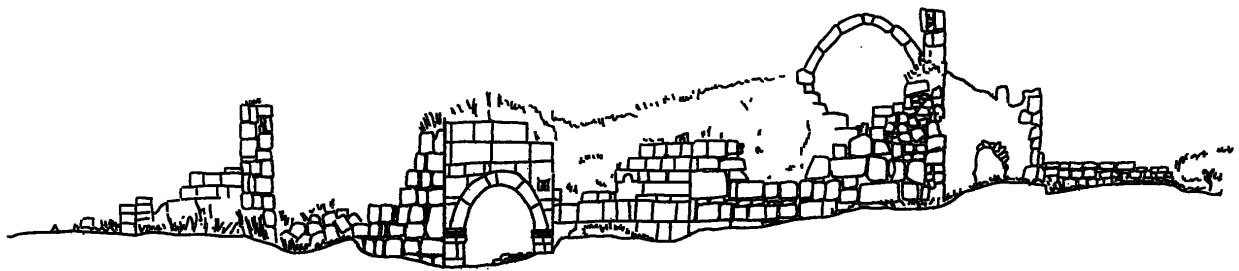
1

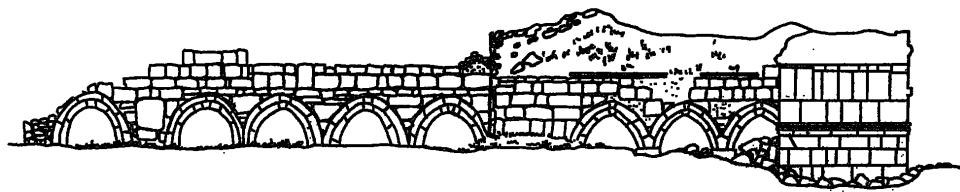
2

Նկ. 1. Ցաղաց քար վանքի հատակագիծը
 Նկ. 2. Վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի հատակագիծը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 2

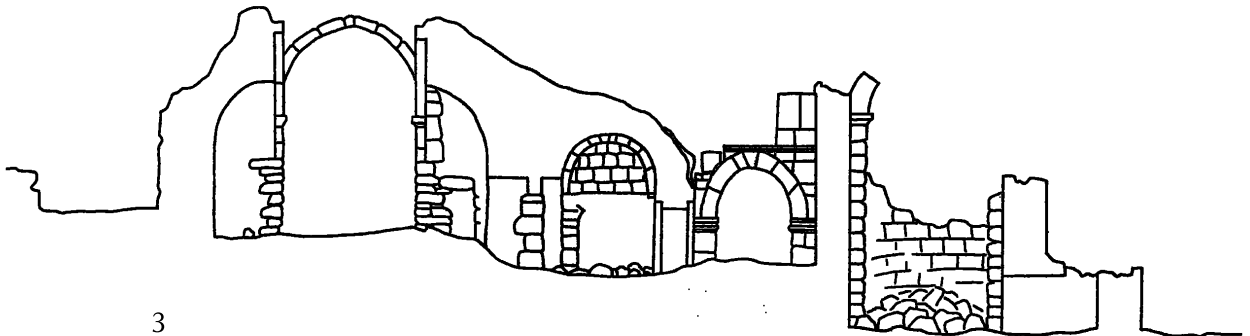

1

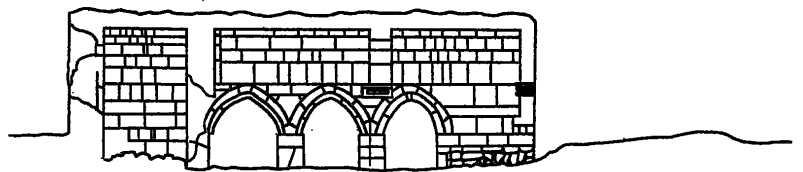

2

Մ 1:50

3

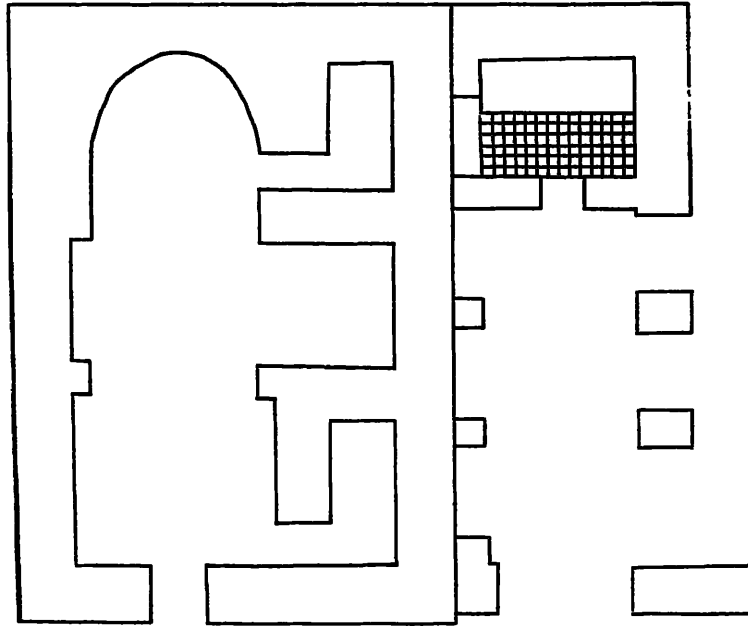

4

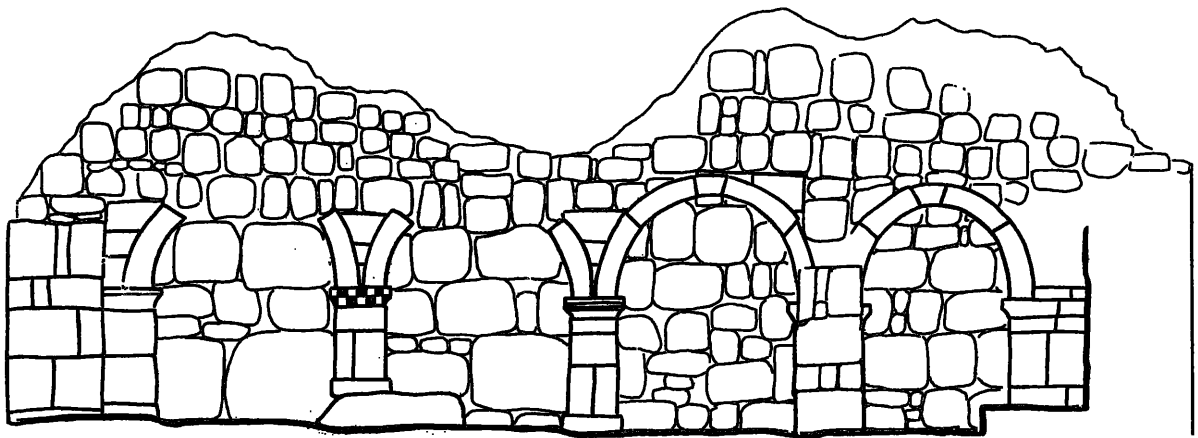
Մ 1:50

Նկ. 1. Արևմտյան հուշարձանախմբի արևելյան ճակատը
Նկ. 2. Արևմտյան հուշարձանախմբի երկայնական կտրվածքը
Նկ. 3. Նույնի լայնական կտրվածքը
Նկ. 4. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հյուսիսային որմը

ԱՂՅՈՒԲԱԿ 3

1

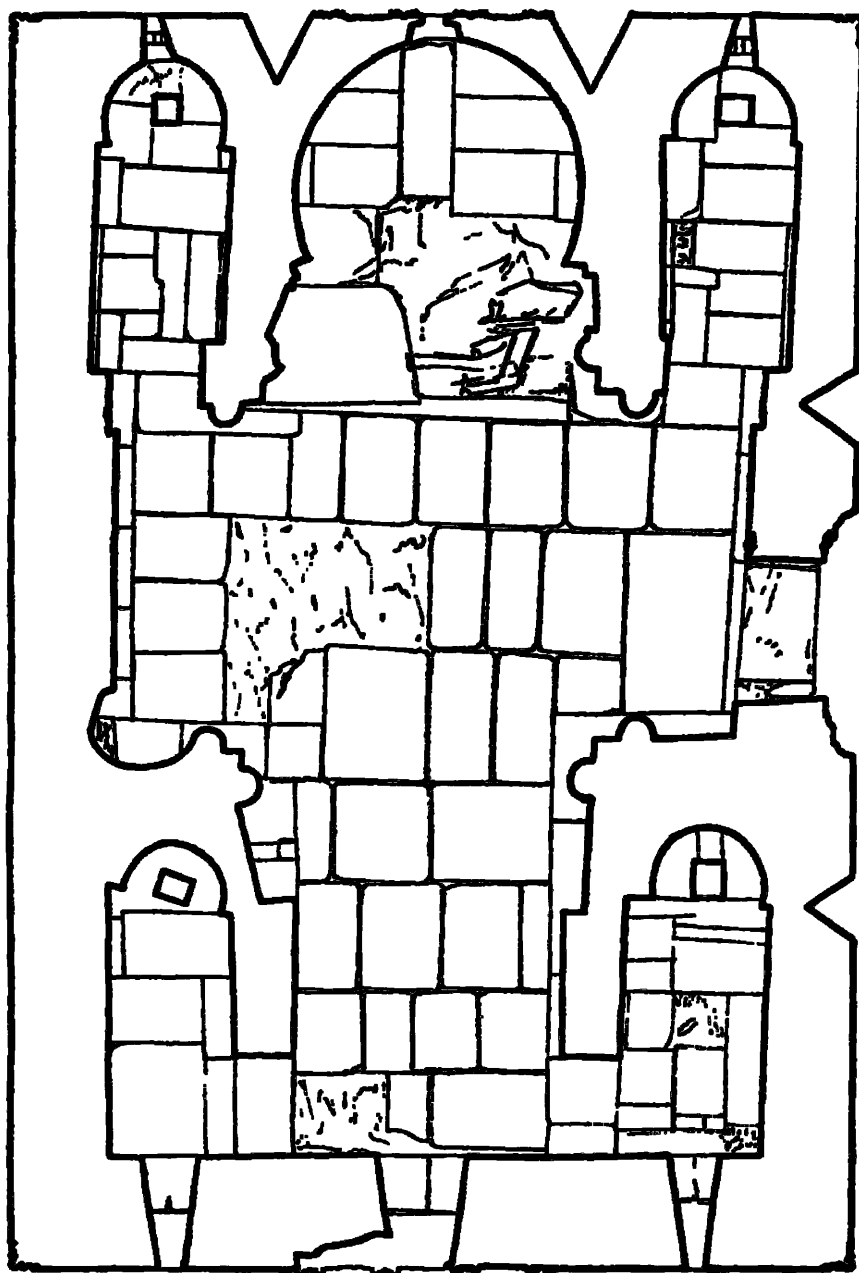

Մ. 1:20

2

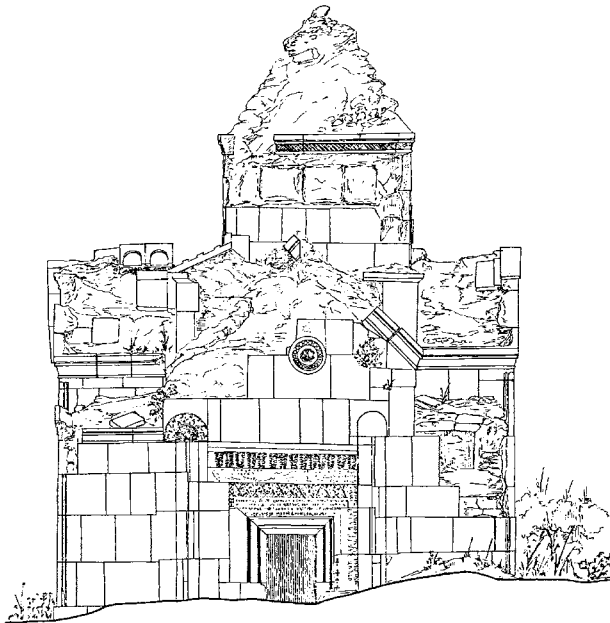
Նկ. 1. Մ. Հովհաննես եկեղեցին և հարավային սյունասրահը
 Նկ. 2. Մ. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասրահը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 4

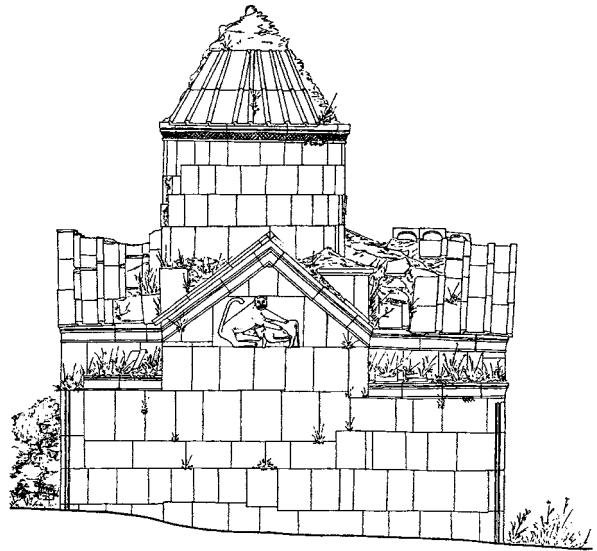
Ս. Կարապետ եկեղեցու հատակագիծը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 5

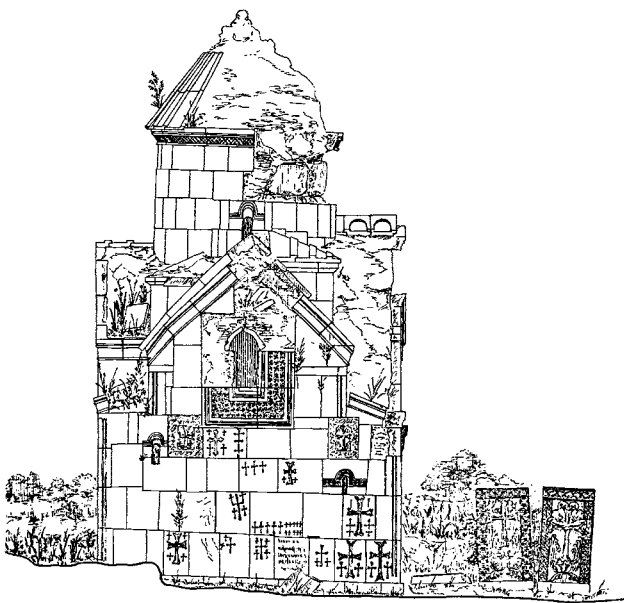
0 5մ.
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏ

1

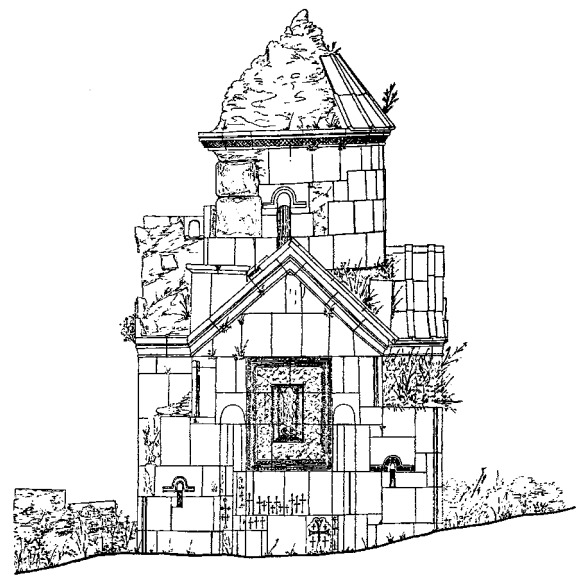
0 5մ.
ՀՅՈՒՍԱՅԻՆ ՃԱԿԱՏ

2

0 5մ.
ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏ

3

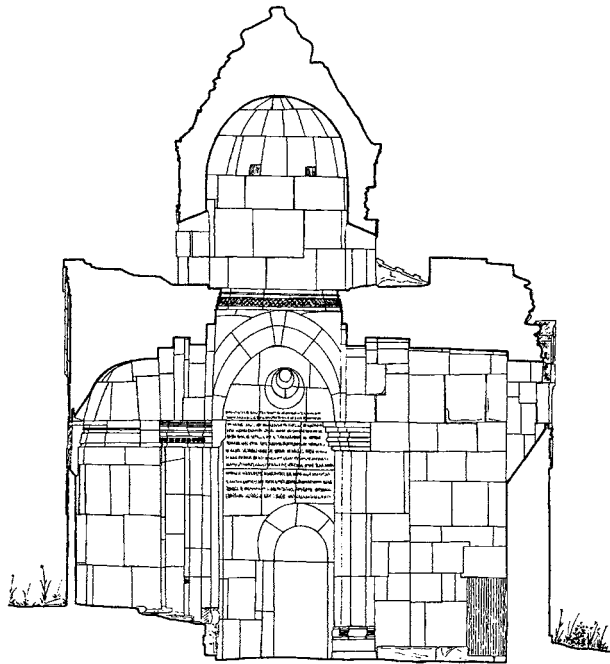

0 5մ.
ԱՐԵՎԵՆՅԱՆ ՃԱԿԱՏ

4

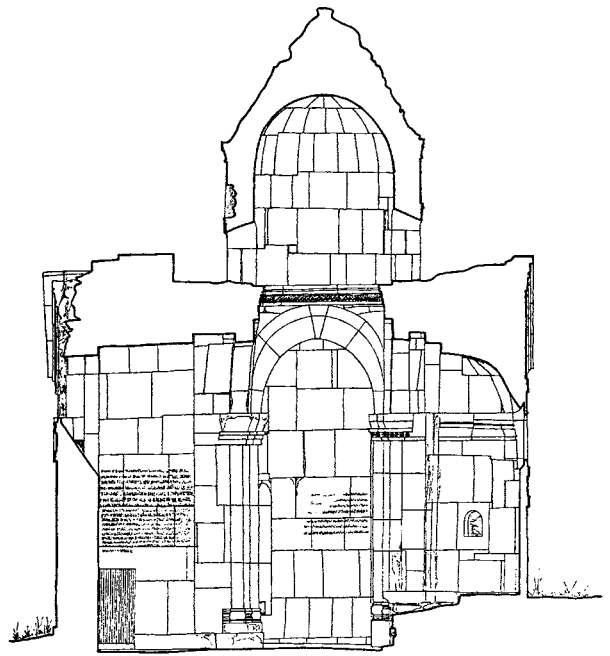
Նկ.1. Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային ճակատը
 Նկ.2. Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային ճակատը
 Նկ.3. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևմտյան ճակատը
 Նկ.4. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան ճակատը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 6

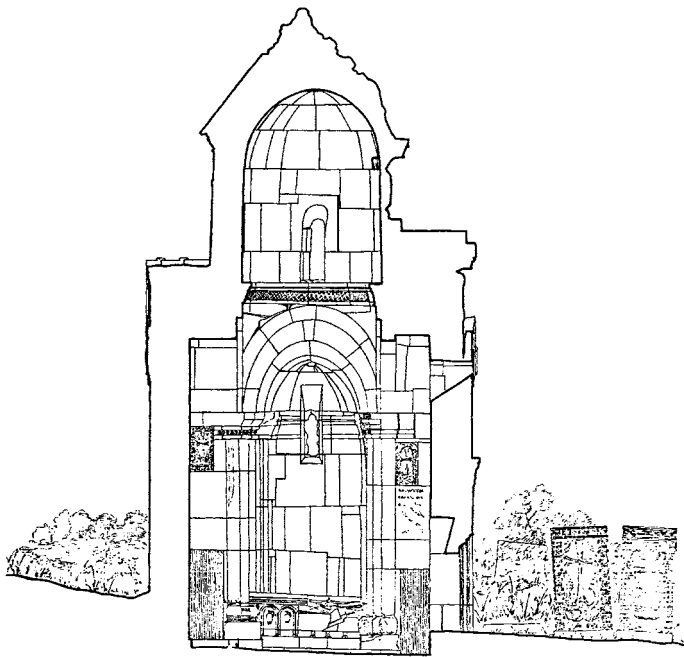
0 5 մ.
ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ՀԱՐԱՎ

1

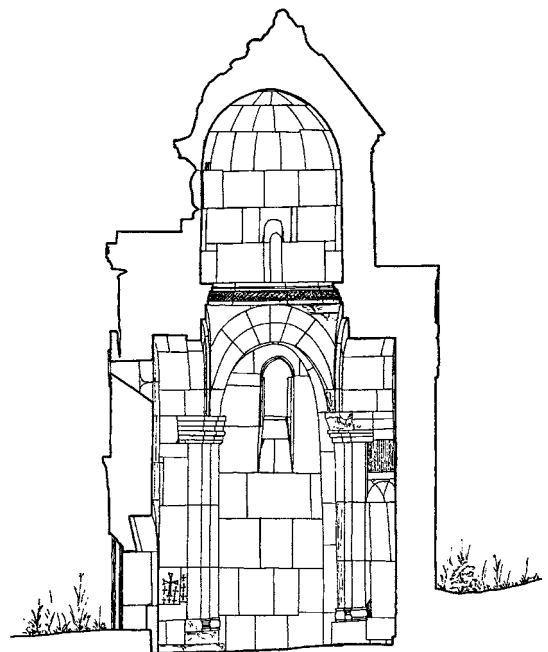
0 5 մ.
ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ՀՅՈՒՄԻՍ

2

0 5 մ.
ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼԸ

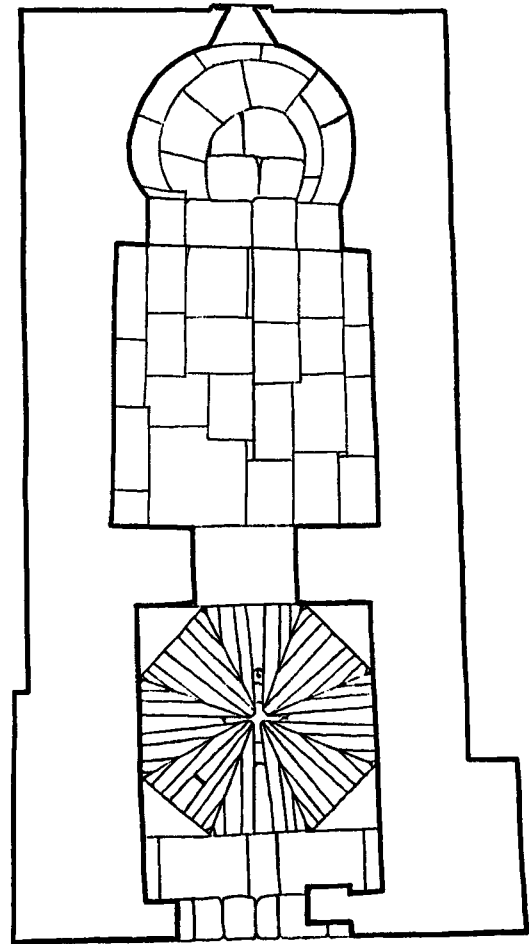
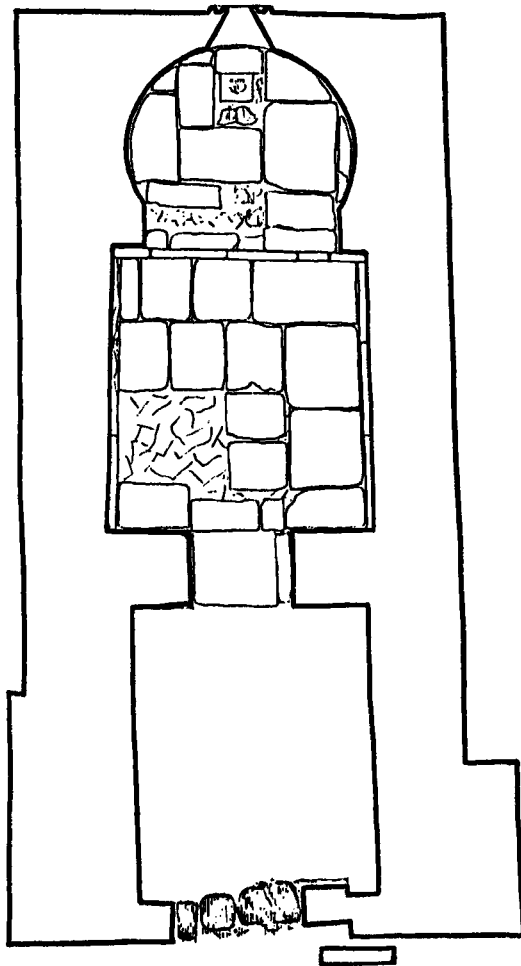
3

0 5 մ.
ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎՍՈՒՄԻՔ

4

Նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի հարավ
 Նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի հյուսիս
 Նկ. 3. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևմուտք
 Նկ. 4. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևելք

ՀԱՏԱԿԱԳԻԾ

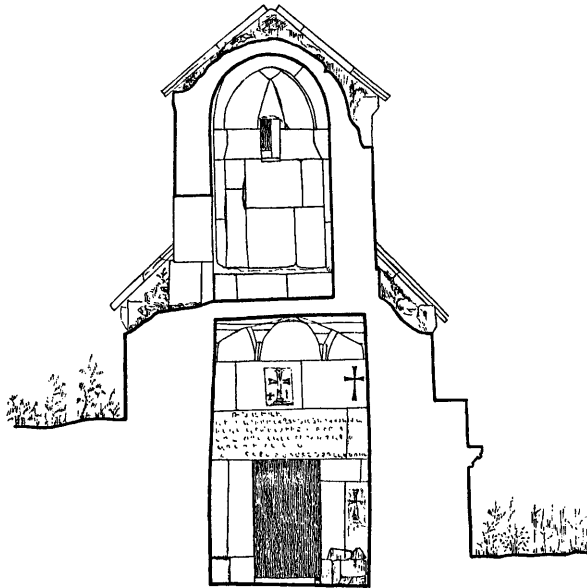
ԱՌԱՍՏԱՂ

1

2

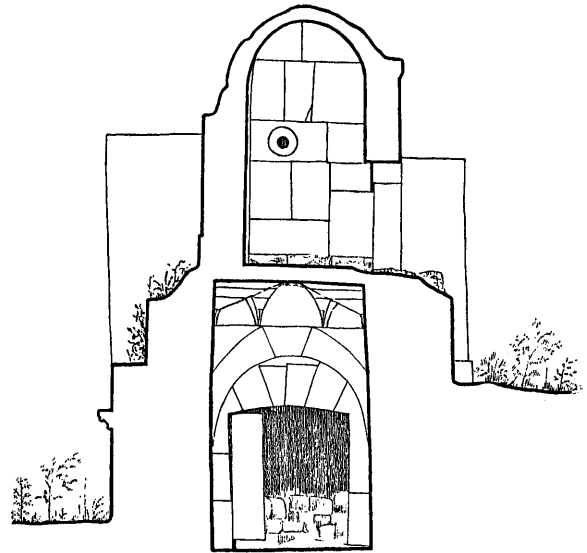
Նկ.1. Ս. Նշան եկեղեցու հատակագիծը
 Նկ.2. Ս. Նշան եկեղեցու առաստաղը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 8

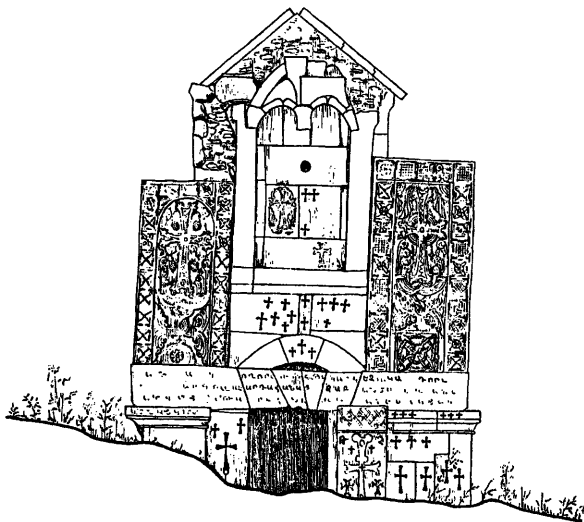
0 5Մ.
 ԸՆԴՀԱՅՆԱԿԱՆ ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎԵԼՔ

1

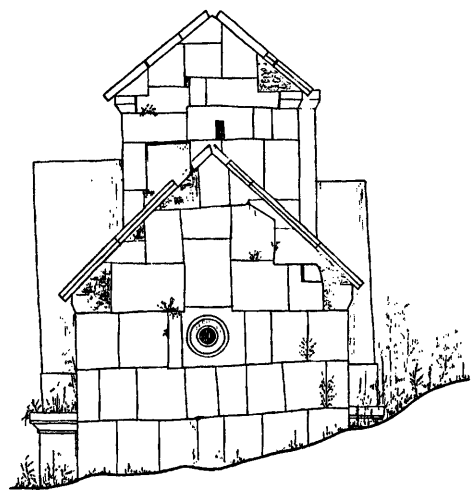
ԸՆԴՀԱՅՆԱԿԱՆ ԿՏՐՎԱԾՔ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎՍՈՒՏՔ

2

0 5Մ.
 ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏ

3

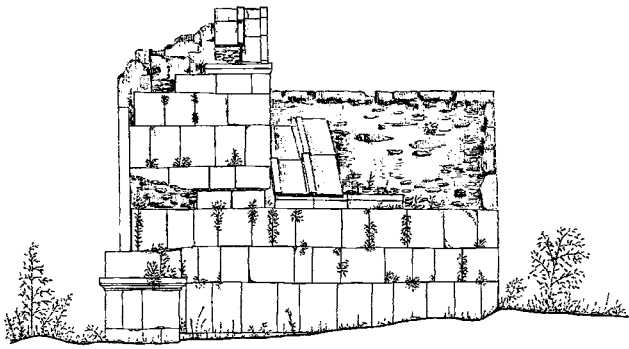

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԱԿԱՏ

4

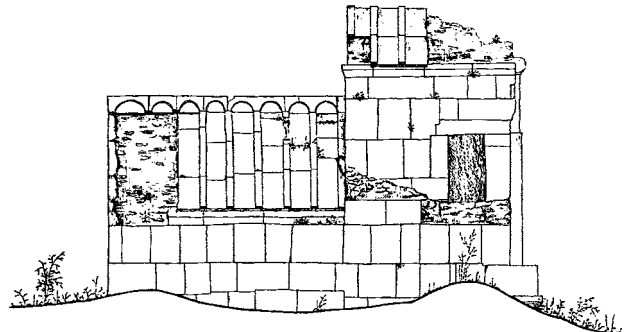
- Նկ. 1. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևելք
- Նկ. 2. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևմուտք
- Նկ. 3. Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան ճակատը
- Նկ. 4. Ս. Նշան եկեղեցու արևելյան ճակատը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 9

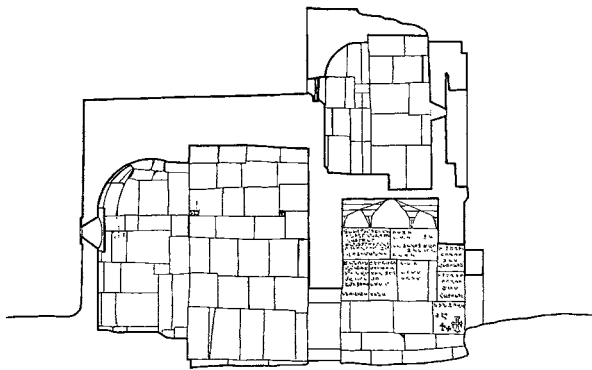
0 5մ.
ՀԱՐԱԿԱՅԻՆ ՀԱՎԱՍ

1

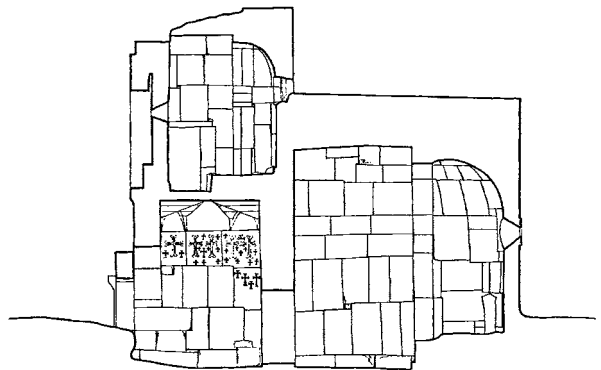
0 5մ.
ՀՅՈՒՄԻԱՅԻՆ ՀԱՎԱՍ

2

0 5մ.
ԿՏՎԱԾԸ ՂԵՂԵ ՀԱՄԱՆ

3

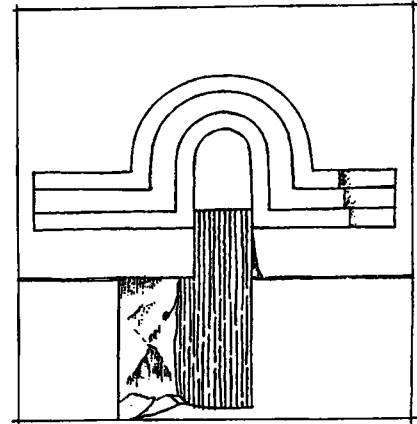
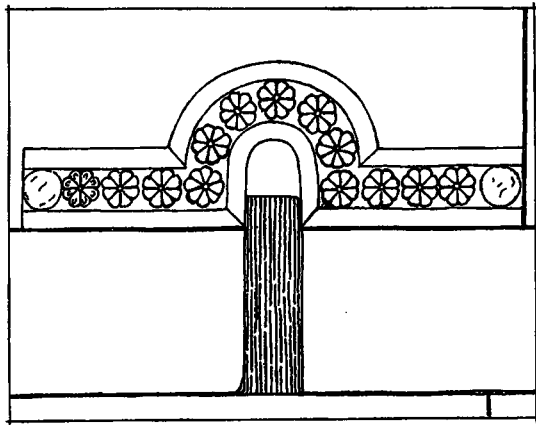

0 5մ.
ԿՏՎԱԾԸ ՂԵՂԵ ՀՅՈՒՄԻ

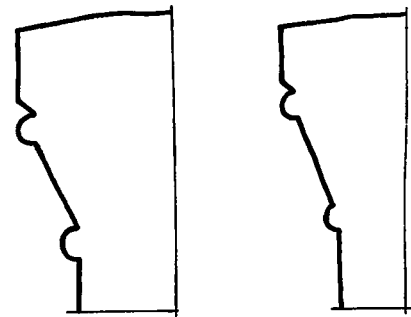
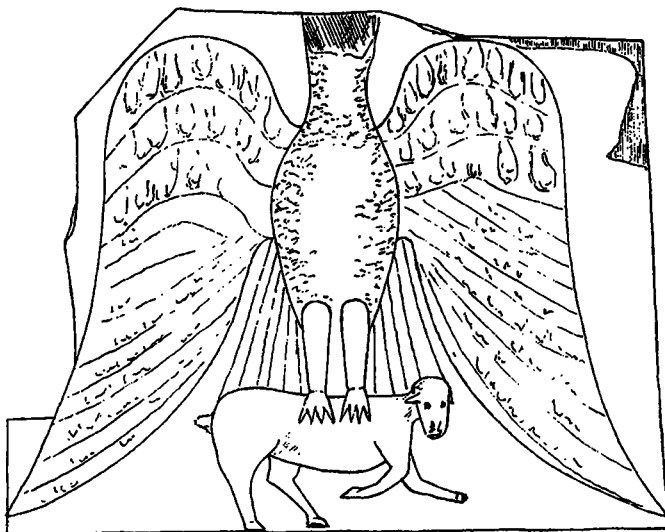
4

Նկ.1. Ս. Նշան եկեղեցու հարավային ճակատը
 Նկ.2. Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային ճակատը
 Նկ.3. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի հարավ
 Նկ.4. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի հյուսիս

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 10

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱԿԱՏԻ ԼՈՒՍԱՄՈՒՅՆԵՐ

ՈՒՂԻՂ ԵՎ ՔԵՔ ՄԱՍԵՐԻ ԳԻՎԵՐ

ԱՐԾՎԱԲԱՆՆԴԱԿ ԳԱՐԱՎԱՅԻՆ ՔԱԿԱՏԻԾ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 11

Վանական համալիրի օղային լուսանկարները

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 12

Վանական համալիրի օղային լուսանկարները

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 13

Վանական համալիրի օղային լուսանկարները

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 14

Վանական համալիրի օղային լուսանկարները

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 15

1

2

Նկ. 1. Վանքի արևմտյան հուշարձանախումբն արևելքից
Նկ. 2. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 16

1

2

Նկ.1. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասրահը
Նկ.2. Նույն սյունասրահը հարավից

1

2

Նկ.1. Նոյն սյունասրահի արևմտյան կողմից
 Նկ.2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան սյունասրահի ճակատը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 18

Արևմտյան հուշարձանախմբի դարպասը

1

2

Նկ. 1. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասարսաղ
Նկ. 2. Ս. Աստվածածնի արևելյան կողմում գտնվող փոքր եկեղեցին

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 20

1

2

Նկ. 1. Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան ճակատը
Նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատը ներքուստ

Ս. Կարապետը հարավից (1909թ.)

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 22

1

2

Նկ.1. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին վերականգնումից հետո
Նկ.2. Ս. Կարապետ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

1

2

Նկ. 1,2, Ս. Նշան եկեղեցին արևմուտքից

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 24

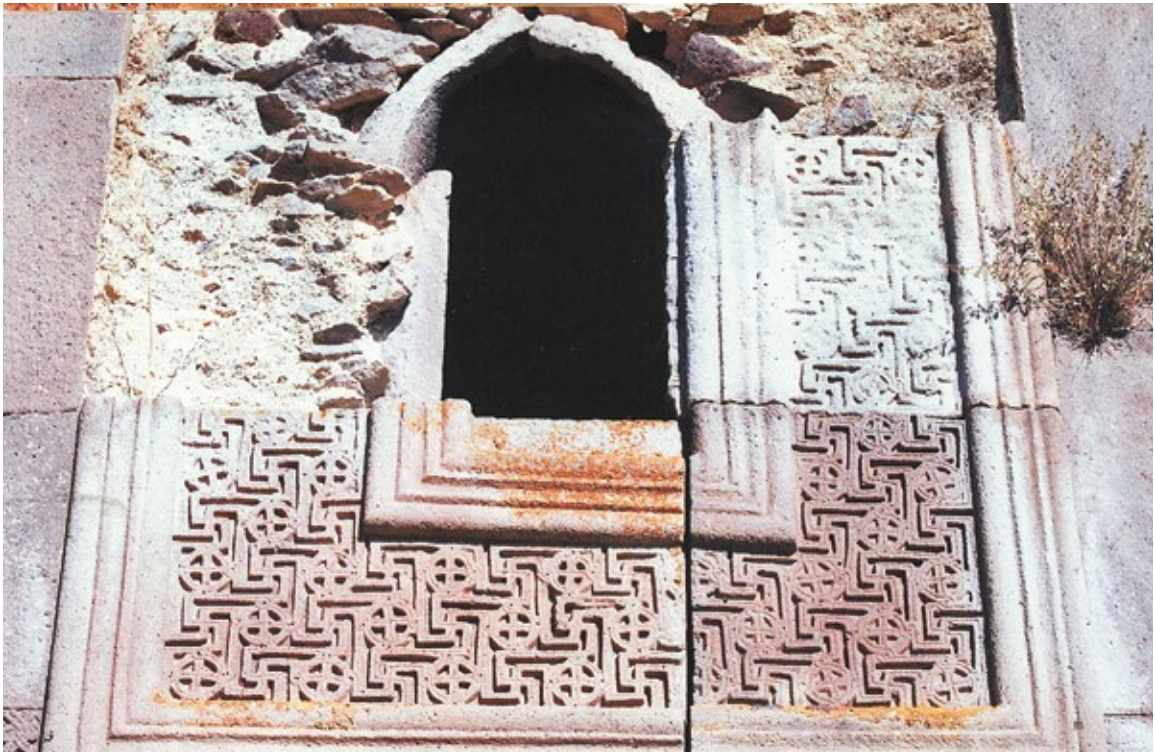
Ս. Նշան եկեղեցին արևմուտքից

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 26

Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան ճակատը

1

2

Նկ.1. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևմտյան որմի պատուհանը
 Նկ.2. Արատեսի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արևմտյան ճակատի պատուհանը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 28

1

2

Նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային որմի արծվաքանդակը
Նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային որմի մարտի տեսարանը

1

2

Նկ. 1-2. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտիտորական քանդակը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 30

Հայր Վարդիկի քանդակը

1

2

Նկ. 1-2. Մկրտության ավազանի քանդակազարդ սյուսկը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 32

1

2

Նկ. 1-2. Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան խաչքարերը (1041 թ.)

1

2

Նկ. 1-2. Նույն խաչքարերի քիվերը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 34

1

2

3

Նկ. 1-3. Հարավային կողմի խաչքարի քիվի քանդակները

1

2

Նկ. 1-2. Նույն խաչքարերի ստորին մասի քանդակները

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 36

1

2

Նկ.1. Ս. Կարապետ եկեղեցու սափորների քանդակներով բեմատեղքը
Նկ.2. Պտղնիի տաճարի սափորների քանդակներով քիվը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 37

1

2

3

4

5

6

Նկ. 1-4. Ս. Նշան եկեղեցու որմնասյան խոյակը
Նկ. 5-6. Նույն խոյակի թևավոր խաչը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 38

1

2

Նկ. 1-2. Ս. Կարապետ եկեղեցու մուտքի քանդակները

1

2

3

4

5

Նկ.1-3. Պատուհաններ
 Նկ.4. Վարդակի քանդակ Ս.Հովհաննես եկեղեցուց
 Նկ.5. Ս.Կարապետ եկեղեցու գմբեթի վերարի խնձորակը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 40

1

2

4

Նկ.1-4. Ս. Կարապետ եկեղեցու քանդակների հատվածներ

1

2

3

4

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 42

1

2

3

4

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 43

1

2

3

4

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 44

1

2

3

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 45

1

2

3

Իսաքարեր

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 46

1

2

3

4

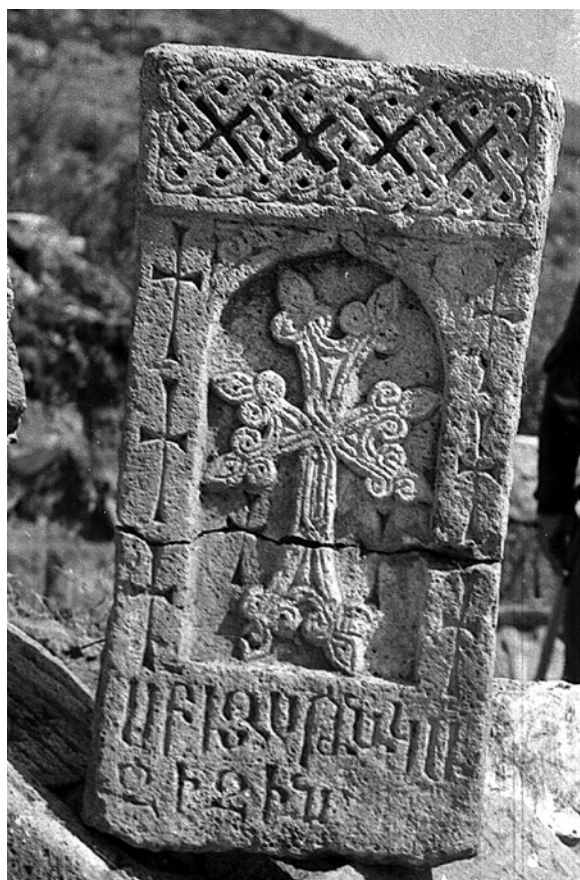
1

2

3

4

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 48

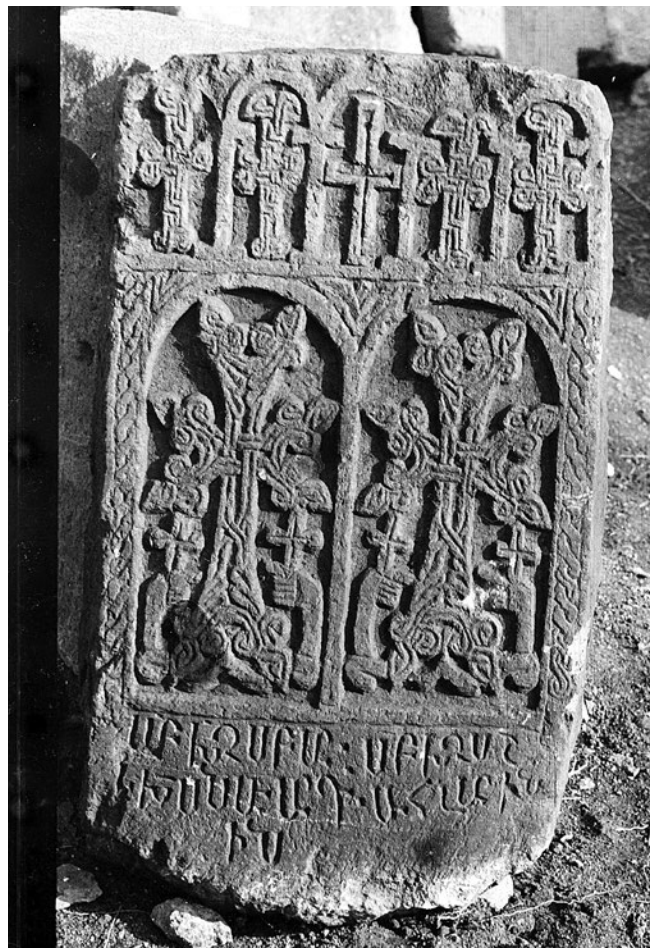
1

2

3

4

1

2

3

4

5

6

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 50

1

2

3

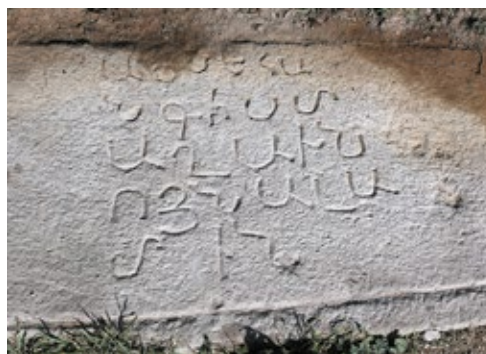
4

5

6

7

8

Ս.Հովհաննեսի գավթի հատակը

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 52

1

2

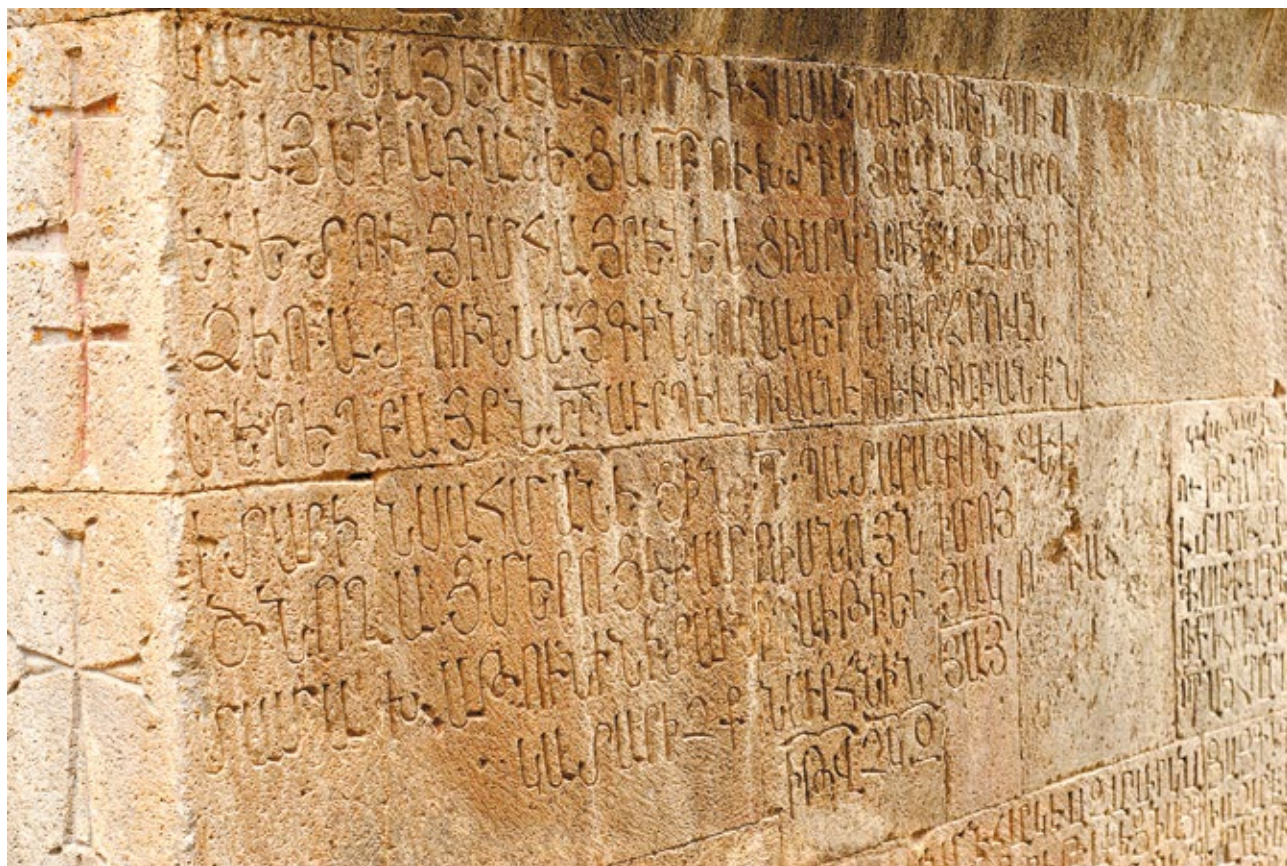

1

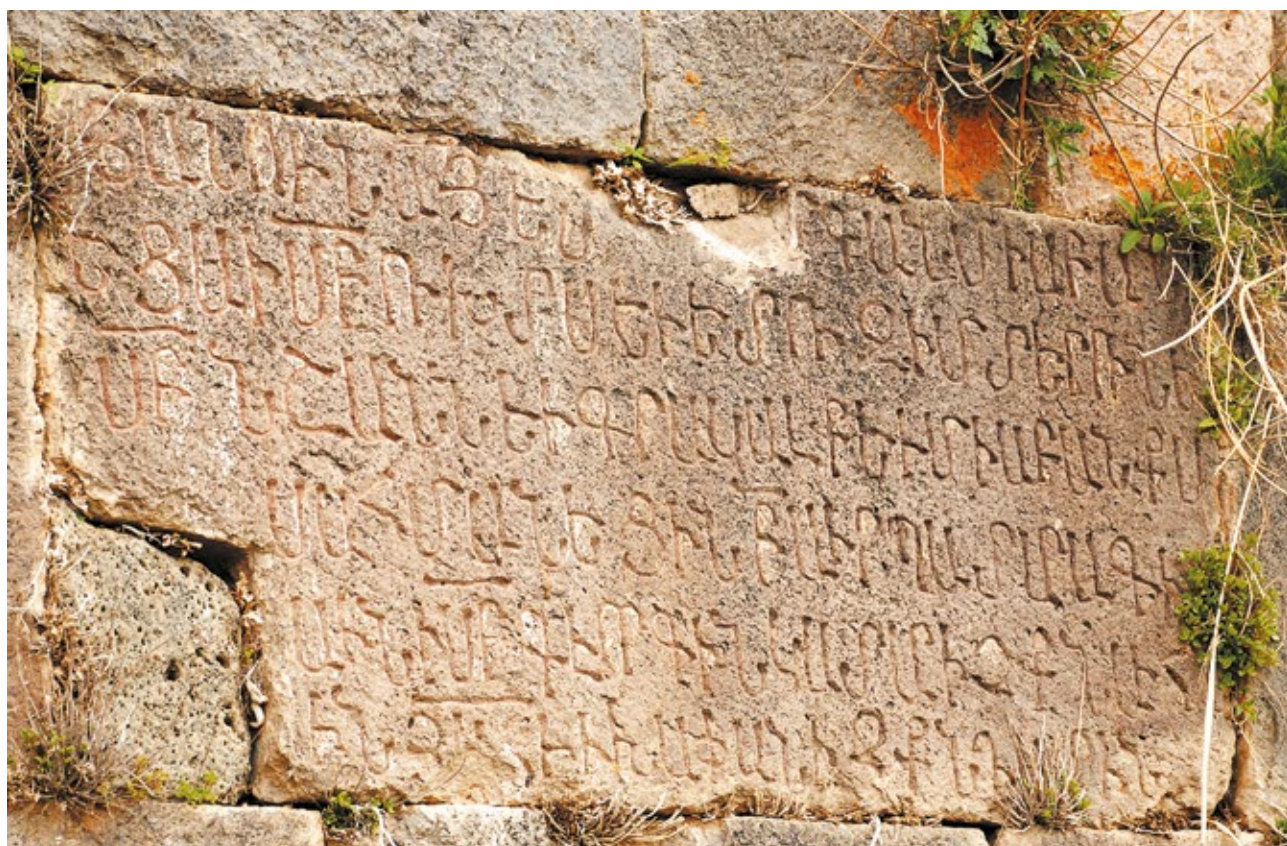

2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 54

1

2

1

2

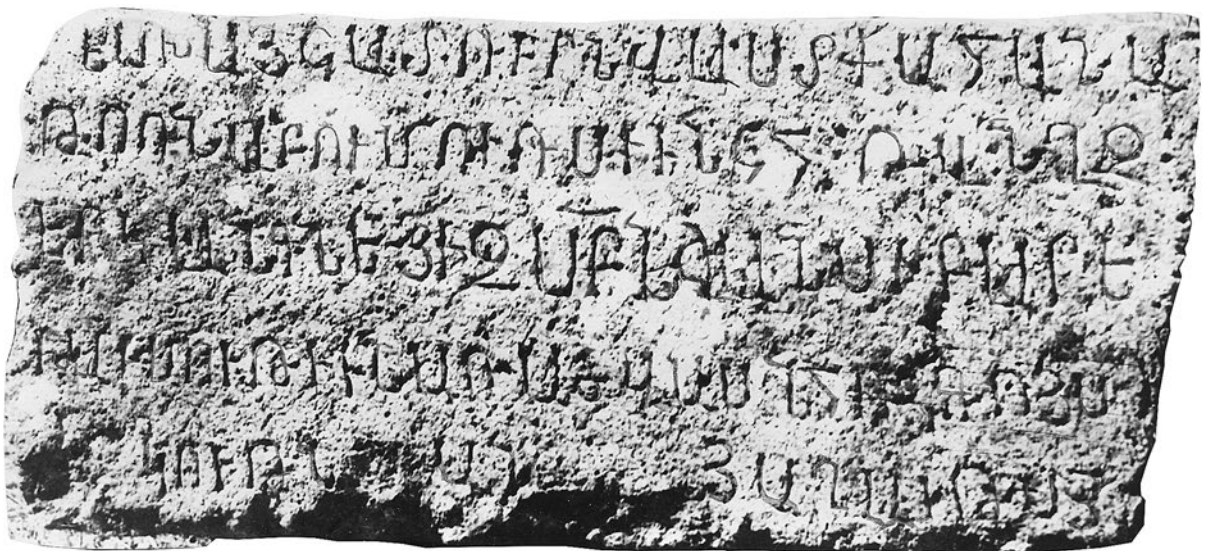

3

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 56

1

2

3

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 57

1

2

3

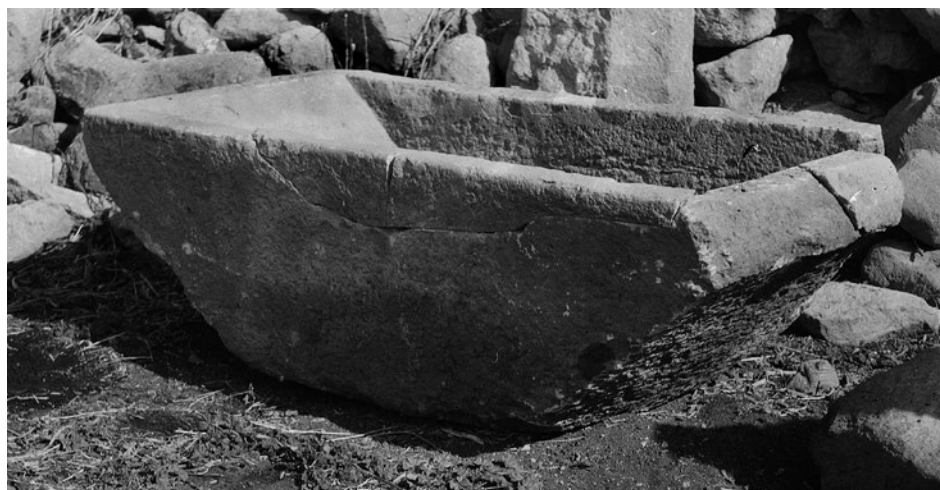
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 58

1

2

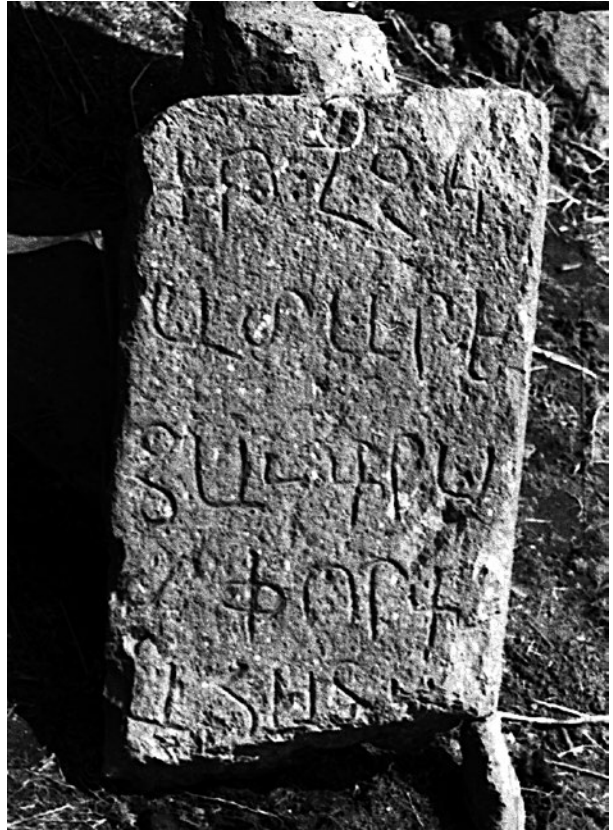

3

Վիսազրեր

1

2

3

4

Նկ. 1. Հուշակոթողի Դիտակից
 Նկ. 2-4. Գերեզմանական կոթողներ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 60

1

2

3

4

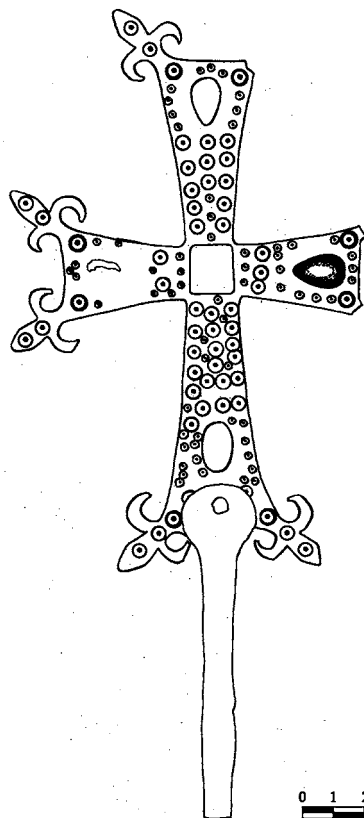

2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 62

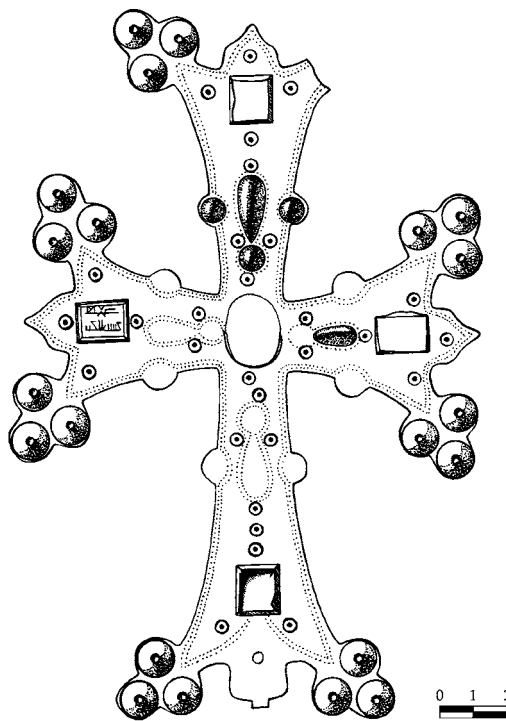
1

2

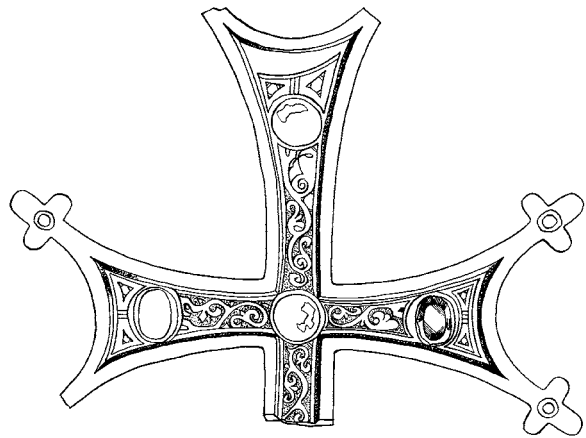
3

4

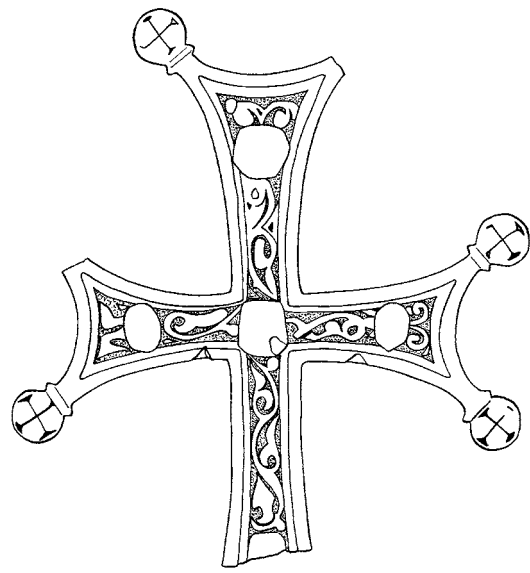
1

2

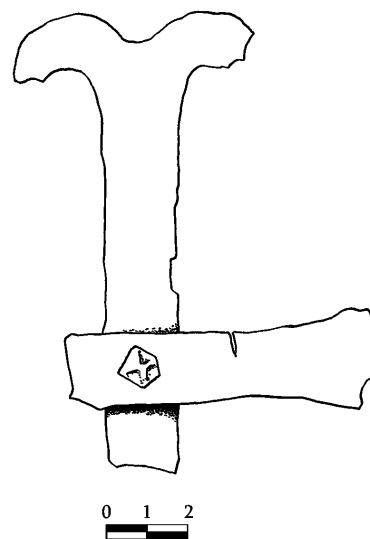
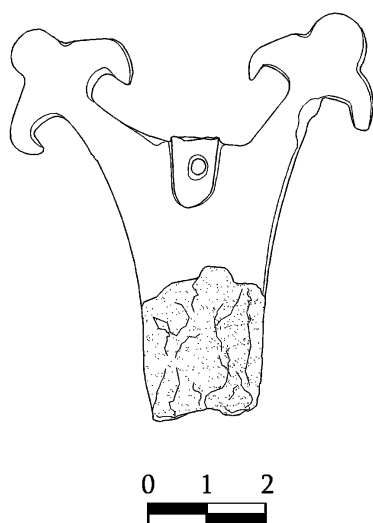
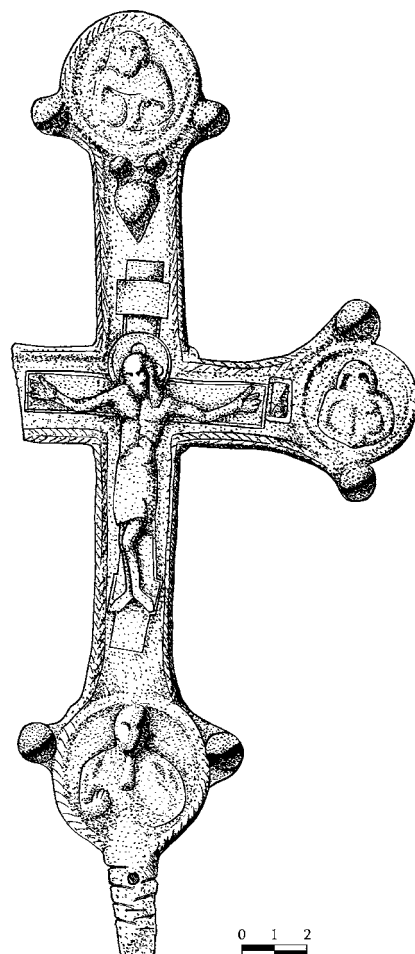

3

4

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 64

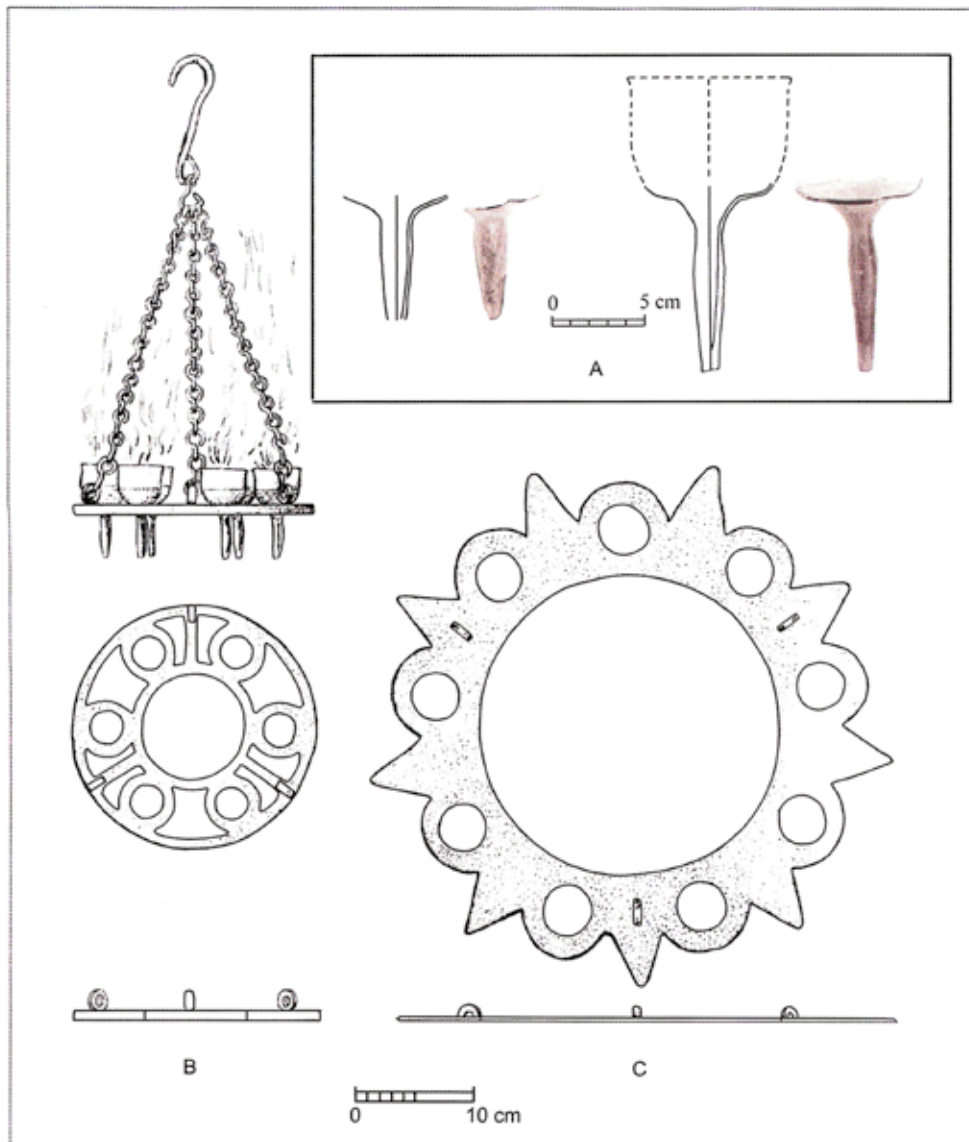
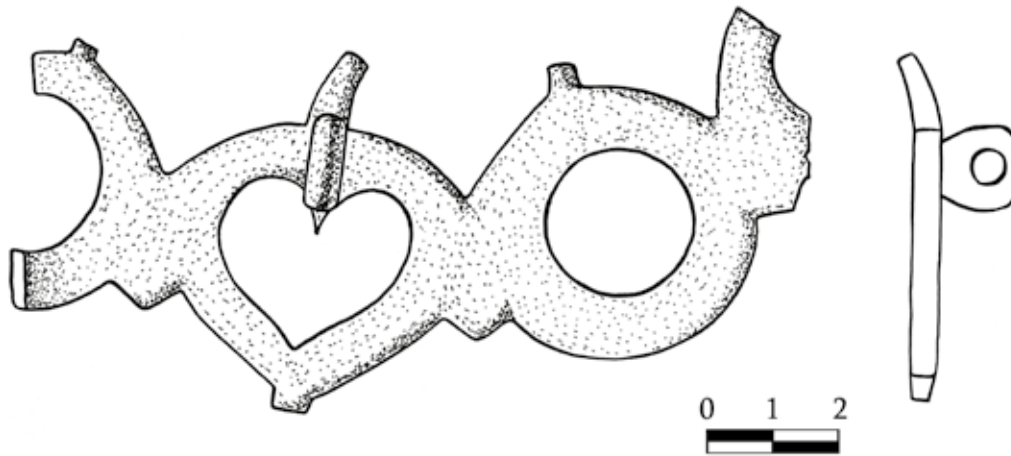

ՎԵՂԻ
ԱՍՏԻՆԱՆ

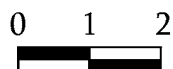
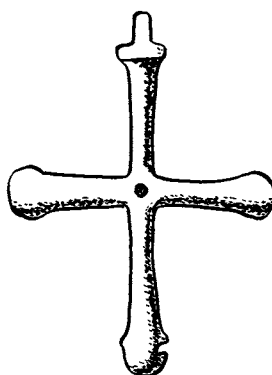
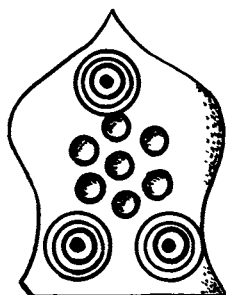
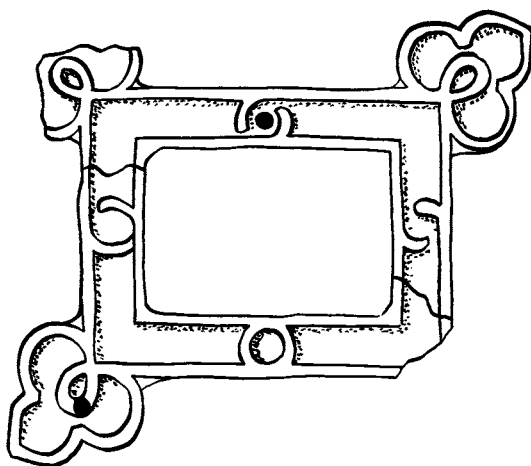
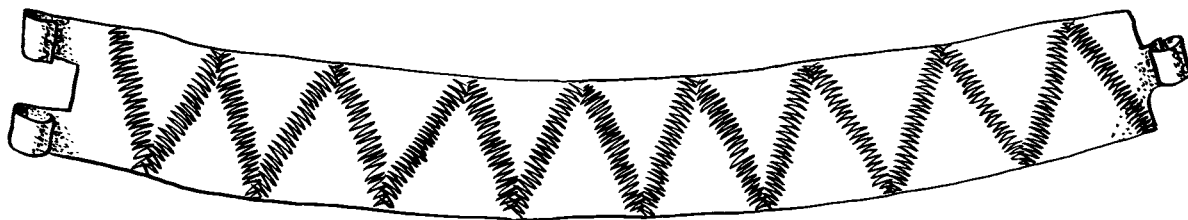
ԱՂՅՈՒՄԱԿ 66

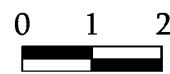
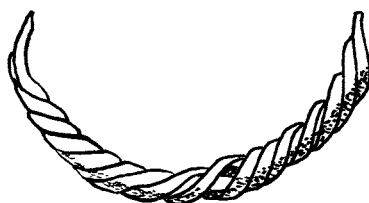
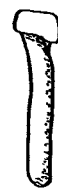
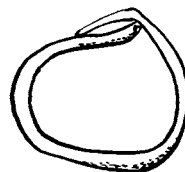
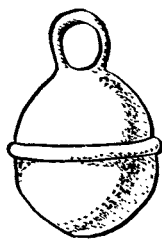
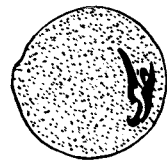
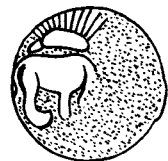
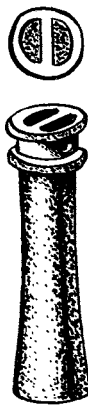
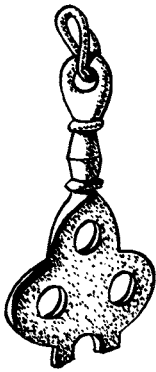
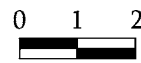
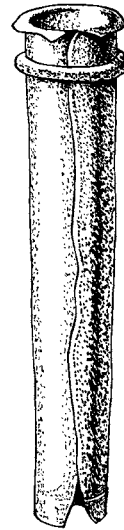
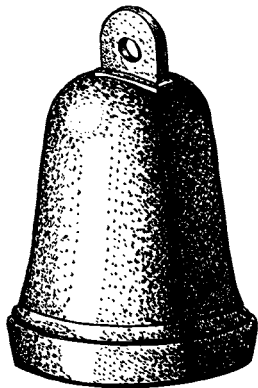
Հազիտական նյութեր

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 68

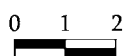
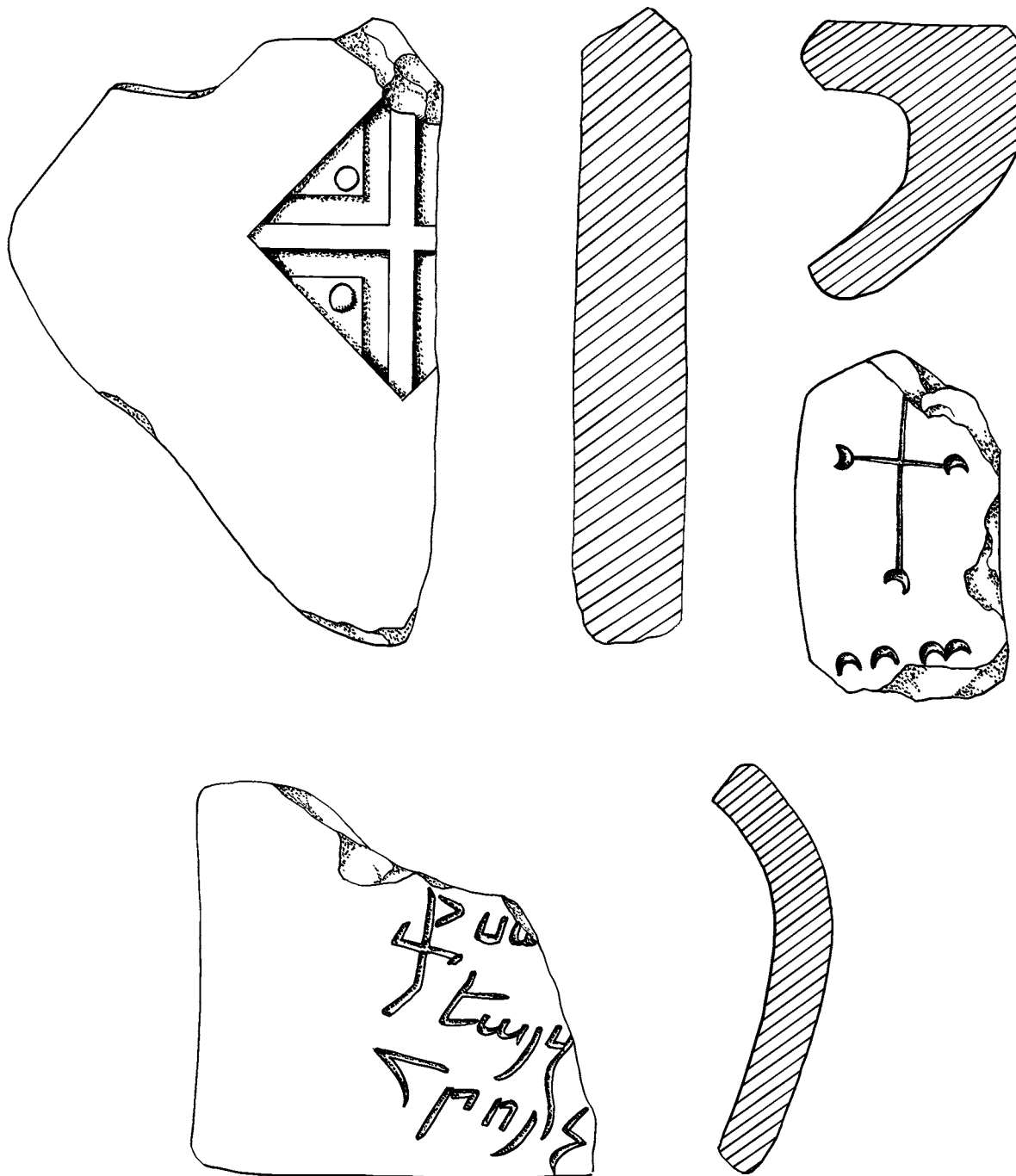

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 69

Հնագիտական նյութեր

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 70

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 72

Հնագիտական նյութեր

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Լ. Ազարյան**, Հայկական խաչքարեր, Փարիզ, 1973:
- Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971:
- Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1977:
- Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979:
- Ղևոնդ Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893:
- Ս. Ավագյան**, Վիճակական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1973:
- Ղևոնդ Ալիշան**, Հայապատում, Վենետիկ, հ. Բ, 1901:
- Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան**, Գառնի, III, 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962: Ստեփանուսի Տարոնացույ Ասողական Պատմություն տիեզերական, հր. **Ստ. Մալխասյանցի**, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմ.՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Երևան, 1960:
- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմ.՝ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, Երևան, 1967:
- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 5, Արցախ, կազմ.՝ **Ս. Բարխուդարյան**, Երևան, 1982:
- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ VI, կազմ.՝ **Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան**, Երևան, 1977:
- Մխիթար Գոշ**, Կաթողիկոսք և դեպք Աղուանից աշխարհին ի մեջ ԺԲ դարու (տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայապատում, Վենետիկ, հ. Բ, 1901):
- Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961:
- Գ. Գրիգորյան**, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX–XIII դարերում, Երևան, 1973:
- Գ. Գրիգորյան**, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XV դարեր), Երևան, 1981:
- Գ. Գրիգորյան**, Վահանավանք. պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, 2007:
- Մխիթար Գոշ**, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ **Խոսրով Թորոսյանի**, Երևան, 1975:
- Հ. Եղիազարյան**, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955:
- Հ. Եղիազարյան**, Ցաղացքար վանք կամ Ղոշավանքը և նրա վիճագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», Դ, 1970:
- Եղիշեի վանս Վարդանայ և հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատույթեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ՝ **Ե. Տեր-Մինասեանի**, Երևան, 1957:
- Թ. Թորամանյան**, Զվարթնոց, Գագկաշեն, Երևան, 1984:
- Եր. Լալայան**, Վայոց ձոր կամ Դարալագեագ, «Ազգագրական հանդես», գիրք XVI, Թիֆլիս, 1917: Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա., աշխատասիրությամբ **Վ. Հակոբյանի**, Երևան, 1964:
- Գ. Կարախանյան, Հ. Մելքոնյան**, Էջմիածնի միջնադարյան հուշարձանի նախնական արդյունքները, զեկ. թեզիսներ, Երևան, 1985:
- Ս. Կարապետյան**, Անի ՌԾ, Երևան, 2011:
- Հ. Կարապետյան**, Վայոց ձորն ու նրա հուշարձանները, Երևան, 2012:
- Ն. Հակոբյան**, Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX–XIII դդ., Երևան, 1981:
- Ս. Հարությունյան**, Անբերդ, Երևան, 1978, էջ 90–91:
- Վ. Հարությունյան**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:
- Մ. Հասրաթյան**, Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, «Լրագրեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 8, 1984:
- Գ. արք. Հովսեփեան**, Հնության նշխարներ, «Տարագ», 1909:
- Գ. Հովսեփյան**, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, հ. 1, Վաղարշապատ, 1928:

- Գ. Հովսեփյան**, Խաղբակյանք կամ Պոռոշյանք հայոց պատմության մեջ, հ. 3, Նյու-Յորք, 1942/3:
- Գ. Հովսեփյան**, Պտղավանքը և գմբեթավորումը նախնական հայ տաճարների, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987:
- ԺԴ հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ.՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1950:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, կազմ.՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1955:
- ԺԶ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ, կազմ.՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1958:
- ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Գ, կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1967:
- Հավաքումն պատմության Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862:
- Կ. Ղաֆաղարյան**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952:
- Կ. Ղաֆաղարյան**, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:
- Կ. Ղաֆաղարյան**, Հաղբատ, Երևան, 1963:
- Կ. Մաթևոսյան**, Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2013:
- Կ. Մաթևոսյան, Ա. Ալետիսեան, Ա. Զարեան, Ք. Լամուրե**, Դաղիվանք. Վերածնունդ հրաշք, Երևան, 2018:
- Կ. Մաթևոսյան**, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
- Ռ. Մաթևոսյան**, Հայկական զինանշաններ, 1, Երևան, 1994:
- Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանգեան**, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, հ. Բ, Շուշի, 1905:
- Յ. Մելքոնեան**, Նորայայտ արձանագրութիւններ Յաղաց քար վանքից, «Հանդէս ամսօրեայ», 1996:
- Հ. Մելքոնյան**, Յաղացքար (պեղումների նախնական արդյունքները), Հնագիտ. աշխ. Հայաստանի նորակառույցներում (1986–1987 թթ., պեղումների արդյունքները), 1, Երևան, 1992:
- Հ. Մելքոնյան, Ն. Հակոբյան**, Կիրառական արվեստի նորահայտ նմուշներ, ՀՀ-ում 1993–1995 թթ. հնագիտ. հետազոտ. արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտ. նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երևան, 1996:
- Հ. Մելքոնյան**, Նորայայտ արձանագրութիւններ Յաղաց Քար վանքից, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, № 1–12, 1996:
- Հ. Մելքոնյան**, Յաղաց Քար վանքի պեղումները և նորահայտ արձանագրությունները, «Նորավանք 99» գիտաժողովի զեկ. դրույթներ, Երևան, 1999:
- Հ. Մելքոնյան**, Յաղաց Քար վանքի պեղումները և նորայայտ արձանագրութիւնները, «Նորավանք» հայագիտական տարեգիրք, Բ, Մոսկեալ-Երևան, 2001:
- Հ. Մելքոնյան**, Մոզ ավանի հուշակոթողները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 11, Երևան, 1902:
- Հ. Մելքոնյան**, Վահանավանքի մետաղաձուլական հնոցները, երիտասարդ գիտնականների կոնֆերանս, Երևան, 1980:
- Ա. Մկրտչյան**, Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. Էջմիածին, 1995:
- Ա. Մկրտչյան**, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 1913:
- Շ. Մկրտչյան**, Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:
- Ս. Մնացականյան**, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:
- Ս. Մնացականյան**, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982:
- Ս. Մնացականյան**, Սիսավանի բարձրաքանդակները և տաճարի կառուցման ժամանակը, Տեղեկագիր, 10, 1960:
- Ս. Մնացականյան**, Տեկորի տաճարի կոնտրապակտ բարձրաքանդակը, ՊԲՀ, 4, 1971:
- Ս. Մնացականյան**, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակները IX–XIV դդ., Երևան, 1976:
- Ս. Մնացականյան**, Աղթամար, Երևան, 1983:
- Ս. Մնացականյան**, Նիկողայոս Մառը և հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1969:
- Ս. Մնացականյան**, Պահպանիչ խորհրդանշանները միջնադարյան հայ քանդակագործության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 3, 1970:
- Ղ. Մովսեսյան**, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923:
- Դ. Միրիչանյան**, Դիտարկումներ Հայաստանի վաղմիջնադարյան տապանաքարերի շուրջ, Հայագիտության հարցեր, 1, 2019:

- Ա. Եպս. Մկրտչյան**, Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակաշրջանում, Երևան, 2013:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, կազմ.՝ **Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Աւգերեան**, հ. Ա., Վենետիկ, 1836:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, կազմ.՝ **Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Աւգերեան**, հ. Բ., Վենետիկ, 1837:
- Ա. Շահինյան**, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX–XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984:
- Գ. Շախյան**, Լոռի պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986:
- Ա. Պետրոսյան**, Թոջնամարտի թեման Հայաստանի Ժ–ԺԴ դարերի եկեղեցական քանդակում, պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», 33, 2022:
- Հ. Պետրոսյան**, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008:
- Հ. Պետրոսյան**, Գառնին IX–XIV դարերում, Երևան, 1988:
- Ս. Ջալալյանց**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփղիս, 1853:
- Պատմություն նահանգին Միսական, արարեալ՝ **Ստ. Օրբելեան** արքեպիսկոպոսի Սինետաց, Թիֆլիս, 1910:
- Ա. Սահինյան**, Գառնի Գեղարդ, Երևան, 1937:
- Ա. Սահինյան**, Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1969:
- Գ. Սարգսյան, Ա. Խաչատրյան**, Վայոց ձոր, Երևան, 1980:
- Մ. Սարգսյան**, Սրենի տաճարի հիմնադիրների պատկերաքանդակները, ՊԲՀ, 4, 1966:
- Ս. Տեր-Ներսեսյան**, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:
- Բ. Ուլուբաբյան**, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Երևան, 1964:
- Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862:
- Քաջերունի**, Ճանապարհորդական նկատողությունք, «Արարատ», Ե, Վաղարշապատ, 1888:
- III. Амиранашвили**, История грузинского искусства, том. I, Москва, 1950.
- Д. Баградзе**, Кавказ в древних памятниках христианства, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, том V, Тифлис, 1873. Тифлис, 1875.
- Д. Баградзе**, Кавказ в древних памятниках христианства, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Том VI, часть II, Тифлис, 1875.
- Л. Дурново**, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979:
- С. Есаян**, Скульптура древней Армении, Ереван, 1980.
- Ф. Тер-Мартиросов**, Раскопки в Ширакаване, Археологические открытия 1982 года, Москва, 1984.
- Е. Лалаян**, Даралагязский участок Шаруро-Даралагязского уезда Ереванской губ. Фотоальбом видов местности и исторических памятников, Тбилиси, БМ и Г.
- Ф. Тер-Мартиросов, Г. Караханян**, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, Центр арменологических исследований Ширака, научные труды, выпуск 1, Гюмри, 1998.
- Н. Марр**, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград-Москва, 1934.
- К. Оганнисян**, Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, Москва, 1916.
- А. С. Преображенский**, Ктиторские портреты средневековой Руси, XI – начало XVI века, Москва, 2010.
- Mariusz Burdajewicz**, Glass finds from the north-west church complex, Hippos-Sussita/
- S. Der Nersessian**, Aght'amar, Cambridge, Mass., 1965:
- G(h)eghard, Documenti di Architettura Armena, 6, Milano: Edizioni Ares, 1973, p. 34, pic. 17.
- A. Grigoryan, D. Mirijanyan**, The excavations of Makravank, Aramazd. Armenian journal of Near Eastern Studies, vol Seventh session of excavations, July 2006, Zinman institute of archeology university of Haifa, 2006.
- Christina Maranci**, Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia, Studies in the Visuel Cultures of the Middle Ages, Turnhout, 2015.
- J. M. Thierry**, Armenian art, New York, 1989:

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղ. 1, նկ. 1. Ցախաց քար վանքի հատակագիծը:
- Աղ. 1, նկ. 2. Վանքի արևմտյան հուշարձանախմբի հատակագիծը:
- Աղ. 2, նկ. 1. Արևմտյան հուշարձանախմբի արևելյան ճակատը:
- Աղ. 2, նկ. 2. Արևմտյան հուշարձանախմբի երկայնական կտրվածքը:
- Աղ. 2, նկ. 3. Նույնի լայնական կտրվածքը:
- Աղ. 2, նկ. 4. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հյուսիսային որմը:
- Աղ. 3, նկ. 1. Ս. Հովհաննես եկեղեցին և հարավային սյունասրահը:
- Աղ. 3, նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասրահը:
- Աղ. 4, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու հատակագիծը:
- Աղ. 5, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային ճակատը:
- Աղ. 5, նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային ճակատը:
- Աղ. 5, նկ. 3. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևմտյան ճակատը:
- Աղ. 5, նկ. 4. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան ճակատը:
- Աղ. 6, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի հարավ:
- Աղ. 6, նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի հյուսիս:
- Աղ. 6, նկ. 3. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևմուտք:
- Աղ. 6, նկ. 4. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևելք:
- Աղ. 7, նկ. 1. Ս. Նշան եկեղեցու հատակագիծը:
- Աղ. 7, նկ. 2. Ս. Նշան եկեղեցու առաստաղը:
- Աղ. 8, նկ. 1. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևելք:
- Աղ. 8, նկ. 2. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի արևմուտք:
- Աղ. 8, նկ. 3. Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան ճակատը:
- Աղ. 8, նկ. 4. Ս. Նշան եկեղեցու արևելյան ճակատը:
- Աղ. 9, նկ. 1. Ս. Նշան եկեղեցու հարավային ճակատը:
- Աղ. 9, նկ. 2. Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային ճակատը:
- Աղ. 9, նկ. 3. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի հարավ:
- Աղ. 9, նկ. 4. Ս. Նշան եկեղեցու կտրվածքը դեպի հյուսիս:
- Աղ. 10. Ս. Կարապետի արևելյան լուսամուտները, արծվաքանդակը, կառույցի քիվերը:
- Աղ. 11-14. Վանական համալիրի օդային լուսանկարները:
- Աղ. 15, նկ. 1. Վանքի արևմտյան հուշարձանախումբն արևելքից:
- Աղ. 15, նկ. 2. Վանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին:
- Աղ. 16, նկ. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային սյունասրահը:
- Աղ. 16, նկ. 2. Նույն սյունասրահը հարավից:
- Աղ. 17, նկ. 1. Նույն սյունասրահը արևմտյան կողմից:
- Աղ. 17, նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան սյունասրահի ճակատը:
- Աղ. 18, նկ. 1. Արևմտյան հուշարձանախմբի դարպասը:
- Աղ. 19, նկ. 1. Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային սյունասրահը:
- Աղ. 19, նկ. 2. Ս. Աստվածածնի արևելյան կողմում գտնվող փոքր եկեղեցին:
- Աղ. 20, նկ. 1. Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան ճակատը:
- Աղ. 20, նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատը ներքուստ:
- Աղ. 21, նկ. 1. Ս. Կարապետը հարավից (1909թ.):
- Աղ. 22, նկ. 1. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին վերականգնումից հետո:
- Աղ. 22, նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից:

- Աղ. 23, նկ. 1, 2, աղ. 24. Ս. Նշան եկեղեցին արևմուտքից:
- Աղ. 25. Վանքի ձիթհանը:
- Աղ. 26. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևելյան ճակատը:
- Աղ. 27, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու արևմտյան որմի պատուհանը:
- Աղ. 27, նկ. 2. Արատեսի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արևմտյան ճակատի պատուհանը:
- Աղ. 28, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու հարավային որմի արծվաքանդակը:
- Աղ. 28, նկ. 2. Ս. Կարապետ եկեղեցու հյուսիսային որմի մարտի տեսարանը:
- Աղ. 29, նկ. 1-2. Ս. Կարապետ եկեղեցու կտիտորական քանդակը:
- Աղ. 30. Հայր Վարդիկի քանդակը:
- Աղ. 31, նկ. 1-2. Մկրտության ավազանի քանդակագարդ պսակը:
- Աղ. 32, նկ. 1-2. Ս. Նշան եկեղեցու արևմտյան խաչքարերը (1041թ.):
- Աղ. 33, նկ. 1-2. Նույն խաչքարերի քիվերը:
- Աղ. 34 նկ. 1-3. Հարավային կողմի խաչքարի քիվի քանդակները:
- Աղ. 35, նկ. 1-2. Նույն խաչքարերի ստորին մասի քանդակները:
- Աղ. 36, նկ. 1. Ս. Կարապետ եկեղեցու սափորների քանդակներով բեմատեչքը:
- Աղ. 36, նկ. 2. Պտղնիի տաճարի սափորների քանդակներով քիվը:
- Աղ. 37, նկ. 1-4. Ս. Նշան եկեղեցու որմնասյան խոյակը:
- Աղ. 37, նկ. 5-6. Նույն խոյակի թևավոր խաչը:
- Աղ. 38, 1-2. Ս. Կարապետ եկեղեցու մուտքի քանդակները:
- Աղ. 39, նկ. 1-3. Պատուհաններ:
- Աղ. 39, նկ. 4. Վարդակի քանդակ Ս. Հովհաննես եկեղեցուց:
- Աղ. 39, նկ. 5. Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթի վեղարի խնձորակը:
- Աղ. 40, նկ. 1-4. Ս. Կարապետ եկեղեցու քանդակների հատվածներ:
- Աղ. 41-49. Խաչքարեր:
- Աղ. 50, նկ. 1-8. Տապանաքարեր:
- Աղ. 51. Ս. Հովհաննեսի գավթի հատակը:
- Աղ. 52-55. Վիմագրեր:
- Աղ. 59, նկ. 1. Հուշակոթող Դիտակից:
- Աղ. 59, նկ. 2-4, Աղ. 60-61. Գերեզմանական կոթողներ:
- Աղ. 60 64. Պղնձե խաչեր:
- Աղ. 65. Իսաչին ագուցված սարդիոնե քար, արաբերեն արձանագրությամբ:
- Աղ. 66-73. Հնագիտական նյութեր:
- Աղ. 74. Ալեգասնու արեղայի ընդօրինակած Տոնացույցը (1483թ.):

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաս Բագրատունի 8, 9, 49
 Ագարյան Լ. 12
 Աթաշխուդա 8
 Ալամ, նվիրատու 28, 65
 Ալեգասնոս, արեղա 63, 175
 Ալեքսանյան Ա. 7
 Աղայան Ս. 7, 59
 Աղթամարյաններ 63
 Աճառյան Հր. 11, 27, 64
 Անտոն Միայնակեց 28
 Աշոտ Ա Բագրատունի 8
 Աշոտ իշխան 8
 Ասիա, կին Լիպարիտ Օրբելյանի 26, 27, 64
 Ավագյան Լ. 7
 Ավագյան Ս. 18, 28, 32, 64
 Ավետիսյան Ա.
 Ատոմ, խաչքար կանգնեցնող 34
 Արզուխաթուն, կին Լիպարիտի 18
 Արծրունիներ 20
 Արղուն, խան 66
 Ալգերյան Մ. 11
 Ալետիքյան Գ. 11
 Ալտար 37
 Բաբաջանյան Ա. 7
 Բաբկեն. որդի Վասակ Փիլիպելի Բագրատունիներ 17, 20
 Բարթողիմոս 52
 Բարխուդարյան Ս. 10, 12, 13, 16, 18, 22, 49, 176
 Բարսեղ, ճգնավոր 53
 Բարսեղ, քահանա 49
 Բաքրաձե Ռ. 11
 Բուդա, թուրք 41, 65
 Գագիկ Ա Բագրատունի 17
 Գագիկ Արծրունի 17
 Գագիկ Բ Բագրատունի 19, 24
 Գագիկ, որդի Վասակի 18
 Գարեգին Հովսեփյան 11, 21
 Գևորգ 65
 Գոնցա 15, 24
 Գորգ 32, 36
 Գուրգեն Բագրատունի 17
 Գրարիկ 41
 Գրիգոր, Աղվանքի իշխան
 Գրիգոր, եպիսկոպոս
 Գրիգոր, եպիսկոպոս 15, 16, 24, 63, 67
 Գրիգոր Մաճարեղոյի 15, 49
 Գրիգոր, նորոգող Աստվածածնի 22, 41
 Գրիգոր, որդի Դեղի
 Գրիգոր, որդի Սմբատի 14, 23, 64
 Գրիգոր, որդի Վախթանգի 18
 Գրիգոր, Սյունյաց թագավոր 16
 Գրիգոր Մուսիան 8
 Գրիգոր քահանա 38
 Գրիգորյան Գ. 12, 16, 55, 64, 66, 176
 Գուրգեն Բագրատունի 17
 Դավիթ, ամուսին Էլամի 56
 Դեռ, պարոն 15, 24
 Դուռնովո Լ. 57
 Եղիա քահանա 46
 Եղիագարյան Հ. 12, 14, 176
 Եղիշե 8, 176
 Եսայի Նչեցի 55, 66
 Երմակով Դ. 7
 Զարեան Ա. 18
 Զաքարե Զաքարյան 18, 64
 Զաքարե, հայր Վարդիկի 31, 64, 65
 Էաչի Պողոսյան 23, 40
 Էլամ, կին Դավթի 56
 Էսուկան 15, 24, 49
 Թադեոս, խաչքար կանգնեցնող 29
 Թադիադին Կյուրիկյան 49
 Թամար թագուհի 26, 64
 Թանկազիզ 44, 51
 Թեոդորոս 30, 67
 Թորամանյան Թ. 18, 176
 Թորոս, փիլիսոփա 10
 Թումա, քահանա 46, 51, 54
 Իվանե Զաքարյան 18
 Իվանե Օրբելյան 48, 55
 Լալայան Ե. 11, 17, 19, 22, 176
 Լիանոս, որդի Սամսոնի 41, 65
 Լիպարիտ Դուդա, իշխան 48
 Լիպարիտ, իշխան 15, 26
 Լիպարիտ Օրբելյան 20, 27, 48, 55, 64
 Լույս 47
 Խաչատուր, քահանա 51, 63
 Խաչատրյան Ա. 12, 178
 Խաչիկ, կրոնավոր 40
 Խաչիկյան Լ. 10, 55, 177
 Խոշիշ 15, 24, 50
 Խուրթու Մղելիք 15
 Ծատուր 47
 Կատա, կին Տատունի 16, 23
 Կարախանյան Գ. 61, 176
 Կարապետյան Հ. 12, 176
 Հակոբյան Վ. 63, 176
 Հակոբյան Ն. 22, 61, 62, 176
 Համբարձումյան Գ. 7
 Հասան Պողոսյան 40
 Հասան Ջալալ, Աղվանքի իշխան 18
 Հասան, Աղվանքի իշխան 18
 Հարությունյան Ա. 7
 Հարությունյան Վ. 13, 16
 Հովակիմյան Վ. 7
 Հովհաննես, Աղվանքի իշխան
 Հովհաննես, առաջնորդ Հաղարծնի 18
 Հովհաննես, եղբայր Պողոսի 36
 Հովհաննես, ճգնավոր 53
 Հովհաննես, քահանա 43
 Հովհաննես Օրբել, մետրոպոլիտ 16, 28, 40, 55, 65, 67
 Հովհաննես Օրբել, եպիսկոպոս 16, 28, 40, 55
 Հովհաննիսյան Ք. 11, 19
 Հովսեփյան Գ. 11, 21, 176, 177
 Հովսեփյան Ի. 7
 Ղաֆադարյան Կ. 17, 59, 177
 Ղևոնդ Ալիշան 11, 22, 49, 176
 Ղուկաս 52
 Մաթևոսյան Կ. 17, 19, 20, 177
 Մաթևոսյան Ռ. 20, 177
 Մալխասյանց Ս. 64, 176
 Մահևանյաններ 63
 Մամա, Մեվաղայի դուստր 23. 44, 66
 Մամախաթուն, կին Էաչիի 40
 Մամիկոնյաններ 20
 Մանուիլ 39
 Մառ Ն. 18, 177
 Մարանցի Ք.
 Մուրատ 56
 Մարգարյան Հ. 7
 Մարգարյան Ս. 7
 Մարիամ 54
 Մարիամ, իշխանուհի 8
 Մարտիրոս, նվիրատու 32, 65
 Մելքոնյան Հ. 22, 60, 64, 176, 177
 Մեսրոբ, կրոնավոր 50
 Մեհրիկ 50
 Մխիթար 50
 Մխիթար Գոշ 41, 49, 176

- Մկրտիչ 46, 50
 Մկրտչյան Անուշավան, եպիսկոպոս 12, 65, 177
 Մկրտչյան Շ. 15, 177
 Մնացականյան Ս. 9, 12-14, 16-21, 177
 Մուխի Արցախեցի 41, 65
 Նաաասարդ 53
 Ներսես, եպիսկոպոս 66, 67
 Շավվե, որդի Սևադայի 45
 Շահանդուխտ, Սյունյաց թագուհի 16
 Շահունեցի 24, 39, 45, 63
 Սիրաշահ 46
 Շուր 23, 42
 Ոհան 49, 51
 Ոհանես, բրուտ, որդի Գորգա 52
 Ովասար 46
 Պահլավունիներ 20
 Պապուխյան Ն. 7
 Պետրոս, քահանա 35
 Պետրոսյան Հ. 12, 58, 61, 63, 178
 Պողոս 54
 Պողոս, հայր 67
 Պողոս, քահանա, եղբայր Հովհաննեսի 36, 43
 Պոռո, իշխան 20, 40
 Պոռոյան 11. 20, 23, 40, 63, 65, 66, 176, 177
 Ջալալ, իշխան 10, 18
 Ջալալյանց Ս. 11, 22, 178
 Ջանփոլադյան Հ. 18, 176
 Ռստակես 67
 Սահակ, երեց 35
 Սահակ, իշխան 8
 Սահակ, որդի Աշոտի 8
 Սամունա 33
 Սամսոն, հայր Լիանուսի 41, 65
 Սամսոն, տղա 41, 65, 66
 Սարգիս 25
 Սարգիս, առաջնորդ Հաղարծյի 18
 Սարգիս, խաչքար կանգնեցնող 30
 Սարգիս, որդի Թաղիադի 49
 Սարգիս, քահանա 42
 Սարգսյան Գ. 12, 178
 Սարգսյան Ս. 17
 Սիրաշահ 46
 Սմբատ Բագրատունի 17
 Սմբատ, հայր Գրիգորի 64
 Սմբատ, որդի Աշոտի 8
 Սմբատ, որդի Վասակի 18
 Սմբատ, տղա 36
 Սմայատ, քաջորդի 58
 Սեթ 33
 Սիրմելեան Խ. 11
 Ստեփանոս, եպիսկոպոս 8, 63, 67
 Ստեփանոս, վանահայր 8, 9, 14, 35, 67
 Ստեփանոս Տարունեցի 8,
 Ստեփանոս Օրբելյան 8, 9, 16, 18, 28, 42, 55, 59, 64-67
 Ստեփանոս-Տարսայիճ 10
 Սևադա 45
 Սևադա, հայր Մամայի 44, 66
 Վախթանգ, Հաթերքի իշխան 18
 Վաղարշապետյան Գ. 7
 Վաչուտյաններ 20
 Վասակ 17, 55
 Վասակ, գահերեց իշխան Սյունիքի 8, 18, 20
 Վասակ, իշխան 64
 Վասակ Խաղբակյան 20, 64, 64
 Վասակ Մեծ իշխան 18
 Վասակ, ոմն 45
 Վասակ, որդի Գողա Բրդի 28
 Վասակ, որդի Վասակ Փիլիպեի 8
 Վասակ, պարոն 48
 Վարգա, նվիրատու 38
 Վարդան, ծառա Աստծո 30
 Վարդան, նվիրատու
 Վարդան, ոմն 23, 65
 Վարդիկ, վանահայր 9, 10, 12, 13, 17, 18, 19, 22, 23, 25, 31, 59, 64
 Վարդիկ, եղբայր Մեսրոպի 50
 Տատուն 23, 52
 Տարսայիճ Օրբելյան 23, 28, 42, 64, 66, 67
 Տեր-Մինասեան Ե. 8
 Տեր-Ներսիսյան Ս. 17
 Տոնոյան Գ. 7
 Ուքան Շահունեցի 24, 39
 Ուլուբաբյան Բ. 45, 178
 Ուքան Շահունեցի 24, 39
 Փաշայբեկ 45
 Քաջբերունի 11, 64, 178
 Քրիստափոր, քահանա 67
 Քրիստոփոր, քահանա, որդի Գորոզվացո և Գորգա 36

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

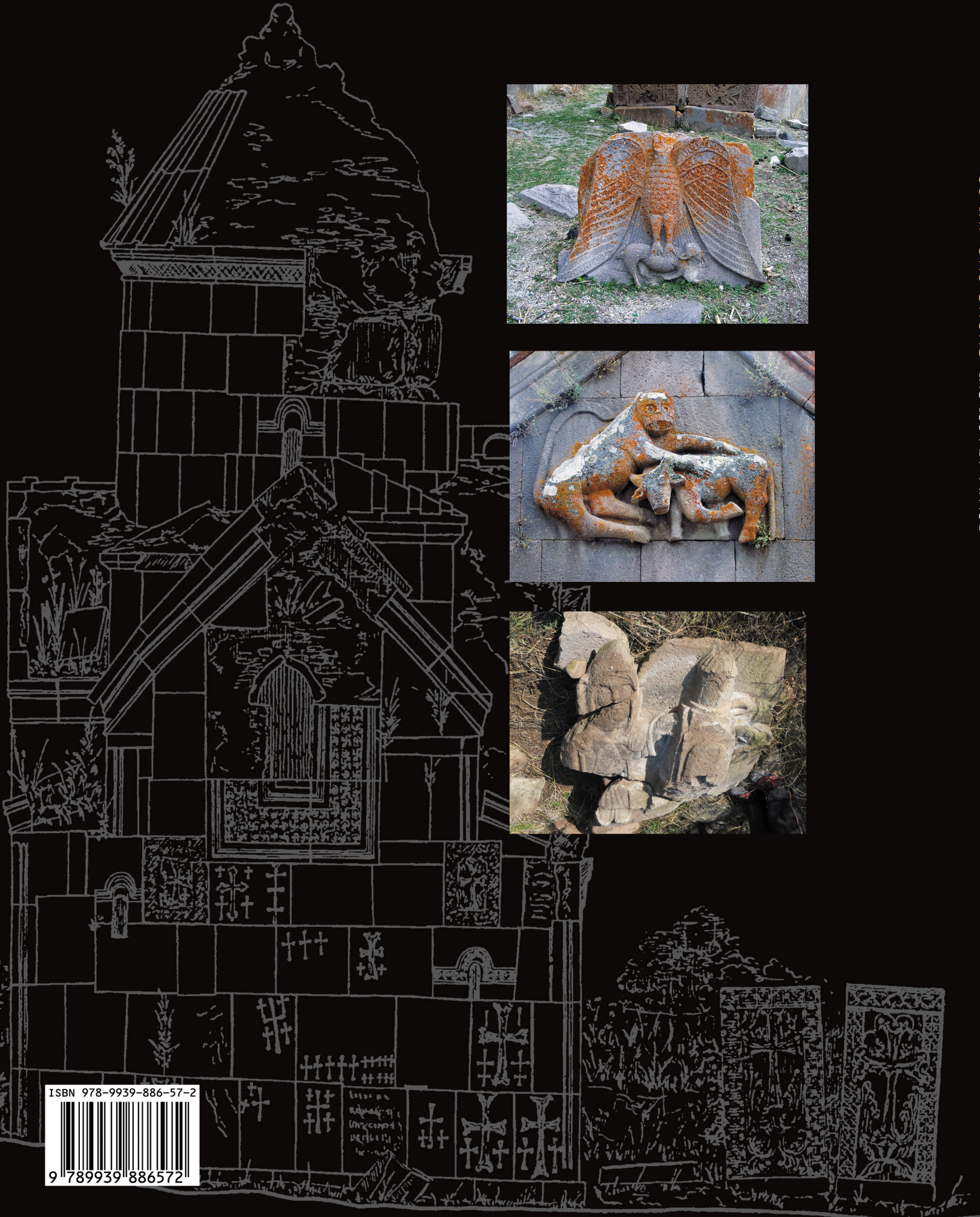
- Աղթամար 17, 19, 20, 177
 Աղց 13
 Ամադու 13, 15, 19, 20, 55, 59
 Այրարատ 13
 Անգեղակոթ 60
 Անի 19, 62, 176
 Ավարայր 8
 Արատես 12, 13, 20, 66, 128
 Արտաբույնք 7, 8, 11, 27, 42, 66
 Արցախ 8, 15, 45, 49, 176
 Բաղք 8
 Բարգուշատ 27
 Գանձասար 18, 49
 Գանակեր, գյուղ 28, 42, 64, 65, 66

- Գառնի 20, 60, 61, 63, 176, 178
Գեղարդի վանք 20, 178
Գեղարքունիք 28, 64, 66
Գոմք 19
Դաղիվանք 18, 177
Դսեղի Բարձրաքաշ 19
Դվին 59, 62, 177
Դրագարկ 10
Եղեգիս 18, 45, 64–66
Եղեգնաձոր 10, 63, 176
Եղվարդ 13, 60
Ջովունի 13
Ջվարթնոց 18, 19, 176
Թանատի վանք 19
Թեղենյաց վանք 15
Խամշիվանք 59
Կապան 16, 176
Կիլիկիա 66
Կապուտան 13
Հաղարծնի վանք 18
Հաղբատ 17, 177
Հայաստան 7, 8, 10–13, 19, 20, 22, 36, 59–62
Հատին 18
Հավուց թառ 60
Հերիեր 19, 39, 44, 55
Հովհանավանք 15
Հորբատեղ 11
Մաժնաբերդ 48, 49
Մակարավանք 20
Մաճուղկաձոր 28
Մոզ 60, 177
Մոնրեալ 22
Նոր բերդ 49
Նորավանք 10, 20, 63, 66, 176, 177
Նորավանք Ամաղու 13, 19, 20, 55, 59
Նուբարաշեն 60
Շաղատ 60
Շատին 8, 64
Շիրակ 13
Շիրակավան 59
Ոստինք 8, 64, 66
Որոտնավանք 9, 15
Պարսկաստան 8
Պողոնի 21, 137
Սանահին 17
Սիսիան 16, 176
Սմբատաբերդ 42
Սյունիք 7–9, 12–16, 20, 21, 28, 40, 42, 45, 55, 63, 65, 66, 176, 177
Վահանավանք 7, 12, 13, 15, 16, 64, 176, 177
Վայոց ձոր 7–12, 18–20, 22, 24, 43, 48, 58, 63, 176, 178
Վիեննա 22, 49, 177
Վրաստան 10, 19, 26
Տաթև 7, 10, 13, 15, 16, 63, 64, 66
Տաշիր–Չորագետի թագավորություն 49
Տավուշ բերդ 49
Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի 19
Ցաղաց քար 8–14, 17, 18, 20–24, 27–29, 31, 32, 40–42, 44, 45, 48, 49, 55, 58–60, 62–67, 177

ՀՈՒՄԻԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆՔԸ
ՊԱՏՄԱՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվական խմբագիր՝
Անժելա Ամիրխանյան

Ձևավորում և էջադրում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-886-57-2

9 789939 886572